

Максим Скорунський

(Макс)

НАСТУПАХ

ВІДСТУПАХ

СПОГАДИ

МАКСИМ СКОРУПСЬКИЙ
Макс — Курінний УПА

У НАСТУПАХ І ВІДСТУПАХ

(СПОГАДИ)

diasporiana.org.ua

*Максим
Курінний*

ЧИКАГО, 1961

Написамо в 1946 році

Обкладинка роботи Любомира Рихтицького

**Видання Українсько-Американської Видавничої Спільки
в Чикаго**

Published and Printed by

**UKRAINIAN - AMERICAN PUBLISHING and PRINTING CO., INC.
2315 West Chicago Avenue — Chicago 22, Ill., USA — Telephone: AR 6-0066**

ПО КАМЕНЯХ ДІЙНОСТІ

Ніколи не забуду тих блідих півдитячих облич, що їх я бачив на переходовому пункті ОУН в Зальцбургу, 1947 р. Це були вояки геройської УПА, що щойно вийшли з місця свого недавнього інтернування. Їхні очі, що горіли неспокойним вогнем, говорили більше як напівзамкнуті уста.

Довкола партійна пропаганда піднімала хмари пороку на тему «організованих рейдів УПА на Захід». А очі бійців, що прорвалися з ворожого кільця, говорили про пережиту трагедію, про пройдені труди, про нерівні й незчисленні бої, про війну всього українського народу, що змагається проти величезної поліційно-військової машини кремлівської бестії, яка окупувала нашу незламну Батьківщину.

Мимоволі насувається ряд питань:

В пориві революційного захоплення, чи рятуючи себе — пішли вони в ряди УПА? Свідомо, чи випадково, ступили вони на шлях бою, де стоїть один проти тисячі? Наївна романтика, жадоба слави, чи бажання змиритися з московським молохом, повели їх на нерівні змагання? Чи шукали помсти за кров братів, чи прагнули здійснити ідеали свободи й державної незалежності української нації?

Різні були причини в кожного, як різні шляхи, що поклав їх Господь перед народами та одиницями. Але які причини переважали?

А самі змагання УПА? Хто ж справді їх організував і провадив? Є це заслуга поодиноких людей чи середовищ, а чи еманация найкращих сил усього народу?

А умовини боротьби? Чи ведеться вона танками й літаками, технікою натискання на гудзик, чи рішає в ній вояцький труд, певна рука й бистре око та підтримка

народніх мас? Чи є це — нехай і трагічний — порив до самооборони народу перед винищуванням, чи снобістично-авантурницькі демонстрації, як дехто хоче твердити ще й сьогодні?

Що це таке взагалі збройна визвольна боротьба засобами партизанської армії? Звідки береться зброя, вояки, командири? Який ідеологічний профіль вояцтва? Що воно думає, чим живе? За що наставляє груди? Чого шукає? Чи вважає партизанку за вихід з положення, чи шукає й інших шляхів до здійснення державницьких ідеалів?

Ця безліч питань хвилює кожного з нас і сьогодні. Але історія українських визвольних змагань неподільна і безперервна. В ній не може ніхто відділити сучасного від минулого, бо вона рине суцільним потоком. де все впливає з попереднього.

Всі вище поставлені питання торкаються також і минулого періоду збройної боротьби проти проти німецького окупанта в роках 1942-1945.

Коли хтось хоче мати відповідь на поставлені вище питання і шукає книжки, що могла б йому змалювати цілість боротьби, дати повну картину її, то чекатиме ще довго, може й не діждеться ніколи.

Історик, що збере всі факти (якщо це взагалі коли-будь комусь буде можливе), не передасть всього з такою безпосередністю, щоб читач мав живу й непідроблену картину.

Для цього краще взяти факти не всі, але типові. Взяти живого чоловіка й від нього почути його переживання. Чоловіка — одного з тисяч, саме типового тим, що діяв, переживав, бився з ворогом і з самим собою та своїми думками. Це дасть картину, але під умовою, що розповідь цього чоловіка буде щира, без пози, без прикрас, без партійної чи якоїсь іншої мети.

Саме книжка Курінного УПА — Макса такою розповіддю є: без пози, без партійної мети, без літературних чи якихось інших прикрас. Це чисто особиста розповідь без претенсій на історію кривавих років 1939-1944. В тому її вага і вартість.

Бо хто такий Макс, що став курінним УПА? — Це

представник молодого покоління, що виросло на ґрунті, переораному Національною Революцією 1917 р. Представник покоління збудженого тією Революцією, покоління, що підсвідомо відчувало своє покликання довершити батьками недовершене. Це юнак, що власним великим зусиллям закінчивши середню школу, шукає свого майбутнього. Читав багато, але в умовинах окупаційної дійсності ні школа, ні несистематичне читання не оформило його світогляду. Він мав тільки світовідчуття, співзвучне з нашою жорстокою добою.

Не попав у ряди жодної політичної організації, але непомильний зов крові кличе його до пригод взагалі й до боротьби за визволення свого пошеволеного народу. Він не кермований ніким і нічим — жодною ідеологією і жодною доктриною. Але його, як і тисячі інших, жене жадоба пригод, слави й боротьби за високі ідеали — може неоформлені, але відчуті непомильним національним інстинктом.

Разом зі своїм товаришем і побратимом, може трохи по-дітвацьки — вирушає 1939 року в незнане. Патріотизм чи шукання пригод — як відрізнити одне від одного в цих двох гарячих юнаків?

А хіба не в шуканні пригод збудована ціла британська імперія? Хіба будували її лише державні мужі, свідомі завдань і цілей? Як відділити їх зусилля в цій побудові від зусиль купців, моряків, подорожників, авантюристів, чи піратів? Вони пускались у невідоме часто без мети, а в результаті застромлювали британський прапор на нових землях.

Так вирушили в дорогу Макс і Литвин з не зовсім ясно окресленими перспективами, але з великими бажаннями й надіями. Один з них скінчив свою мандрівку під березовим хрестом, козацької могили, а другий ще не скінчив і досі. Але від мрії, задля якої залишив Антонівці й батьківську хату, не відійшов.

Злеті і упадки, мрії і розчарування, наступи й відступи разом з тими, що його провадять, але знову встає і знов іде до раз визначеної мети. Одне в книжці незмінне: автор ступає на різні дороги, але мета залишається та сама.

І в безпосередній формі, без літературних стилізацій, в простих словах — перед нами розгортається Максове шукання, а з тим і тисячі Максів, що йдуть до тієї ж мети: до паради перемоги на Софійській Площі в Золотоверхому Києві.

Табори біженців, Стараховиці, легіони, підпілля, авантюра на Поліссі, врешті партизанка — все шукання шляху на ту ж Софійську Площу. Автор признається що був наївним, помилявся. Признається, коли злякався, коли тряслись коліна, але він не збочував зі шляху, не продавав свого сумління, де б він не був. Все робить у найкращій вірі, без задніх думок. — Навіть, коли давав наказ стріляти в загін «бульбівців», (у ньому був і автор цих рядків), то вірив, що поступає так, як в даний момент поступати повинен.

Це його ні в чому не виправдує. Але Макс взагалі не хоче себе виправдувати своїми спогадами. Він хоче лише представити події такими, якими вони були в його очах і він вірить, що вони були такими справді.

В цьому місці книга викличе, очевидно, багато дискусій. Дав би Бог, щоб вони були плідні — ці дискусії. Але незалежно ні від чого, ця тенденція показати ті бурні роки, як він їх бачив власними очима, — виправдана: ми бачимо речі очима одного з тисяч, ми бачимо долю одного з тисяч, бачимо, як він ріс від вояка до курінного, а це і є наша історія, це і є правда тих років.

Може не на 100% певна ця правда, але чи є змога в одній книзі показати в с ю правду? Кожне покоління знаходить свою власну правду, але для цього йому потрібні факти. А ті факти саме дає один з курінних УПА — Макс в своїй книзі.

Нехай же буде ця книга джерелом інформацій для всіх, що шукають правди. І автор її шукав. І ці шукання записав. Записав свої шукання, захоплення, розчарування і бої. Але душею не скривив. Не займався пропагандою, а лише сказав це, що бачив. Звідси черпаймо матеріал для відповіді на хвилюючі нас питання, а не з пропагандивних видань тих, що говорять про бої, не нюхавши пороху, говорять про героїство — не наставляючи своїх грудей, говорять про перемоги — не

мавши ніколи ворога на мушці й говорять про УПА — ніколи там не будши й ніколи не попавши на ворожу мушку.

Коли в нас більше буде т а к и х спогадів, то може легше знайдемо дорогу зробити правильні висновки для сучасного і майбутнього.

Ми сказали вище, що Макс вирушив в дорогу шукати пригод і шляху на Софійську Площу — трохи подітвацьки. А згодом шукає того шляху свідомо, з автоматом в затиснутих долонях і з куренем відважних бійців під своєю командою. Це шлях боротьби й росту кожної одиниці й цілої української нації. Шлях Макса — це типовий шлях цілого покоління найкращих, чистих серцем юнаків: від інстинктивного пориву до свідомого чину.

Правда — не кожний виріс так, як Макс. Це вже окрема заслуга його індивідуальности. В боротьбі гартується і зростає. Це процес, що його бачимо тут на прикладі одиниці й що наповняє кожного читача не солом'яним вогнем, а справжнім трагічним оптимізмом: слабі в боротьбі падають, а сильні міцніють.

Бо коли виріс Макс з романтичного шукача пригод на повного почуття обов'язку командира куреня, то так, очевидно, наростає цілий прошарок нашого революційного активу, що зріло думає і рішуче та відповідально діє.

Так виростають оті Бурлаки, Марки, Негуси, Чубчики і інші — так росли колись Волинці і Блакитні, Басарабові й Мицики та інші, що будуть Максіві рівнем або ідеалом, а щоб до нього наблизитись, треба далі рости і з м а г а т и с ь.

Коли Макс, що не знаючи Декалогу, з чистою та гарячою душею доходить до організованих рядів українського націоналізму й після всіх розчарувань у людях, після всіх шукань і широкого досвіду приходить до висновку, що немає для української нації іншого шляху, як шлях націоналістичної революції, то це доводить нам, що наш скроплений кров'ю шлях — це не видумка, не теорія, а щось, що виростає із самої дійсности.

Максова душа ранилась на каменях дійсности. Але той, хто заглядає в очі смерти без страху, той бачить і глибину життя. І Макс витягає висновки зі свого досвіду, які можуть тут і там не покриватися з «лінією» його товаришів.

Але жоден з тих, хто чесно підійде до справи, не може безоглядно заперечити його висновків, а мусить їх взяти під розвагу.

В цьому лежить апартійність книги й її найбільша вага. Тут говорить вояк, а не пропагандист цієї чи іншої сторони, що по-своєму коментує події 1943-1945 рр.

І може та речева розповідь, ця непідроблена сповідь, де за кожним словом проглядає трагізм внутрішньої боротьби й шукання правди, шукання того найглибшого сенсу, за який щодня і щогодини ставиться життя на карту — може ця розповідь вплине позитивно на тих, що сьогодні коментують сучасну й минулу битву за наше майбутнє.

Цій книзі призначено бути пробним каменем для нашого загалу: чи він відчуває переживання вояка УПА, чи ні? Книга допоможе їх відчути тим, що відчути хочуть.

На дорогу книзі — бажано в цьому допомогти як найбільшому числу читачів.

Олег Жданович

1. РІШЕННЯ

В кінці листопада 1939 року, після того, як большевики вступили на землі Західної України, я був агрономом волости Угорськ. Мало просторі кімнати колишнього «постерунку» польської поліції були пересичені димом смердючого тютюну і запахом горілки. По кутках, при дверях і при урядових столиках стояли гуртки селян, розмахуючи руками й голосно розмовляючи про події останніх днів. Біля мого бюро присів колишній секретар волости й ми радились, де б можна дістати самогону.

Несподівано загув мотор, до будинку підїхала легка автомашина і з неї вискочив рухливий заступник начальника тимчасового управління в Крем'янці.

Познайомились, і в «першому пункті сесії» посипались директиви для мене: все взяти на облік — людей і землю, коні, корови, свині.

— За три дні мають бути всі дані, — сказав він. — А в найближчому часі приступити до розподілу поміщицьких, церковних і державних земель поміж бідняків і малоземельних. До праці притягати всі сили волости...

Лікареві наказав подати дані про реманент лікарні й випадки пошесних хворіб.

— Ваша заробітна платня — чотириста карбованців на місяць, — наприкінці сказав мені «начальник», подякував і, як вітер, відїхав до Крем'янця.

Ми всі домовились таки на літру горілки і тим службовий день закінчили.

Примітивізм урядування, горячковість зверхників і цілковита наша байдужість нагадували мені чомусь події з років революції 1917 року, про які я читав. Я мріяв, одначе, про часи визвольних змагань 1917-21 рр. і все намагався в уяві знайти себе десь у вирі боротьби

за Україну зі зброєю в руках: кінь, дівчина, Київ, Софійський майдан і сльози щастя після досягнення самостійності України...

Але сумна дійсність прибивала мої молоді й наївні пориви та прив'язувала мене до села Антонівців, де в фільварку над ставом, у садибі колишнього лісництва, а тепер — «сільського комітету», ми разом з молодшими односельчанами кінчали вистрілювати качки нащадків графа Ходкевича й знайомилися з зарядженнями радянської влади.

А в повітрі висіла тривога. Люди говорили, що так воно не буде, а мусить прийти зміна. В Крем'янці деякі свідоміші хлопці сказали мені під секретом, що за Бугом, правдоподібно, твориться наш український легіон і що дійде до війни з СРСР. Вістка про легіон мене захопила. Я тепер мав ціль моїх мрій: мені треба туди! Та знов сумніви: з ким і чи це справді доцільно?

Довго ходити мені з прихованими думками не довелося. Недалеко від Антонівців, у лісництві Турич зустрівся я несподівано з дуже добрим моїм шкільним товаришем — Литвином. Він і я — це ж одне: одна душа в двох тілах. Однодумцями ми були, коли ще в школі потайки читали Донцова, Кравцева і «Сурму» та вже тоді вважали себе націоналістами, хоч з організацією не були пов'язані. Трійки з поведінок на кінцевому свідочстві за невідповідне ставлення до польської держави ще дужче скріпили наші приятельські взаємини.

Третій рік минав від закінчення школи, а ми не бачились. І тепер Литвин похапцем оповідав про пошкільну практику на Поліссі, про пережиту війну в польській армії і, врешті, про те, як повернувши додому й коротко відпочивши, зголосився до лісового управління в Дубні, де був призначений на місце лісничого в Турипі. Він же мені оповідав, що Голосинюк, наш товариш, з переконання комуніст, організує середню господарську школу в Дубні та питав про мене. Це вже було підозріле. І взагалі, зваживши все, Литвин дійшов до висновку, що нам обидвом у большевиків буде скрутно.

Тоді я висунув свій плян утечі за кордон. Литвин

охоче погодився. Жадоба пригод, наша молодість, патріотизм — непереможно манили нас в незнане. Схвалене нами тут рішення було переломовим кроком у нашому житті.

2. ДО ЛЬВОВА

На другий день після розмови з Литвином, я вже лаштувався в дорогу, нібито відвідати брата на Поліссі. Мама приготувала харчі і я вийшов з дому. Попрощавшись, мати довго-довго ще стояла на ганку, проводячи мене заплаканими очима. Мабуть відчувала материним серцем, що подорож моя буде довша, ніж я казав. З усієї родини лише середній брат Петро був втаємничений в мої наміри. Він дав мені 70 злотих, побажав усього найкращого й ми розстались.

Литвин уже чекав мене в тартаку: цигарка в устах, руки по лікті в кишнях. «Чому так довго?» — нетерпляче спитав, і ми й не зогляділися, як пройшли 12 кілометрів лісу, що ділить Антонівці від Смиги.

Коли наш потяг рушив на Львів, Литвин перехрестився і сказав:

— Добре, що влада мого секретаря лісництва не сягає сюди. Я з ним посварився і тепер боюся, щоб не пошкодив моїй родині.

Я заспокоїв Литвина. Адже ми дорослі і за нас до наших родичів большевики чіплятись не будуть. Зрештою, я запропонував залишити розмови про те, що минуло, а думати про те, що буде. Тим більше, що, як мені здавалось, ми дуже підозріло виглядаємо і своїм шепотінням звертаємо на себе увагу пасажирів.

Доїхали до Кам'яниці-Волинської, де треба було пересідати. В чекальні двірця зустрілися з К., що вчився у Крем'янецькому лицейі; з ним за шкільних часів ми не раз ділилися думками. Куди ми їдемо, ми не признавалися, але й він нам багато не розповідав. З приходом советів витворилось якесь недовір'я одному. Ніхто не знав, як інший сприймає дійсність, як ставиться до нової влади. Реакція на нову дійсність була різна. Дехто з молоді тішився, що можна буде

студювати, що знесено обмеження вступу до високих шкіл. Інші заангажувалися в акцію ліквідації советами польських військових осадників і прихвостнів польської влади. Треті займали посади в адміністрації. Як хто ставився до влади й НКВД, ніколи не було відомо й один одного боявся. Це було те жахливе, що принесли «визволителі» вже першого дня, а чого ми за польської окупації не знали. Тому в розмові з К. ми висловилися, що тепер найкраще студювати, а потім побачимо. В Бродях К. із своїми товаришами вийшов, і ми залишилися самі.

Розмова нам не клеїлася. Наші думки блукали довкола дому, родичів. Литвин думав, про свою Валю, а я про чорненьку Н., яку залишив у своєму селі. Пробудилися ми з задуми, коли потяг приїхав у ранці до Львова і кондуктор крикнув «висідати»!

Стали ми на вулиці перед двірцем і кожен питав себе: чого ми приїхали й чого ми хочемо? Львів був центром українського життя за Польщі, то й тепер думаємо одержати тут потрібні нам інформації. Але до кого звернутися? Маса людей, що пропливають мимо, не звертають на нас найменшої уваги. Кожний поспішає за своїми справами. Чути польську, жидівську й російську мову, української дуже мало. Підійти до незнайомого українця не маємо відваги, зрештою, як підійти з питанням: де, в якому місці найкраще перейти кордон?

В поспіху шукаємо знайомих, що жили у Львові, але нікого не знаходимо. Тоді Литвин піддав думку піти до студентської домівки — може там зустрінемо знайомого волиняка і він нам щось порадить.

Переходимо засмічені советами вулиці Львова й стукаємо в двері домівки. Потрапили якраз до їдальні, де студенти, підходячи з талончиками до віконця, одержують обід. Не встигли ще й розглянутись по залі, коли хтось з-заду поклав мені руку на плече й чую:

— Здоров, Максиме!

Переді мною Гриць Самчук. Я був з ним добре знайомий ще з тих часів, коли під час вакацій ми, спільно з іншими студентами, обходили села Крем'янецьчини,

нав'язували контакт із сільською молоддю, пропагували та поширювали українську пресу й літературу. Він тоді студював історію у Варшавському університеті. Під час воєнних дій приїхав до Львова й там думав продовжувати студії. (Там його згодом большевики розстріляли). Самчук почав розпитувати про спільних знайомих, про те, як села зустрічали большевиків. Я оповідав. Він почастивав нас бідним студентським обідом, і ми далі розмовляли біля столу. Коли він дізнався, чому ми опинились у Львові і який маємо намір, то категорично виступив проти.

— Про легіон — сказав Гриць — вістка неправдива, а від советів тікати немає потреби, ні сенсу. Залишайтеся у Львові й студійте. Як же буде виглядати наша українська справа, коли вся інтелігенція втече за кордон, а залишиться лише маса народу, яку совети опутають своєю пропагандою? Певно, вам буде важко, але для власної безпеки змініте місце осідку й працюватимете. Чи ви знаєте, що це таке еміграція і хто мусить емігрувати? Ви ж не якісь відомі громадяни, з ОУН не зв'язані, взагалі невідомі, чого ж вам боятись?

Слова його були аж надто переконливі і ми кивали головами на знак згоди, але в душі були дуже невдоволені, що він не підтримує нашого наміру. Про перехід кордону Гриць сказав, що з допомогою організаційного зв'язку переходять у напрямку на Раву-Руську, а без зв'язку найбільше людей іде на Білосток-Малкіня-Варшава.

— Робіть, як хочете, — закінчив Гриць, — але я вам не раджу пускатися на ховзьку й нічим неоправдану дорогу.

Подякували ми йому за інформації, сказали, що подумано, й вийшли на вулицю. Настрій у нас був поганий. Нас гнітив сором, що так неповажно вирішили своє майбутнє. Нічого не могли знайти на своє оправдання. Але як же тепер вертатись додому?

3. ЗАГАДКОВА ЗУСТРІЧ

— Чого похнюпився? — буркнув Литвин, — ходім

до ресторану та щось перекусимо, а там буде видно, що маємо робити.

Зайшли до малої їдальні на Казимирівській і замовили обід. Вибрали столик у куточку, щоб не звертати на себе уваги, й чекаємо. Напроти нас, біля інших столиків, сидять зрідка люди, грають у карти, а деякі п'ють горілку. Наші розкуйовджені чуприни, пом'ятий одяг, змучені обличчя і селянський кошик із харчами під столиком звернули увагу напів'яного пана, що грав на більярді і час-від-часу позирав у наш бік. Коли ми запивали обід пивом, він, переставляючи свою шклянку пива на наш столик, попросив дозволу присісти до нас. Сівши, відразу заявив:

— Я знаю, хто ви. З розмови чую, що волиняки.

Ми з Литвином закутилися на кріслах.

— Не бійтеся, — продовжував панок, — я такий самий, як і ви. Розкажіть, куди їдете.

Побачивши, що ми збентежені й не відповідаємо, запропонував перейти до іншого ресторану, де немає з чужих, і там він хотів би з нами поговорити. Ніяково й страшно було нам відмовитись, і ми, вдаючи байдужих, погодилися.

Увійшли в гарну, привітну каварню на бічній Казимирівській. Привітала нас українською мовою середніх літ жінка. Наш знайомий шепнув їй щось на вухо, і вона запросила сідати. В каварні, окрім неї, не було нікого. На столі появилася закуска й добрий лікер. Наші налякані очі гість заспокоїв запевненням, що він буде за це платити і почав свою п'яну розповідь.

— Я називаюся Квас. Довший час перебував за кордоном і копався в українській справі. Від німців не чекайте нічого, вони нас продали, провалили Карпатську Україну. Числіть тільки самі на себе. Ми слабкі. Європа нас не розуміє. Стільки жертв...

І перехилив чарку за чаркою, щораз більше п'яніючи.

— Ви молоді, перед вами майбутнє. Волиняки — ще молоді, не знають що це боротьба. Ви йдете, щастя вам Боже. Гроші... фальш... прокляття...

Ми з Литвином поглядали один на одного й нічого не розуміли з його п'яного белькотання. Ясно було, що

це людина непевна. Але ми вже теж були підпиті, і в нас з'явилась відвага й легковажність. І ми почали звірятись йому, що хочемо робити. Він був уже перетомлений і п'яний та й невідомо, чи слухав нас, бо вже майже засипляв біля столика. Важко хитаючи головою й ледь обертаючи язиком, пробурмотів:

— Я знаю, як перейти кордон, але ви молоді — не знаєте. До мети прямуйте через труп.

При тих словах Литвин наступив мені непомітно під столом на ногу й сказав, що ми мусимо вже йти до потягу. Наш п'яний знайомий конче впирався нас супроводити. Покликав кельнерку, розплатився, і ми втрюх, підтримуючись, пішли в напрямі залізниці. На вулиці обвіяло нас холодне повітря. Я трохи протверезів і раптом відчув страх. Куди він нас заведе? Литвин відчув мабуть те саме. І ми не умовляючись, перед самим дворцем у натовпі зникли з-перед очей непроханого спільника.

4. ДО ВАРШАВИ

Зі Львова поїхали на Володимир-Волинський — Берестя — Білосток. Тисячі людей їхали і йшли в цьому напрямку. В Білостоці чекали два дні, щоб сісти на потяг. Вагони кожного потягу були обліплені людьми. Не було навіть місця на дахах і на паровозі. Коли рушав черговий потяг, нам удалося відчинити вікно вагону першої класи і ми вскочили в середину. Вагон був порожній. За кілька звини їзди ми виважили двері до сусіднього переділу і впустили до себе людей, щоб було безпечніше.

На станції Чижево, недалеко від кордону, прийшла сов'єтська контроля і нас усіх із потягу вигнали на перон для перевірки документів. Деякі жінки почали плакати й відверто заявили, що вони хочуть їхати на Варшаву. Ми з Литвином виховзнулися з оточення вояків і подались на захід, тримаючись залізниці.

Була темна холодна ніч. Таких, як ми, було багато. Під самим кордоном маса людей затримувалася і доби-

ралися гуртки для переходу. Нам відібрало мову від хвилювання. Серце билосся нестямно, в горлі пересохло. Так буває завжди, коли вперше в житті доводиться нелегально переходити кордон. Навколо нас чути було шепоти і тріск гілляк під ногами. Ми почували себе, як загублені курчата. Всі знають, куди і до кого йдуть, (так нам бодай здавалось). А ми? Але нас не покидала впертість — дійти до того незнаного, що ми його шукали всім наперекір.

Ми підслухали, як змовлялись між собою польські студенти, кудюю йтимуть. Один із них казав, що знає дорогу. Коли вони рушили, ми на зорову віддаль трималися за ними. Недалеко, в тому напрямку, куди ми йшли, спереду блимало світло оселі. За годину ми були вже на станції Малкіня.

Того ж самого ранку, 2-го грудня 1939 року, потягом відїхали ми на Варшаву. В нашому переділі їхали самі поляки. В розмові ми видавали себе також за поляків «з кресуф всходніх». Питали, як поводяться українці по цей бік, як до них ставляться німці, чи є тут українське військо? Таким чином ми хотіли розвідати становище по цей бік Бугу.

Існування українського війська поляки заперечували. Але є українські комітети, й німці їх толерують. Розповідали нам про оборону Варшави й про те, що тепер жахливий голод. Напроти нас сиділа молода панночка. Спитала, куди й до кого їдемо. Я відповів, що хочемо нав'язати контакт зі студентами, журюся тільки, що не маю у кого затриматися. Вона, без надуми, подала нам адресу свого «вуйка», що мешкав у Варшаві. Ми також без надуми подякували.

У Варшаві, на вулиці Кроводерській під ч. 228, по крутих і темних сходах дісталися на третій поверх. Я натиснув дзвінок. Молодий пан у піжамі відчинив двері й здивовано спитав, від кого?

Розкажую.

— Як називається та панна?

— Не сказала.

Покрутив головою: прошу заходити.

В кімнаті було більше меблів, як треба. Переляканий

господар не знав, від чого почати. Пересував крісла, відкрив вікно й спитав, що ми за одні. Литвин, як той, що краще знав польську мову, почав розповідати легенду:

Ми польські студенти з Волині. Належимо до «Білого Орла». Провідники наші знаходяться в Ковельщині (видумав прізвиська деяких старшин польської армії), а нас вислали для зв'язку.

Господар повірив. Не дивлячись на брак харчів, чагував нас дуже добре. Поклав нас відпочивати, а сам вийшов у місто. Довго ми не могли заснути. Думали, що робити далі, щоб не потрапити в небезпечну історію.

На другий день вранці посходились сусіди нашого господаря й розпитували про большевиків, про ціни на продукти «на кресах», тощо. Одна, дуже пристійна, молода варшав'янка намовляла мене йти з нею на той бік спекулювати мануфактурою. Всі гроші ділитимемо по половині. До того гарні її очі обіцяли ще більше. Я, проте, відмовився. Після сніданку господар заявив, що в 11-ій годині підемо разом з ним на зустріч із провідником варшавського студентства. Ми охололи. Я сказав, що добре, лише ми вийдемо до міста дещо полагодити. Стільки він нас і бачив...

Рухом на варшавських вулицях керувала польська поліція в старих мундурах. Вражали нас білі орли на їхніх шапках. Совети — думав я, — впоралися б із вами швидше, як німці...

5. ВТІКАЧІ В ХОЛМІ

Українського Комітету в Варшаві ми не знайшли. Тому рішили їхати до Холма в надії, що там Комітет напевне буде. Ми не помилились.

Приїхавши, зголосились до установи, що мала назву «Український Допомоговий Комітет для втікачів — у Холмі». Приємно було полагоджувати формальності реєстрації. Секретар гарною українською мовою питав про всі дані. Які огидні й чужі були всі польські уста-

нови в порівнянні з нашою українською! На стіні висить тризуб, а по обох боках портрети С. Петлюри й Е. Коновальця. В приміщенні взагалі відчувалось якусь своєрідну атмосферу. Після польської окупації, де нам завжди давали відчуття, що ми — це щось нижче, «хлопи», — побачити урядування українською мовою та тризуб у прилюдному місці — було для нас сенсацією. Здавалось, що це вже початок здійснення наших мрій.

Діставши харчові картки й перепустки до табору, ми з великим моральним задоволення пішли відпочивати. Табір містився в нових будинках колишньої польської дирекції залізниць. В кімнатах на соломі день і ніч відпочивала з клуночками під головами маса біженців із «визволеної Західної України». Нас двох помістили в кімнаті, де, як ми пізніше довідалися, було найбільше вошей. Ніхто з приїжджих не хотів з нами мешкати. Всі перебирались до своїх знайомих. Ми знайомих не мали, тому залишилися в таборі. Кожен мешканець зобов'язаний був тримати порядок у кімнатах, точно приходити на обід і бути на ранній та вечірній спільній молитві, де співалось «Боже Великий». Слів ми не знали, але молитва нам дуже сподобалася своїм патріотизмом. Такої в жодній церкві на Волині польська влада не дозволила б співати.

Втікачі складалися переважно з галичан. З Волині майже не було нікого. Ми зауважили, що з нами не дуже хотіли розмовляти. Сидимо ми раз із Литвином на соломі, коли приходить молодий, із чорними вусиками вчитель із Галичини й питає:

— Звідки?

— З Волині, — відповідаємо.

— Належали до ОУН?

— Ні.

— Е, то з вами нема про що говорити. — Крутнувся енергійно на п'яті і вийшов. Ми відчули себе самотніми, забутими, безрадними.

Почало огортати нас розчарування. Ми собі взагалі не уявляли, як будемо жити. Здавалось: аби через кордон, а там не біда. Але прийшла біда. Погані харчі й воші. Гроші спільної каси вичерпувалися. Треба було

щось думати. Одного дня зустрів я свого знайомого Віталія Юрченка. Цей розповів, що був уже всюди. В Кракові міститься наш «штаб», але скрізь однакова картина. Багато втікачів, біда: немає що їсти.

— Галичани взяли все в свої руки, а нам немає місця. Раджу вам братися за роботу. Тут у Холмі є інженер Р. — агроном, підіть до нього, він вам допоможе влаштуватися.

Пішли ми до Р., що керував господарським відділом Комітету в Холмі. Прийняв нас добре, але, каже — треба почекати два-три місяці, бо зараз немає нічого конкретного, сам голодує. Вертаючись від нього, дійшли ми до висновку, що не так легко жити, як нам здавалось. Тож настрої наш падав, але надії на великий успіх нашої подорожі ми ще не втратили.

Увечері знайшов нас у таборі один «дядя» з Білозірки (Крем'янецьчина), на прізвище К. Він, мов батько, потішав нас.

— Ви молоді й здорові, не загинете. Я тричі набував господарство й кидав. Дружину мою большевики вислали на Сибір, я залишився сам. От, хлопці, я маю трохи грошенят, відкрию ресторан, вам дам працю. Подумайте над тим.

Дав нам шматок волинського сала й попрощався. Проаналізувавши всі наші можливості, ми з Литвином рішили, що краще буде всетаки поїхати до Кракова і там пробувати щастя. Адже там «штаб»...

Ми хотіли поділитися думками і скріпити себе на душі. В таборі був шум, кругом чужі люди, не можна було зібрати думок. Тому відложили гроші на квитки до Кракова, а за останніх 5 злотих найняли кімнату в готелі, де знайшли тихий куток. Ми розмовляли в ліжку, коли до кімнати прийшов низького росту, з вусами, українець. Чемно, з усмішкою на устах, питає з галицьким акцентом, звідки ми і чи належимо до ОУН. Ми сказали, що з Волині і що належимо.

Першу відповідь ми дали вірну, а на другій зам'ялися. Тоді він почав помагати, пригадувати «я дух.., що зберіг... творити нове життя». Ми тих слів ніколи не чули, нам стало соромно, але разом з тим невимовно ціка-

во. Він нас зрозумів і побажав доброї ночі. Ми тут же вирішили: брехнею далеко не заїдемо. Краще будьмо щирі. Бо чи скажеш, що належав, чи не належав, то все одно розконспірують і не будуть з нами говорити. Зажурились ми важко: чому ми такі відсталі, чом не належали до ОУН?

Деякі волиняки були членами. А от ми, хоч і читали всяку літературу, то все одно ще не були гідні, щоб нас прийняли. Щоб бути членом ОУН, треба бути ідеалом, а ми до нього не доросли. В Галичині цей рух був поширений, бо галичани свідомі українці. Вони видали з себе героїв підпілля — Ольгу Бесараб, сот. Головінського, Лемика й інших. Так — не то по-дитячому, не то як дядьки під церквою, розважаючи, ми заснули твердим сном на м'яких чистих ліжках.

6. ВПЕРШЕ В КРАКОВІ

Приїхали ми до Кракова. Литвинів гарволінської виправи козушок виглядав, як видертій собаці з горла. Краков'яни позирали на нас як на оригіналів. На «плянтах» було повно елегантних жінок і німецьких офіцерів.

Ми побачили імпозантні уніформи німецьких старшин. Чули ми до них симпатію. От військо! Які шикарні й інтелігентні! Куди рівняти до них «красну армію»! Большевики — це дика Азія супроти німецької армії.

Проїшли повз нас два струнки німецькі офіцери. Литвин запропонував:

Я їх зараз запитаю, на якій вулиці міститься український комітет. Вони ж добре ставляться до українців, повинні сказати.

Підходить і питає, ледве складаючи німецькі слова. Офіцери зупинилися, вислухали, і один з них ударив Литвина рукавичкою в лице та збив йому шапку з голови. Потім показав рукою вулицю і подав адресу українського табору для втікачів. Литвин стояв, як укопаний, з кепкою в руці, проводячи злобними очима німецьких старшин.

Думку про німецьких офіцерів і їх інтелігенцію ми змінили раптово.

Канцелярія Комітету і табор для політ'язнів містились на вулиці Яблонівських, а на вулиці ЛЬоретанській була канцелярія й приміщення табору для втікачів із советського раю. При реєстрації зустрілися ми з Литвиновим товаришем Хомою. Він нас познайомив з обставинами та перспективами, які чекають нас у Кракові. То був вічний студент і «ухажер», як схарактеризував його Литвин. Хоч він не був надто пристійний, та підбивав серця дівчат гарним тенором. Він подав себе за політ'язня і мешкав на вул. Яблонівських вигідно, разом з іншими заслуженими людьми.

Нас із Литвином чекала складна процедура. З реєстраційними карточками ми пішли до канцелярії комендантури табору. Молодий хлопець в уніформі польського гімназиста, з червоними рантами на рукавах і штанах, з суворою міною і владним голосом — вписав нас у книжку мешканців. Розміщали людей по кімнатах відповідно до їхньої професії, або освіти. Мене, як агронома — в 14 залі на другому поверсі, а Литвина — тому що він подав себе лісником — на третій поверх в залі ч. 22. Ми відразу виступили з проханням, щоб нас приміщено разом, мотивуючи тим, що ми товариші ще зі школи і походимо з однієї місцевости. На це гімназист страшенно обурився і сказав, що це наказ, і він наказу не змінить.

Отримавши по одному коцові, стоїмо ми на коридорі й думаємо, як вийти з того становища й мешкати разом. Литвин порадив поглянути на його залю. Заходимо в простору кімнату. Попід стінами лежать люди, дехто грає в шахи при столі. Питаємо, знайомлючись, хто з них якої професії. «Ніякої» — відповів нам низького росту чоловік. «Тут є між нами селяни, шевці, кравці і один столяр». Я посміхнувся до Литвина, і ми вийшли. Заходимо в мою залю. Малий гурток молодих хлопців грає в шахи. Кілька щось читали при столі, а дехто шпортався в своїх речах. На наш прихід усі звернули увагу. Один сміливіший підскочив, спитав звідки, де вчилися, і чи залишаємось тут мешкати. При-

звище його було Білас, родич Біласа, відомого з процесу за напад у Городку біля Львова.

Товариство нам подобалося. Чиста заля бібліотеки Ягайлонського університету і повні шафи книжок створювали домашню затишність. Я був вдоволений з приділенням і моїм бажанням було, щоб Литвин залишився зі мною. З наших співмешканців був один студент теології, дяк, кіномеханік і веселий фрізер Білас. Решта хлопців були звичайні селяни.

Згодом вияснилось, чому Литвина не зачисляли до інтелігенції: в Галичині під назвою лісника розуміли гайового.

В таборі помічалось порядок і дисципліну. Все треба було виконувати, як у війську. Дзвінки, свистки і відчитування наказу на збірках регулювали життя. Харчі були дуже вбогі: три рази на день горохівка. На обід додавали кусень хліба.

Єдине моє заняття, крім миття підлоги, було переглядання книжок. Винадково потрапив мені в руки статут Версальського миру. Там уцерше мені стала ясна основа приналежності Галичини до польської держави. По 25 роках поляки тратили право на Галичину. Тому то вони старалися всіма силами здушити український рух у Галичині та відокремити решту українських земель від неї. Зрозуміло мені було також, чому Волинь не мала таких можливостей розвиватись. Польську політику обмежували права Галичини, Волинь була без захисту. Лише шляхом підпілля просякала ідея українського націоналізму.

Прочитаний матеріал дуже нам допоміг у дискусіях з галичанами. Ми признавали, що політично волиняки назагал може менш вироблені, але духовими вартостями, патріотизмом не уступаємо українцям із Галичини.

З кожним днем до Кракова прибувало все більше людей. Брак приміщення й харчів погіршували умови життя. Багато українців мусіли від'їхати до Німеччини на роботу. Деякі шукали праці на місці, але їй було дуже важко знайти. Біля комітету щодня помічався жвавий рух. Багато людей входило й виходило з приміщення. На вулиці стояли гуртки, приїздили машини, крути-

лися молоді хлопці в уніформі січовиків Карпатської України. Всі кругом шепталися. Ми з Литвином відчували, що щось робиться, що для нас було недоступне.

За десять днів нашого побуту в таборі ми стали неохайними. Другої зміни білизни не було. Воші так обсіли, що не можна було дати ради. Я продав годинника на доживлення і цигарки, але й те нас не влаштувало. Ми записалися на виїзд до Німеччини на роботу. Іншого виходу не було. Нам дуже важко було рішитись на цей крок. Це ж було остаточне перекреслення наших мрій про українську армію, про визвольну боротьбу й тому подібне. Але ми опинилися перед стіною, через яку не могли перескочити: брак засобів на існування.

Тут нам стало ясно, що жодних перспектив на здійснення наших мрій нема. Союз гітлерівської Німеччини з большевицькою Москвою виключав на ближчий час зудар тих сил. Очевидно, це не було виключене в майбутньому, але тепер був спокій. Певно, йшла десь якась підготовка, але ми до неї не мали доступу. Нам ясно було, що не дарма нас кілька разів питали, чи ми належимо до ОУН. Але ми не належали і ніхто з нами, довідавшись про це, не хотів далі говорити.

Очевидно, вербовано нових членів. Але ж ОУН — це підпільна організація, і ново-вербованого хтось мусить знати. Нас ніхто не знав. Ми бачили, як шепотілись між собою хлопці з Галичини. Але при тому завжди оглядалися на нас, як на людей непевних: от якісь волиняки, їх ніхто не знає і вони досі не мали нічого з Організацією спільного. І ніхто не завдавав собі труда пізнати нас, перевірити, що ми за одні, що думаємо, до чого ми могли б надаватися.

Так виглядало, наче б ОУН має вже забагато людей і хоче лише їх позбирати, а новими зовсім не цікавиться. Одночасно ми бачили, що ті люди довкола нас, які виглядали на втаємничених, нічим не були за нас кращі. І нас вражало, що вони замикаються в своєму середовищі й не цікавляться тими, що хочуть, щиро хочуть включитися в боротьбу. Але ж ми розуміли й те, що вони мусять бути обережні, і ми не зневірювались. І не зменшувалося наше бажання якось у те замкнене

коло протиснутись. Та голод і воші змушували думати про щоденний хліб, хоч ми прибули сюди, щоб стати ближче до середовища активної визвольної боротьби.

7. ПЕРШИЙ КОНТАКТ

Про наше становище знав командант нашої кімнати. Ми в нього здобули симпатію і він з нами ділився деякими таємницями. Одного вечора він нам порадив звернутись до канцелярії політв'язнів.

Стали ми з Литвином на коридорі й ніяк не відважимося застукати в двері канцелярії. Не знали, як підійти до справи, про що говорити. Довго ми переступали з ноги на ногу і сперечалися, хто піде перший. Нарешті скористали з нагоди, коли вийшов секретар на коридор і сказали, що хочемо з ним говорити. Низького росту брюнет із чорними вусиками досить чемно закликав нас в середину. Сіли ми в кутку біля столика і він почав розпитувати. Нас здивувала його чемність. Уважно вислухавши нас, сказав прийти завтра. Нам засвітила надія. Чого та на що надіятись, ми зовсім не знали, але з великим піднесенням чекали того завтра.

На другий день, о год. 10 ранку, ми вже цілком сміло зголосились до секретаря. Привітав він нас дуже чемно і сказав:

— Підіть до кімнати число... (тепер не пригадую) і зверніться до друга Міка, він про вас знає.

Подякували й пішли.

Гарний русявий чоловік з усмішкою прийняв нас сидячи.

— Ну й широка Волинь, таких нам і треба. Ви від друга Голяша — сідайте і розповідайте.

— Чомусь ми відразу інстинктивно відчували, що перед тим чоловіком можна зовсім звиритись. Він нам видався дуже близьким. І ми розповіли йому про все, як до-тепер нікому. Вилили перед ним свої душі.

— Здається, що я не помиляюся, коли на вас надіюся: не підведіть мене, — сказав Мік на закінчення. Я вас залучую як членів до ОУН. Думаю, що ви, як і ваші

попередники, не посоромите Волині в боротьбі за нашу Українську Державу. Організація ОУН не толерує провінціалізму. Наша мета — здобути Соборну й Самостійну Українську Державу з її центром і столицею — містом Києвом. Для нас не існують ні волиняки, ні галичани. А тепер хочу з вами говорити з кожним окремо...

Перший залишився Литвин. Я другий. Мік подав мені кличку і з'ясував обов'язки члена ОУН. Коли я вийшов, то не знав, де знаходжусь — на небі, чи на землі. Трудно описати одушевлення, яке ми пережили з Литвином. Нас овіяв новий дух, ми були готові на все. Рішуче на все. Весь наш досі нерушений, молодечий запал збудився нараз. Ми не думали вже про те, що будемо завтра їсти, де будемо завтра, де подінуться наші воші. Романтично захоплені бажанням вступити в ряди легендарних борців, що не знають компромісу, не знають особистого, малого, низького, почувши, що ми — члени Організації Українських Націоналістів — ми відчули себе іншими людьми. Людьми, для яких уже не існують щоденні турботи, а лише наказ, що кине в вир боротьби.

Ми ще не знали, що таке націоналізм, що таке ОУН і її закони, яка праця нас чекає, як виглядає практика цієї боротьби, але чули за собою непоборну силу Організації. Були певні, що вона нас поведе — нехай важким, але єдино правильним шляхом.

Перешкод і труднощів, що чекають нас, ані невдач ми не передчували. Ми бачили лише перед собою світло успіхів і перемог у рядах випробуваних бойовиків: їх ми вважали за надлюдей. І чули обов'язок абсолютного послуху. Тому, не дивлячись на те, що між мною і Литвином ніколи досі не було таємниць, — ми навіть не спитали один одного, про що говорив Мік. Ця таємничість була чи не найбільш солодка, найбільш вартісна.

8. ПОЧАТОК НОВОГО

20-го грудня 1939 року під вечір прийшов один хло-

пець у нашу кімнату і спитав про Литвина й про мене. Подавши кличку, на стороні тихенько сказав, щоб о п'ятій годині по полудні ми непомітно для інших з'явилися на сходини в спортовім залі. Скільки зацікавлення, напруження!

В залі застали ми вже кількох хлопців. Що-хвилини хтось приходив. Зібралися всі. Прибув також підстаршина С-к у німецькій уніформі, вистроїв нас у три ряди і подав команду «струнко!» — «відчисли». Присутніх сорок три. «Здається, що не всі військові», сказав після того, як ми нерівно стукнули закаблуками. Чекаємо. Наказ: «Струнко!» Ввійшов гарний, стрункий поручник К. Відібрав звіт. «Спочинь». Ми дивились на нього, як зачаровані і чекали, що скаже.

— Друзі! Організація ОУН вибрала вас, як найкращий елемент серед молоді. Ви будете першим авангардом нашої української армії. В легіоні, куди ви поїдете, будете переходити старшинський вишкіл. Хто не відчуває в собі сил, або не хоче, нехай відразу зголоситься. Зазначаю, що чекають нас великі труднощі. Іде зима, справа одягу у нас стоїть погано.

Половина з рядів виступила. Коли залишилося нас двадцять рішених, поручник К. сказав, що наш легіон буде конспіруватись під плащем веркшцу. Треба солідно виконувати вартову службу при фабриці зброї. За те будемо діставати платню за ставками для урядовців. На десяту годину вечора таємна збірка на дворці до в'їзду.

Я і Литвин належали до вибраних! Гордість і задоволення були великі. Бажання наше здійснилося: ідемо в український легіон! В мріях ми бачимо себе старшинами. Цікавила нас уніформа та зірки, що їх ми мріяли дістати.

— От, таки домоглися свого, — сказав Литвин. Що знав Гриць Самчук? Такого типу людям не подобається військо й тому нас відраджували. Треба народитися воляком, щоб любити військо.

**

Була сувора зима, повно снігу. О год. 4-й ранку 21 грудня висідаємо на станції Стараховиці і йдемо до ка-

сарень. Перед брамою нас затримує вартовий голосним «стій! кличка». Найжениий кожух і кріс у руках на поготивлі надає йому особливої поваги. Поручник К. подав кличку і запровадив нас у касарні. В отопленій невеликій кімнаті були приготовлені ліжка. Хлопці, один наперед другого, займали місця. Я з Литвином, як завжди, покривджені, мусіли перейти до зимної кімнати, де не було ліжок, тільки самі сінники. Стало нам неймовірно прикро. «І знов — думаємо — ті прокляті галичани. Чому якраз нам двом, а не іншим забракло ліжок?»

Розтопили піч і гріємося. В середині щось бунтується, але проти сили не попреш. Хома наш також із нами, але залишився в теплій залі.

— Бачиш, — кажу до Литвина, — ми мало спритні. Ти ж сам добре знаєш, що в війську треба бути нахабним. Засадам доброго виховання тут немає місця. Військо — це сила. Отже, силою треба послуговуватися. Так сидячи біля печі й філософуючи, задрімали.

Наступного дня при обіді зустрів я свого доброго товариша Їлька Т. Він ще в 1938 році втік на Карпатську Україну, перейшов усю боротьбу, мадярську неволю і був також у легіоні, що брав участь у польсько-німецькій війні по боці німців. Це був тип очайдуха і, як такого, знав я його зі школи. Мені стало якось ніяково, що він уже в ступні підстаршини і виконує обов'язки заступника сотенного, поручника Грицяя. Я почав з ним розмовляти на певну «службову віддаль». Але Їлько, як то вже лежало в його натурі, вдарив мене по плечі:

— Що ти, забув, як ми давали разом «коца» в школі, або як ми стріляли з нагана в шапку? Розповідай, як там у Крем'янці було, як мене не стало. Що з Оленкою? Чи стоять ще на місці гори Бона, Дівича і Хрестова?

Я йому розповів, що за такий короткий час навіть Гниле Озеро не встигло висохнути.

Як приємно було зустрітися із шкільним товаришем з однієї місцевости і в таких обставинах! Запал до праці й сприймання життєвих явищ були в нас однакові. Така близькість можлива тільки серед земляків і

давніх товаришів. Від Ілька дістали ми чисту білизну, верхній одяг викинули на одну ніч на мороз, викупалися і так позбулися бруду й вошей.

9. У «ВЕРКШУЦІ»

Настало військове життя в «веркшуці». Спочатку була нас лише сотня хлопців, а потім дві. Охороняли кілька фабричних об'єктів військової промисловости. Вартову службу виконували на дві зміни. Що другий день припадала варта. Головним начальником був німець штурмбанфюрер СД. Крім українців були в нас кілька німецьких підстаршин і старшин — командантами варт. Це нас очевидно боліло. Але було стільки нового й цікавого, що забували про прикре. Скільки втіхи і задоволення було, коли ми отримали кріси і старі, неповні мундури австрійської поліції! Пістолі носили лише старшини й підстаршини. Тільки деякі з простих стрільців мали виняткове право носити пістолі.

Перед поляками ми видавали себе за чехів, щоб не розгадали нашого завдання. В чеській мові виручали нас усіх друзі з Закарпаття. Скоро одначе обридла нам така конспірація, і ми співали українські пісні одверто, маршуючи вулицями польського містечка. Поляки називали нас «чубариками» й сильно ненавиділи.

Поза службою енергійно провадився військовий та ідеологічний вишкіл. У військовій ділянці переслідував нас Ілько так, що не можна було «змаркирувати». Наша неприсутність на збірці ніколи не уникнула його уваги.

З організаційного боку ми самі підтягалися, як тільки було можна. Ми з Литвином належали до ланки, провідником якої був брат Миколи Лебеда — пізнішого Рубана. Основним підручником вишколу була «Ідея і чин України». Десять заповідей («Декалог»), значення й походження тризубу, прапора і тому подібне, що нам здавалося новою евангелією, треба було знати напам'ять. Ми дослівно ковтали організаційну літературу. Жити старались, кермуючись прикметами націоналіста.

Ми ближче познайомилися з нашими товаришами, як

Равлик, Лебідь, Перегіняк, Мандзій, Голяш і т. д. Брати перших двох працювали в Проводі, отже від них ми довідувались про деякі недоступні для кожного смертельника справи. Гриць Перегіняк сидів у в'язниці разом із Бандерою. Зв'язок із ними неначе зближував нас до Проводу. Але згодом між нами зайшло непорозуміння, викликане різними причинами, про які згадаю пізніше.

Найбільше подобався нам Гриць. Простий селянський хлопець, майже неписьменний, по вбивстві міністра Петрацького трапив, разом із іншими, до в'язниці Святого Хреста. За допомогою бібліотеки й товаришів, що ним заопікувались. Гриць здобув початкову освіту. Але найбільшим його досягненням у в'язниці було здобуття тайни гри в рулетку. Наймолодший віком, звернувши на себе увагу одного німця з Данцігу, що сидів разом з ним, засуджений на досмертну в'язницю. Німець був з дуже багатой родини. Цілий свій вік на волі грав у рулетку. Знав він усі доми гри великих міст світу і завжди програвав. Аж у в'язниці, за три роки, на мініатюрній рулетці, на котрій щоденно вправлявся, дійшов до певних устійнень і засад «вигравання». Його теорія й практика була побудована на періодичному повторюванні «цифр випадковости». В наслідок своїх досліджень написав він таблицю цифр, що ставлячи на них, завжди виграється. Старий вже німець не мав надії вийти на волю, тож хотів ущасливити Гриця, передаючи свою таємницю. Гриць вийшов на волю і, будучи при «веркшуді», весь час вправлявся і мріяв дістатись до великого міста, де є рулетка, й попробувати щастя.

Становище поляків з новим роком значно погіршало. Німці енергійно приступили до ліквідації «польського духа». В Стараховицях репресії почалися після вбивства польськими підпільниками інженера-хеміка, що пішов на співпрацю з німцями, видаючи всі таємниці фабрики. Почалися масові арешти та поширилися на Радом і Варшаву, бо поляки одні одних виказували. Поляки були дуже охочі до підпілля і йшли туди масово, але на допитах дуже скоро заломлювались й розконспіровували себе й інших. До акції відкопування прихованої

ними зброї німці втягнули наш «веркшуц». На протязі січня заарештовано около 10.000 поляків. Наших сотень німці не силували до цієї акції, і ми участи в арештах та репресіях не брали.

В половині лютого я і Литвин, у групі 15 хлопців, виїхали на залогу до копальні залізної руди в Новій Слуп'ї. Перші дні вартової служби, зокрема вночі, були дуже погані. Сильні морози і близькість лісу, звідки можна було сподіватися польських партизанів захитували наше «бойове наставлення». Пізніше, коли ми розглянулися в терені і нав'язали знайомства з поляками, жилося нам навіть весело. Командант нашої групи, німець Петер, весь час сидів у своєї польки, а хлопці почали розважатися всякими дурницями.

Наша групка керувала цілою околицею. Ми ладнали спори між селянами й робітниками, женили й давали розводи. Час-від часу їздили в містечко Нову Слуп'ю, де можна було дістати в жидів всяких ласощів та вина. Містечко лежить під горою Святого Хреста, де є всім відома польська в'язниця, а в ній сиділи переважно українські політичні в'язні.

Одного разу, вертаючись з містечка добре підпиті, вирішили ми по черзі влучати з кріса в ворони. Ясно, що влучити було трудно. Аж прийшла черга на мене. На загальне здивування, вдалося мені зістрілити ворону приблизно з віддалі 150 метрів. Бачив це фірман і, як старий «клучовнік», заявив нам, що завтра повезе нас на полювання. Ми згодилися. Було нас п'ять. Раненько на другий день вирушили. Провідник, уважаючи мене за найкращого стрільця, ходив разом зі мною. Зайців було дуже багато, але я не вбив ні одного. Пробував я всяко стріляти: лежачи, з коліна із плеча мого провідника, але, на жаль, нічого не виходило. Вистріляв я приблизно 100 набоїв, аж мій провідник трохи не оглух.

Вертаючися з полювання, змучений і голодний, я не міг заспокоїтися, що три з нашої компанії забили бодай по одному зайцеві, а я — з порожніми руками. Потішав мене товариш по нещастю Джанда.

Другого дня Литвин пішов з товаришами на вино, а

я з Джандою залишився дома. Нас мучила вчорашня невдача. Взяли запас набоїв і пішли на полювання, але вже в іншому місці. Ходили ми по полях пів дня. Невеселі, з підтягнутими животами, подались ми в бік села шукати перекуски. Аж тут гульк — заець. Вмах готов до стрілу проваджу зайчика на мушці кріса, поки не стане. Пристав! Я потягнув за язичок і — заець перевернувся. Тепер викрив я спосіб полювання на зайців. Передовсім зайці взимку тримаються близько села. Не стріляй на зайця, коли він біжить з-під ніг. Як правило, заець обов'язково мусить пристанути, а коли стане, є можливість влучити в нього з кріса. Інакше полюється з дубельтівкою.

По двох тижнях нашого веселого життя хлопці відіхали до сотень в Стараховиці, а я, як «воєнний конвоїр», поїхав саньми в різних справах до Варшави. Подорож була з усякими пригодами. Для більшої пошани поляків до «спеціальної особи», треба було вдавати німця. Так і я «заграв» під Варшавою, у фільварку князя Чарторийського, зайнятого гестапом, де я затримався на нічліг. Добре, що німці виїхали якраз того дня до Варшави, то й «номер» мені цілком удався.

У Варшаві тоді був голод, не було опалу, а цивільне населення збирало дрова не раз і за 25 кілометрів від Варшави. Німці на вулиці мене затримували й питали, що я за один. Такої уніформи, як на мені, вони ще не бачили, і я кожному зокрема мусів пояснювати. Не був я рад тому одягові та пістолі, що носив при боці. Ночував на приватній квартирі однієї «бабці». Їдучи з Варшави, забув у неї свого кріса. «Бабця», на прізвище Івашкевич, боячись переслідування німців, (вони робили обшуки за зброєю в кожній цивільній квартирі), бігла за мною з кілометр з моїм крісом, поки мене дігнала.

10. ПРАЦЯ І ЇЇ РОЗВАЛ

Та не ці пригоди творили зміст нашого життя. Хлопці, а зокрема Гузоватий, щодня з валісками, наповненими військовими матеріалами, як тол, запальні шнури і

т. д., їздили до Кракова. Це ми, використовуючи свою службу, добували матеріяли для таємного військового вишколу ОУН. Де тільки можна, збирали гроші на бойовий фонд. Поручник К. організував курс старшин, що відбувався таки в його кімнаті. Покищо вивчали ми теорію, а на весні мали відбувати практичні вправи в терені. Все це трималося у великій таємниці перед німцями.

Ми вже зовсім при звичаїлися до того, що наші колишні надії на німців провалились. Стало зовсім нормальним, що ми їх обманювали й використовували. ОУН додержувала свого слова, і під плащиком «веркшуцу», під плащиком «німецької служби», веда потай німців військовий, старшинський курс, готуючись до майбутніх подій.

Литвин і я до вишколу поручника К. ставились незвичайно поважно, щоб якомога більше навчитись. На наших очах вишколювались у нас ті бойовики, що відходили згодом на українські землі на революційну роботу. Ми знали, що кожної хвилини і нас може покликати Організація до чину, та й старалися до того якнайкраще підготуватись. Та й не одні ми. Так ставилось багато, хоч і не всі, бо ж і не всі були членами ОУН та не всі пішли в «веркшуц» із тією ціллю, що ми, і з тим запалом та ідеалізмом.

Наш Лебідь часто їздив до Кракова й звідти привозив блискучі відомості про недалеку війну й підготову ОУН до неї. Ми тих відомостей перевірити не могли. Та хто й схоче перевіряти рожеві відомості?

Від нашого Лебеда ми довідались, що його брат має бути шефом поліції в майбутній Українській Державі, а може й міністром. Вже має навіть проекти мундурів поліції. Ані Литвин, ані я ніколи не думали міняти армії на поліцію і нас обурювало, що блискучі мундури поліції будуть кращі від сірих військових.

Та спинятись над цим не було коли. Служба, праця, вишкіл — забирали нам увесь час. Панувала атмосфера підготовки, приспішеної праці й бадьорости. Це всіх підтягало, всіх мобілізувало, всі були задоволені, а ми з Литвином — щасливі. Навіть наш Цугорка почав кра-

ще, бадьоріше заспівувати маршові пісні.

Ще не прийшов був час на тактичні вправи в полі, але на «прогуляках» показували нам, як уживати вибухові матеріяли. Ми вже почували себе справжніми революціонерами, що не лише готові кидати, але й конструювати бомби.

В цій атмосфері росла й міцніла дружба між вояками.

Ми з Литвином у кімнаті, де мешкало нас шість, завели «Січ». Дружні відносини між нами були такі близькі, що, наприклад, усі шафи мали бути відчинені. Що кому подобалось, міг позичати, міг кожен, не питаючи користуватися чужими речами. Але обов'язком було покласти предмет на місце, звідки його взято. Витворилась немов би одна родина. Побратимство моє і Литвина діяло й на оточення.

Дуже гарні хлопці були закарпатці. Вони всі трималися гурту. Як вийшли разом із торговельною Академією, що емігрувала в 1939 році до Братіслави в зв'язку з воєнними діями на Карпатській Україні, так і держались меншими гуртами й досі. Слід згадати тут М-ця, Г-ка, Цугорку, К-а, Д-у, Химинця та інш. ¹⁾ Цікаво, що ми, волиняки, дуже подібні вдачею до закарпатців. Між нами було дуже багато спільного і ми в світоглядних і політичних дискусіях завжди погоджувалися з ними. Галичани, не зважаючи на добру злагоду в нашому співжитті, на одностайний ідеологічний вишкіл і накази про товариськусть, все таки відокремлювались. Можливо, в даному випадку ділила нас релігія.

Початок весни вніс у наші ряди і в нашу атмосферу повний розлам і дезорієнтацію. Бандера і його близькі товариші почали розлам в ОУН. Для нас із Литвином це прийшло, як грім з ясного неба. Ми нічого не розуміли.

Як це так: карна, військова організація, що досі була твердим монолітом, і раптом — бунт проти Проводу! Коли правда, що Провід був поганий, то як же він досі провадив усю визвольну боротьбу? А може провадив не добре, тоді ми обмануті в нашому довір'ї, в наших уявленнях про ОУН.

Нам доводили, що Бандера і його товариші лише реорганізують Провід ОУН, бо той, що діяв під час перебування їх у в'язниці, не був революційним. Коли так, то як же він міг виховувати революціонерів? Кажали, що всю революційну роботу провадили «краєвики» і вони тепер перебирають провід. Але ж у нашому уявленні всі «краєвики» виконували накази найвищого Проводу, для нього не було кордонів, ані перешкод, він був легендарною силою, що діяла, не дивлячись на жодні втрати, на жодні арешти й процеси. Коли припустити, що цей Провід був кепський, а тепер із в'язниці вийшов кращий, то цим відбирається Організації її містичну силу, а узалежнюється її (Організацію) від кількох людей.

Головне, що удар цей прийшов несподівано. Один із товаришів кілька місяців тому натякав, що Вождь, полковник А. Мельник на те становище не надається. Але ми на це не звернули уваги: коли хтось до чогось не надається, то це не наше діло. Там зайдуть зміни й готово.

Нам не подобалось, що серед відомих нам постатей Проводу ОУН була більшість галичан. Але чи нам про це говорити? Та тепер усі нараз заговорили про членів Проводу й кожен присвоював собі право тягати їх по болоті й за те ні на кого не підводилась караюча рука. Агітація і «докази» припинили всю дотеперішню роботу.

В документах, які привіз Медвідь із Кракова, були докази проти Барановського і Сеника. Документи ніби знайдені в Самборі під час польсько-німецької війни. Вони свідчать про явну зраду вищеподаних людей, зокрема Барановського. Печатки (круглі) і підписи вказують на правдивість документів. Чи це не може переконати людину, що звикла думати простолінійно, без жодного підозріння і не знає, що це таке фальшування документів? Так і ми з Литвином повірили і пристали до бандерівців. Хлопці поділилися на три табори: одні за, другі проти, а треті залишилися нейтральними, не знаючи, що робити, або шукаючи нагоди відстати від роботи. Я й Литвин, хоч належали до «реформаторів»,

то все ж таки не дуже й їм вірили та слідкували за подіями. Дивний і цікавий для нас був розподіл людей по таборах. Самі інтелігентні сили, як поручник К., д-р Л., М-ч, В-й, В-ба і інші, не приєднались до «реформаторів», а навпаки — закликали до вірності старому Проводові і «реформаторів» називали провокаторами. Це нас заставило ще уважніше приглянутись до всього. Справа набрала розголосу і по всіх містах, де були згуртовані українці, почалася сварка. Посипалася із-за рогу цегла й кулаки пішли в рух. Люди ходять з підбитими очима. Дивлячись на те все, ми з Литвином були приголомшені й вирішили стояти на неутральному становищі, але офіційно трималися «революції». Ті події значною мірою подіяли на розладнання дисципліни серед стрілецтва й підстаршин. Вишкільна праця майже припинилась. Багато виявилось брудних справ. Росулянка привласнив гроші, що ми їх так важко збирали на бойовий фонд. І це теж був несподіваний наслідок бунту в ОУН. Адже досі Росулянка був для нас ідеалом людини.

Багато хлопців позвільнялося з «веркшуцу». Не було чого в ньому залишатися, коли поділені на дві партії сотні не провадили жодної української роботи. Одні пішли на студії, другі до постійної роботи в Організації. За гроші, по 350 злотих місячно, як платню за працю — хлопці справляли собі цивільний одяг, або складали їх, як ощадності, тощо. Деякі, як Стець, щоденно грали в карти, при чому Стець обігравав усіх. Сінник його був напханий банкнотами.

Ми з Литвином не робили жодних запасів, жили днем, надіючись, що раніше чи пізніше ми опинимось в армії, а там цивільне барахло не буде потрібне. Їли багато солодощів, часто відвідували ресторани і так минав нам час. Жаль нам було колишнього запалу й атмосфери праці. Прийшла весна, але замість вийти на тактичні вправи, пішли хлопці на вправи любовні. Польки були на це дуже охочі. Ті самі жінки, що втратили своїх чоловіків під час масових арештів зимою і так сильно ненавиділи українців, тепер про все забули й під пахощі жасміну, як мухи, липли до наших стрільців.

11. ПОДОРОЖ НА ХОЛМЩИНУ

В другій половині липня я, Литвин і К. виїхали втрьох у тижневу відпустку на Холмщину. У Володаві був мій односельчанин Поль і в нього ми й спинились. Поль, діяч-суспільник, працював у кооперативі. Щоб пов'язати приємне з корисним, Поль запропонував нам поїздку по селах Володавщини.

Подорож зробила на нас величезне враження. В кожному селі населення зустрічало й гостило нас, як воjakів своєї, української армії. Наші на міру пошиті зелені мундури, тризуб на шапці та австрійська «парабеля» надавали нам особливої поваги. Курені молоді, що їх начальником був Поль, влаштували в кожному селі на нашу честь вечірки. На прохання присутніх ми не раз виступали з промовами, або для пропаганди — співали стрілецькі пісні. Молодь була захоплена нами і навпаки. Так виробленої, так зорганізованої сільської молоді ми ще в своєму житті не бачили. Кожна дитина, що повз нас проходила підносила руку і вітала «Слава Україні». Це нас глибоко зворушувало.

Емігранти не марнували часу: прикладали своїх зусиль до праці над підвищенням культури, освіти й національної свідомости в селах найбільш висунутої на захід української землі, землі, найбільше окупантом нищеної і підірваної в біологічних основах. Найприємніший спогад залишився нам із села Голі. Маленьке, з малою церквою, село, розташоване на піщаній рівнині. Хати всі в садках, гарні, чепурні. По один бік села вкриті дозріваючим збіжжям поля, по другий — великий луг-сіножать, до неї примикає головна вулиця, а при ній хати й господарські будівлі.

Ми мешкали в учителя, який усе своє життя працював у рідному селі. Гарна світла хата і дуже мила родина. Дружину його забили поляки при нападі на його дім. Тому, що він був відомий українець, поляки хотіли його знищити. Кинули в вікно гранату і від неї згинула його дружина. Донька Надія була дуже гарненька дівчи-

на, весела й балакуча. Наш друг К-ч залишив у неї своє серце, а за кілька місяців таки й одружився.

12. У ШИРОКИЙ СВІТ

У «веркшущі» настало монотонне життя, життя без жодного змісту. Ніяких подій і ніякої праці над собою не було й через те, мабуть, між мною та Литвином щоденно виникали сварки.

Стояли ми з Литвином в одній лаві на кожній збірці. Одного разу один із підстаршин читав дешний наказ і підчас того Литвин тримався неспокійно. Підстаршина в дуже гострій формі звернув йому на це увагу. Я потім від себе додав, що підстаршина мав рацію. Литвин був у поганому настрої, тож відповів мені, що мої зауваги переходять міру й він не від сьогодні це помітив та не хоче мене більше знати. Я певний, що маю рацію, також обурився і відповів те саме. Від тієї хвилини ми перестали між собою розмовляти. Так минув місяць. Близькість ліжок, спільні речі й знайомі ніяк не пасували до такого стану. Ні він, ні я не хотіли розповідати іншим, що між нами трапилось. Але ні він, ні я в якійсь дитячій упертості не хотіли поступитись. Я вважав, що був більше поступливий супроти нього в минулому й не хотів перший подати руку. Тоді я вигадав помсту: виїхати з «веркшущу» до Берліну. Довго не міг я дістати звільнення і щойно під претекстом студій вдалося мені звільнитись.

Моїми товаришами нових пригод мали бути Голяш, Орлик і Мандзій. Перші труднощі мав я з одягом. Дістав я «бецугшайн», але до того, щоб переодягнутися, бракувало багато. В тому допоміг мені Голяш: позичив одяг, черевики, плащ, все комплетно. Звідси я ввів теорему, що краще мати що покинути, як не мати що взяти.

Зклопотаний приготуванням до виїзду, я не думав про прощання з Литвином і цілком не помічав його переживань. Одначе, в той день, коли треба було виїздити, відгукнулося наше побратимство. Кілька хвилин перед

виїздом стояв я розгублений біля свого порожнього ліжка і не знав, як і від кого почати прощатися. В ту мить підходить до мене Литвин і каже:

— Давай поміняємось перстнями на пам'ятку.

Голос його дровав, а на очах були сльози. Я також ледве стримувався. Мовчки зняли ми перстені й ними помінялися. В тій мовчанці було все: прощання, ще міцніша приятельська любов і прощення того, що сталося. На закінчення міцним приятельським поцілунком змили всі тіні непорозуміння. Змінити постанову виїзду було запізно, і я пішов із товаришами на станцію. Литвин упав на ліжку і плакав.

**

В половині жовтня прибув я з товаришами до Кракова й записався на виїзд на працю до Німеччини. Транспорт мав відійти за два тижні.

В Кракові ми затрималися цього разу в українському таборі при вул. Яблоновських ч. 10/12. Життя в таборі показалося нам іншим, ніж рік тому. Таборова управа була в руках «революціонерів», тож ми, як однодумці і «заслужені військовики», мали в них усі привілеї й пошану та стали нами більше цікавитись. Авторитетами для нас були вищі провідники, а на звичайних ми зовсім не звертали уваги. Гроші ми мали, то й почували себе незалежними від нікого.

В Кракові далі містився Український Центральний Комітет, що за короткий час значно виявив себе в роботі. І то не тільки в самому Кракові, а й у всьому Генерал-Губернаторстві. Головою УЦК був проф. В. Кубійович. Шкільництво, кооперація і курені молоді по наших українських селах Холмщини, Підляшшя і Лемківщини швидко розвивалися, не дивлячись на перешкоди з боку німців і поляків. Комітет робив усе для українців, що лише можна зробити в нешироких рямок дозволених німцями. Ближче загальними справами ми не цікавились, бо жили думкою про виїзд. Одначе ми побачили, що загальне наставлення було: до Німеччини не виїздити, залишатись на окраїнах українських земель і працювати для свого народу. Прилюдно я схвалював цю думку, але мої слова послужили ме-

ні лиші засобом... підбити серце Марусі.

Кожен мешканць табору мусів вартувати при входній брамі. Треба було слідкувати, щоб мешканці, виходячи, залишали свій ключ від кімнати і гостям, які когось відвідували в таборі, викликати знайомих до вартівні на розмову. Ми варт не мали. Але я виходив і приймав гостей більше, як було потрібно, спеціально в день, коли мала варту Маруся.

Маруся була дуже гарної постави та мала гарні сині очі. Познайомилися ми очима. Досить оригінально це виглядало, але я завжди, виходячи, зупинявся, Маруся усміхалась. Коли ми «освоїлись» поглядами, то перша наша розмова пішла дуже просто й легко. Маруся була донькою багатих батьків, що мешкали в Познані. Підчас воєнних подій в 1939 році, в часі евакуації, Маруся відбилась від батьків і залишилась в одній суконці. Нею, як молодою гімназисткою, зацікавився Український Комітет у Ченстохові, а звідси вона прибула до Кракова. Своєю красою звертала на себе увагу всіх молодих хлопців. І я не був інший. Маруся почула до мене симпатію і ми були щасливі. Одного вечора, коли ми були лише двоє в її кімнаті, хтось почав стукати в двері. Я сховався за параван, а Маруся швидко викрутила жарівку. До хати ввійшов командант табору в супроводі мого суперника, студента з Волині. Питають, чи нікого нема. Маруся відговорюється, а я мало не вмер від сорому, коли на мене засвітив ліхтаркою командант табору. Студент заглядав у той час під ліжко й у шафу. Так, як зробив командант, міг зробити лише справді інтелігентний чоловік: — він нічого не дав по собі пізнати і вийшов, лише сказав, що зараз прийде сюди на ніч одна жінка.

В тій хвилині справді ввійшла жінка, і я ніяк не міг порозумітися з Марусею, що робити далі. Незнайома пані роздягалася і питає Марусі, чи дійсно немає нікого в кімнаті, бо її навмисне привели сюди спати, щоб був претекст увійти серед ночі до кімнати.

— Не соромтесь, панно, я також була молодою дівчиною і я вас розумію.

Маруся твердо стояла при своєму слові і не зрадила

моєї присутности. Щоправда, вона була збентежена і чомусь не лягала спати, а стояла біля вікна. Треба подивляти одначе сприт жінки в таких випадках. Маруся, без порозуміння зі мною, зачиняючи двері, залишила їх трохи відхиленими. Довго довелось мені слухати жіночу розмову, аж поки вони послули. Тоді я рачки (бо було місячно) виліз, як тільки можна було тихо, на коридор. Найгірше було мені злізти з жіночого поверху на низ до своєї кімнати по скрипливих сходах. На другий день оминав я команданта табору, як чорта, тим більше, що це був один із моїх організаційних провідників.

За день перед нашим виїздом до Берліну покликав нас на авдієнцію Старух (пізніший член уряду Бандери). Довго намагався відрадити нас від нашого наміру, але я категорично стояв на своєму.

— Ви волиняки — сказав Старух — мало дисципліновані і не розумієте, що то є «добро справи». Коли так, то їдьте до Берліну, але я даю вам доручення: в таборах чи на приватних помешканнях маєте голосити нашу ідею, організувати робітництво в наші гуртки. Зв'язок до наших людей я вам дам.

На тому закінчилась наша розмова.

13. БЕРЛІН

Пройшовши довгу процедуру «дурхгангслагерів», на початку грудня 1940 року став я на роботу в фірмі «Сіменс & Гальске» на Юнгфернгайде. Працював я при інвентаризації матеріалів фабрики. Вісім з половиною годин праці денно. Праця моя була легка. До українців німаки ставились тоді ще добре. Я вперше побачив німецьку індустрію і вона мене не мало здивувала своїми розмірами.

Прості робітники були ворожо наставлені до гітлерівської системи, а навіть багато між ними було й комуністів. Вони дуже часто згадували часи Вільгельма і Гінденбурга. Опозиційно була наставлена старша генерація, зате молодь цілковито пристала до нового руху.

Звичайним німцям було просто незрозуміло, чому ми кинули свій багатий край і прийшли до бідної, голодної Німеччини. Багато з них працювало за межами Німеччини і знали також Україну з світової війни. Ми їм пояснювали, що це таке Советський Союз і чому якраз ми мусіли емігрувати. Прикро лише було нам, що німці не відрізняли України від Росії. Україна в їхньому понятті була багатою провінцією Росії. Дивувало нас це, бо ж тоді ще ми вважали німців культурною, європейською, а тому й майже всезнаючою, нацією.

Цікаво, що німці працюють повільно, докладно, але постійно. Ми українці ту саму роботу виконуємо дуже скоро, але в нас немає витривалості. Педантичність німця виглядає нам, як щось смішне, непотрібне. Точність, робочий одяг, мило до миття рук, душ, харчівні на місці в фабриці, робітничі кантини, все це було нове для нас. Робітник має всяку вигоду, як повинна мати кожна культурна людина. В фабриці працювали різні національності: поляки, чехи, французи, болгари, італійці — дійсно новий Вавилон. Чехи характеризувалися криком, на вулиці носили брудні одяги, хоч вони були з доброго матеріалу. Француженки були дуже намальовані й делікатної будови. Італійці веселі, але ледачі, завжди при роботі свистали.

Зустрічаючись з чужинцями, можна пізнати всі добрі прикмети і хиби кожної нації. Українці відрізнялися добрим одягом, набутим за перший заробіток. Були чисті, чемні, але тихі й несміливі тому, що для них усе було чуже й незнане. Крім того кожен українець уважав себе репрезентантом свого народу, поведився так, немов від його поведінки залежить майбутнє України.

В робітничому таборі зустрічались найрізніші люди. Зокрема серед українців були заступлені всі стани — від селян до професорів. Справжнє обличчя робітників мали лише українські робітники з Франції. Більшість молоді була з Галичини, де-не-де появлялися старі емігранти наддніпрянці, як напр., Постоленко, учасник Холодного Яру. Волиняків було дуже мало, і то помічались дві крайності: або дуже свідомі, освічені люди, або дуже прості, несвідомі селяни. Я відразу зжився з То-

льом із Рівного. На політиці визнавався добре, сам із переконання колишній радикал. При тому дуже працьовитий і любив багато читати. Я підпав під його вплив і став цікавитись іншими політичними угрупованнями. Ходили ми на всі реферати і сходи, що їх влаштовували гетьманці, мельниківці чи бандерівці. Мое і так невелике довір'я до бандерівців розвіялося дуже скоро, тим більше, що я прочитав «Білу Книгу», видану мельниківцями; в ній деякі вияснення, на мою думку, вповні відповідали правді.

Пригадую, що найбільше враження зробили на мене відповіді «Білої книги ОУН» на бандерівські закиди щодо неправильної тактики й «малої революційности» Проводу полк. А. Мельника. Бандерівці закидали, що Провід не посилив боротьби в Карпатській Україні активом Західньої України. Необґрунтованість цього закиду переконливо виказувала «Біла Книга», доводячи, що справа Карпатської України була пересуджена і врятувати її не було можливостей. Можна було лише продемонструвати волю українського народу до боротьби за свою незалежність, що й зроблено, але було злочином кидати на певну смерть організаційний актив ЗУЗ. Те саме торкалось закиду бандерівців, що Барановський не дав наказу підіймати повстання проти поляків у момент вибуху війни з німцями. Адже це лише деконспірувало б організаційну сітку, а вона мусіла залишатись цілою для боротьби з новим окупантом.

Той факт, що полк. Мельник довго не відповідав на потягнення Бандери, щоб не розкривати перед чужинцями внутрішніх справ, також, на мою думку, промовляв у користь полк. Мельника.

«Біла книга» обґрунтовувала і доказувала, що документи проти Барановського, знайдені в Самборі, що мене свого часу так переконували, — сфальшовані большевиками й передані ними через Горбового. Все це примушувало мене думати й перевіряти своє становище. Я напевно не знав, де правда. Але бандерівцям перестав я вірити. Чому в першому листі Бандери до Мельника ставиться вимога усунути лише деякі особи й зазначається, що до самої особи полковника нема жодних за-

стережень, а коли цей не погодився, то став «нездібним бути головою Проводу» і взагалі нічого не вартою людиною?

Так, не ставши «мельниківцем», я перестав бути «бандерівцем». Мое захоплення і віра в ОУН розбилась: я став скептиком. До того не мало спричинилось моє знайомство з іншими угрупованнями. Гетьманці взагалі осуджували націоналістів, закидаючи їм грошеві надужиття в Карпатській Україні. Розкол в ОУН вони коментували, як доказ нежиттєздатности націоналізму взагалі.

В роботі й пропаганді бандерівців помічав я сильну зарозумілість і легковажність — мовляв, сама молодь збудує українську державу, бо не знання і вміння, а саме хотіння перемагає. До того ж прочитав я «Відродження нації» В. Винниченка та Шульгина «Конструктивну працю» і в голові у мене створився справжній хаос.

Я далі читав літературу всіх партій, але хоч і без тієї віри й захоплення, що було рік тому, я бачив, що майбутнє тільки за націоналізмом. Але для конкретної роботи треба бути в організованих рядах. На площині націоналізму стоять дві організації: — до котрої маю належати я? Я бачив у Берліні те саме явище, що в нас в Стараховицях: до ОУН полк. Мельника належали всі поважніші й більш освічені люди, а при бандерівцях було більше запальної, але недосвідченої й неосвіченої молоді. Я вирішив ще далі залишитись неутральним.

Одначе, золоті середини триматися було щораз важче. Натиск ішов з усіх боків. Я відчував, що, не рившись, залишаюсь самітним поза бортом українського життя. Про те все я писав Литвинові, а він мені подавав свої погляди і надії з Генерал-Губернаторства.

14. МАНДРІВКА НАЗАД

З весною 1941 р. праця в українських організаціях пожвавилась. Багато хлопців залишило роботу й виїхало до Генерал-Губернаторства, звідки їх висилали до Краю. В повітрі зависла хмара майбутньої війни з со-

ветами. Німці перекидали військо, — готувалися. Проте, що буде війна, знав кожний смертельник, її було чути в весняному повітрі. На початку травня 1941 року відчувалося тишу перед бурею. Українці готувались до війни. Організації УН — і Мельника і Бандери — в великій тайні перед німцями транспортували людей на землі й масово перекидали своїх членів на терен т. зв. Г. Г. Я чув і бачив, що щось робиться, бо ті, що відходили, вже передчасно мали міни не то жертв, не то героїв. Але я офіційно до жодної організації не належав.

Все ж мене тягло до дії. Як же я можу прогайнувати такий момент? Момент і участь у подіях, про які я мріяв змалку? Я постановив без нічиєї допомоги, на власну руку, втекти з Німеччини до Генерального Губернаторства, а там побачу. Тому, що мій друг Толя був іншої вдачі, я вибрався в дорогу сам.

В Бреславі подумав я щойно про деталі переходу кордону. З залізничних карт не можна було зорієнтуватися в терені — отже, я шукав у базарній юрбі людину, яку міг би запитати про дорогу. Німецької мови я добре не знав, зрештою боявся питати німця, бо за втечу з роботи карали концентраційним табором. На щастя, почув я польську мову і відразу була розв'язка. Подаючи себе за поляка, отримав усі інформації, а навіть провідника, що підвів мене під кордон, недалеко від Ченстохови. Поляки для спекуляції мали прекрасні зв'язки з німецькою територією.

Цілий день довелось мені в одній польській хаті чекати переходу справжнього кордону. Такої нужденности і бруду я ще в своєму житті не бачив. Бідна мала хата, вкрита невідомо чим, виглядала жалюгідно. Гній був порозкиданий купами по всьому подвір'ї. Кожний господарський предмет, немов навмисне, стояв на невідповідному місці. В хаті (одна лиш кімната) зараз же біля дверей стояла велика старосвітська піч, а біля неї аж до самого припічка сягала купа сміття і трісок. В хаті було надзвичайно душно і темно. Щойно по кількох хвилинах я помітив у кутку на ліжку стару бабу. Господинею була ще молода жінка і вона з підтиканою

спідницею поралася біля печі. За яку годину звідкись приїхав господар високим худим конем і з ним малий хлопець та кудлатий пес.

Високого росту чоловік, в подертому одязі, досить привітливо розпитував мене, куди й звідки я мандрую. Я розповідав про все. Видно, що я йому припав до вподоби, бо він зараз же наказав варити мені здохлу курку. «Вона — каже — не дохла, це тільки якась пошесть панує. Ось курка здорова й раптом перевертається. Зварі — каже панові курку і нагрій чаю».

Я відмовлявся, як тільки міг, але гостинний поляк і слухати не хотів. «Та, — каже, — чим хата багата, тим рада».

Я показав свої запаси харчів у течці, але це ніяк не помагало. Я курих цигарку за цигаркою і з жахом чекав хвилини, коли прийдеться їсти курку та пити чай з єдиного горнятка, що було в хаті та стояло, покищо, з водою біля хворої жінки.

В міжчасі хлопець привіз із пекарні два буханці хліба. Треба було бачити, як кинулися ті люди на хліб. Високий, зарослий, в самій білизні, вибілений глиною брат господаря — зіскочив з печі і тягне мішок із хлібом до себе, жінка — до себе, а господар — до себе, при чому малий хлопець учепився мішка і тим мішком махають по хаті. Перемиг господар. Один буханець хліба поділив між усіма, а один узав собі, при чому найбільшу скибку дав мені.

Німці намагалися їх денационалізувати, але тому, що вони були твердими поляками, їх утискали економічно. Одначе, польська манера і гостинність у них збереглися. Лише не кожний хотів би бути в них гостем...

Обід запізнився, на дворі стало смеркати. Прийшов мій провідник і таким чином визволив мене від «шляхетської» гостинності і здохлої курки. Не ївши обіду, подякував я господареві і вийшов. Тихенько, набосо перейшов я перший кордон і подався в напрямку села, що, як казав провідник, вже знаходиться по другому боці кордону.

В хатах уже не світилося. Була холодна ніч. Зігрітий дорогою, знайшов я стіжисько по сіні біля якоїсь хати

і ліг спати. Вночі я так змерз, що вирішив вилізти на горище хати цього господаря і примоститися біля комина, там, думаю, буде тепліше. Звільна, обережно почав я ступати по горищі, коли в хаті зчинилося замішання і жіночий голос з переляку закричав:

— Хто там, бо буду гукати на людей?

Бачу, що нема виходу, зляжу до дверей і розмовляємо з жінкою. Господиня за ніщо в світі не хоче пустити до хати. Німці заборонили приймати на ніч при кордоні під карою смерти й конфіскати майна.

На мої запевнення, що я порядна людина, жінка з цікавості відчинила двері і тоді я, натиснувши їх, опинився в хаті. Зблизька вдалося мені втихомирити бабу. Коли знов почав я вдавати, то вона навіть запропонувала лягати мені з її донькою спати. «Лише — каже — Броня має коросту». Тоді я пересидів, дримаючи, до ранку, а тоді сів на автобус і під'їхав до другого кордону між територією, прилученою до Райху в 1939 р. і самим Г. Г.

У господаря, якого адресу я мав ще з Бреслава, перебув я до вечора і в одинадцятій годині, коли була зміна прикордонників, разом із дівчатами спекулянтками, що переносили муку, перейшов другий кордон.

До Ченстохови було 3 кілометри, тож я вже раненько був у місті. Знав я з часописів, що тут є Український Комітет, але забув адресу. Питати по вулицях не зважувався. Зустрів старого поляка й спитав, чи не знає де тут мешкають українці. Поляк сказав адресу одного українця, що мешкає вже тут 20 років.

В бльоку будинків, десь цілком ззаду, на третьому поверсі, застукав я в двері. Сивий, гарно одягнутий, чоловік запросив мене польською мовою в кімнату. Порозкидані речі й електрична пічка — таке його господарство. Коли я представився українцем, старий випростався і немов друга людина стала переді мною. Українським звичаєм прийняв мене дуже гостинно, хоч лише хлібом і чаєм. Розказав про свою минувшину, як то він був офіцером під час визвольних змагань і як воював за Україну, а пізніше, з Калішського табору, поселився в Ченстохові і тут живе до сьогодні.

З напівзгаслими очима старий перебігав думкою своє минуле, немов учорашнє. На закінчення, в дорозі до домівки Українського Комітету сказав:

— Ми вже своє зробили, тепер черга на молодь. Борітеся, а ми, скільки нам наші сили дозволять, допоможемо вам.

В Комітеті нічого доброго я не довідався. Люди дивувалися тільки, що я молодий і не знаю, що робиться.

Воєнні приготування визначували життя. Невільно було без дозволу німецької влади їхати залізницею, але на це не звертали уваги. Хотів я зв'язатись телефонічно з Литвином; він тоді ще був у «веркшуці» в Стараховицях, але не застав його дома. І так нічого не залишалося, як від'їхати до Кракова, центру українського життя.

Познайомився в Комітеті з одним молодим купцем, що мав дозвіл постійно їздити залізницею. Просив його, щоб він купив мені квиток до Кракова, але він, відтягаючи відповідь, запитав про мої переконання: чи я «М» — чи «Б»? Я не знав, котре власне йому подобається, але коли я почав говорити про знайомих бандерівців, то він мені все полагодив і ми разом приїхали до Кракова.

15. НОВИЙ ЛЕГІОН

У Кракові затримався я на приватній квартирі. Треба було зв'язатися з організацією, але питання — з котрою? Два дні блукав я по краківських плянтах, поки вирішив, куди натиснути дзвінок. Справа була нагла ще й тому, що в мене вичерпувалися гроші. Кермуючися виключно своїм почуттям, увійшов до дому ч. 26 при вул. Зелений. Крізь дірку в дверях хтось подивився на мене одним оком і спитав, до кого. Я закрутився, бо сам не знав, кого я тут знаю: було мені відомо лише, що то організаційний пункт «мельниківців».

Пустили мене до почекальні і знов питають, хто я, звідки, кого я знаю? Покликався я на поручника К., що якраз там був, і за хвилину, по короткій розмові, ске-

рували мене до Сеника. В коридорі був великий рух. З кімнати до кімнати, з паперами в руках, переходили поспішно люди. З зовнішнього вигляду й рухів можна було відразу вгадати, що це військовики.

Мої сусіди, що сиділи в почекальні раз за разом штовхали мене ліктями, показуючи: дивись — генерал Капустянський, дивись — Сціборський... Атмосфера була немов у штабі, що вже провадить якісь військові операції. Я був знов захоплений так, неначе й не було того року розчарувань і сумнівів та напружено ловив уривки розмов великих людей.

На саму думку, що доведеться мені говорити з Сеником, дістав я трему. Сеник прийняв мене дуже оригінально. Попросив сісти, дав цигарку й запитав, чи я маю гроші на прожиток. Я грошей не мав навіть на обід. Він написав мені картку на 500 злотих і тоді приступив до основної справи.

— Де хочете працювати, в якій ділянці?

У військовій відповідаю. Тоді він відразу дав мені завдання їхати до Стараховиць та Острівця і вербувати хлопців до легіону, що кватируватиме тимчасом у Криниці і в ньому провадитиметься старшинський вишкіл. Так коротко й змістовно була полагоджена справа.

Ця місія подобалася мені вже тому, що я міг зустрітися й порозмовляти з товаришами, а, зокрема, з Литвином. Литвин дуже зрадив і, без жодних застережень, перший зголосився до легіону. Я, однак, ставився до цього нового підприємства з певним застереженням і радив, Литвинові залишитися в «веркшуді». Побачимо, де буде краще, а тоді один одного перетягне. Наша колишня довірливість уже зникла й ми залишали собі хвіртку. Литвин сприяв з Федоруком, що був нашим земляком і учасником подій в Карпатській Україні, і наша нерозривна двійка стала трійкою.

В Стараховицях і Острівці я знову зустрівся з сумною українською дійсністю. В той час бандерівці набирали хлопців до легіону Шухевича. На станції я зустрів Ілька Т., що кликав мене їхати з хлопцями, яких він завербував. Я від себе пропонував йому те саме. Так ми один одного переконували, аж рушив потяг і ми поїхали в

протилежні сторони. В душі відчувалося, що це скандал і що це роз'єднання приведе до трагедії, але мені невідомо було, хто з нас помилявся.

Із старших товаришів поїхали зі мною переважно закарпатці. В числі 25 хлопців були: Дмитро Ц., Роман, Іван М. та інші. З волиняків: Левицький і Бараболя.

В Криниці, з початком травня, в мундурах «арбайтс-дінсту», з лопатами, замість крісів, розпочали ми школу підстаршин. Займали дві вілли: «Байку» і «Рому». Всіх нас було понад 100 хлопців. Перші тижні взялися пильно до праці, загальний настрій був дуже бадьорий. Виклади й тактичні заняття в горах, спорт і щоденна руханка вранці, викликали вовчий апетит. Харчі були не погані, але німецька команда школи порядно нас обкрадала. Напередодні війни приїхав до нас полк. Сушко на візиту і побажав нам успіхів та витривалости в праці. Хлопці були вдоволені, що про нас пам'ятають. Але при тому чомусь вибрано серед організаційних хлопців кількох і вони виїхали разом із полковником Сушком. Це свідчило, що війна ось-ось вибухне. Так воно і сталося.

22. червня 1941 р. загриміли в горах гарматні стріли. Зудар двох імперіялізмів — Берліну і Москви — почався. В наших рядах запанувало піднесення, і ми з якимсь дивним почуттям радості очікували з дня на день виїзду на фронт. Знов Ц. дужче почав затягати маршеву пісню, хлопці сильніше вистукували чобітьми. Ми чекали нашої участі в боях проти большевизму, що стільки знищення приніс Україні. І ми вірили, що це скоро станеться, бо ж які б не були відношення між нами і німцями, вони мусіли б шукати союзу з нами. Інакше весь похід на схід — не мав глузду. Але німці були «кращими» політиками від нас.

Радіові військові звідомлення зі східнього фронту і тижневики кіно-картини із зайнятих німецькою армією українських земель збільшували нашу нетерпеливість. Нас усіх тягнуло на рідні землі. Ми відчували, що твориться нова сторінка української історії без участі українців. Ми, вояки, заздрили славі, яку добувала на наших землях німецька армія. Ми знали, що німці зав-

дяки українцям так скоро посуваються вперед і тро-
щать червону армію. Але вони цього не показували в
тижневиках. Там можна було лише бачити, як танк хо-
вався «з головою» в нашій пшениці, як німці ловили
кури і як стріляли по наших селах кабанів та їли сало.
Цивільне населення будувало тріюмфальні брами і зу-
стрічало німецьку армію хлібом - сіллю. При чому
обличчя людей виявляли радість і подяку «визволите-
лям». Німецький вояк дивився з погордою оком за-
войовника. Так, ніби їх це не зворушувало, ніби їм це
належалось.

Проголошення Української Держави 30. 6. 1941. року
також відбилося на почуваннях вояцтва негативно. Ця
вістка сколихнула наші думки, спочатку викликала ра-
дість, але наступна хвилина принесла жаль і розчару-
вання. Кожен відчував, що це мало поважне і реальне.
Мала група загумінкової «революції» профанувала свя-
ті почуття української свободи й Української Держави,
підшиваючись під волю українського народу. Сам Львів
не підходив на місце проголошення, не вникаючи вже
в засади і права так важливого державного акту. Чому
проголошувати самостійність, коли вона проголошена
22. I. 1918 р.? Чому проголошується так спішно уряд
Зах. України, чи будемо проголошувати самостійність
кожної області, в міру просування німецької армії? Я
знав ще зі школи, що суверенність держави мусить спо-
чивати на вістрях багнетів її армії. А тут про армію й
мови не було. Не так приготавляв нас націоналізм до
здобуття самостійности. І ми не розуміли, як це бан-
дерівці, що все ж були націоналістами, могли бавитися
в фіктивні уряди, коли за тим урядом нічого не стояло:
ні армія, ні традиція, ні визнання з боку держав. Одна-
че поважні громадяни, як Митрополит А. Шептицький,
благословили цей акт проголошення. Ми ж тоді не зна-
ли, що Митрополита Шептицького, як і Митрополита
Полікарпа Луцького фальшиво поінформовано.

Військовим міністром проголошено генерала Петро-
ва; це знов надавало урядові деякого авторитету. Ми ж
тоді не знали, що це було без його згоди. Щойно пі-
зніше багато тайн того акту стали відомі.

В другій половині липня виїхала від нас друга група організаційних хлопців, покликана на якесь спеціальне завдання. Поміж ними були Домазар і інші. Я, як неорганізований член, сидів далі і чекав. Було неймовірно прикро й тяжко, що мене не допускали до таємниць і не вживали до відповідальних завдань. Мені хотілося їхати, куди б не послали, і все одно в якій справі, лиш би в Україну, щоб тут не залишитися та не прогайнувати історичного моменту, що приходить раз на століття. Те саме відчували й інші хлопці. Незадоволення росло. Приїхав другий раз полковник Сушко ²⁾, заспокоював, намовляв до послуху й військової дисципліни, мотивуючи тим, що українські чинники про нас пам'ятають і стежать за подіями та робитимуть усе в українському інтересі. Обов'язок кожного стрільця — витримати на своєму пості. Ми, це все розуміли, й кілька тижнів знов було в нас тихо.

З початком серпня до нас дійшли чутки, що німці не погоджуються на творення самостійної української армії, а на агентурну її ролю наш Провід не погоджується. Ці вістки були ще неофіційні, а ми все ж таки не тратили надії.

Життя і військовий вишкіл стали дуже монотонні. Поступу жодного не помічалося, а навпаки — в програму вишколу німаки почали вводити якісь поліційні штучки, і в нас склалося враження, що вони не хочуть нам дати повного військового вишколу. Серед нас знов почалися прояви бунту, але цим разом уже цілком серйозно. Кілька хлопців уже здезертирувало. Німаки закрутилися і знов почали годувати нас обіцянками. В кінці місяця прийшла хвилина загальної радості. Дано зарядження здати всі військові речі приготуватися до виїзду на фронт. У Львові, казали німаки, отримаєте українське обмундування, нову зброю і ввійдемо в українські військові частини.

Хлопці аж підскакували з радості. Я написав до Литвина і до Толя до Берліну. Попрощався з ними в листі і малював собі рожеві перспективи. Литвин, як пізніше виявилось, уже втік був із Федоруком на Волинь.

Приїхали ми до Львова і нас на самому дворці зу-

стріло повне розчарування. Нас чекала німецька жан-дармерія: ми переходили до її диспозиції. Нас завели до Бригідок і сказали, що вступаємо в ряди української поліції, щоб творити порядок і організувати українське життя у Львові.

Я розумів потребу української поліції, але поліцаєм бути не хотів. До Львова їхав з надією, що тут почнеться дійсно те велике, якого я вже ось два роки шукаю. А тут така несподіванка! Знов розчарування, знов німці нас одурили!

Львів жив під враженням жажливих большевицьких звірств, що їх вчинило НКВД перед відступом. У львівських в'язницях змасакровано кілька тисяч в'язнів. Кілька чудом урятовані оповідали жажливі речі. Не диво, що серед плачу за рідними всі були вдячні німцям за звільнення від того страхіття. Німецької влади ще не відчувалось і Львів дихав майже вільно. Але ми вже знали німців, знали, що ця «свобода» незабаром скінчиться та що всі будуть немило розчаровані.

Я з кількома хлопцями відмовився від служби в поліції та став думати, як дістатися на Волинь.

16. «У ВОЛИНСЬКІЙ ТИХІЙ СТОРОНІ»

Їхати на Волинь я хотів, але не хотів утратити зв'язку з активною роботою, яку провадила Організація. Тому, знайшовши зв'язок (вулиця Академічна 11), шукав тим шляхом засобу транспорту, щоб дістатися до Рівного. За кілька днів перед виїздом був я на панахиді по сл. п. О. Сенику і М. Сціборському в церкві Св. Юра у Львові. Це було саме після житомирської трагедії.

Щодня приходили якісь зловісні відомості про вороже ставлення німців до Організації та про суто внутрішні непорозуміння двох таборів ОУН М. і Б. Братовбивства, доконувані бандерівцями, роз'їдали українське суспільство й ослаблювали український фронт. Саме почалася «конкуренція» за опанування «С.У.З.» Одні наперед одних, всіма засобами використовуючи німців і власними силами, старалися бути там першими.

Бандерівці більш трималися перших німецьких частин, і тому вони перші в більшості теренів встигли кинути свої кличі. Треба їм признати, що за ними в деяких випадках була більшість, а передусім серед молоді.

Населення з жадобою чекало пімсти на большевиків і прагнуло самостійности. — Трудно за таких настроїв медитувати й критично вибирати — бралось, що приходило. Навіть члени Організації шойно тепер, при безпосередній зустрічі з еміграцією, довідалися про причини й істоту «розколу». Організаційна сітка в советській дійсності не була про бунт поінформована. Бандерівці, перетягнувши на свій бік частину краевого проводу, не допускали людей другої сторони. Представника ОУН полк. Мельника, відомого революціонера О. Куца вони замордували на Луччині. Тому мали вони кращу вихідну базу для роботи в німецькій дійсності.

Хоч я морально почував себе погано, одначе загальна хвиля тягла до активности, а через те треба було визначити себе по якійсь стороні. Тверезі роздумування і докладне зваження досвіду наказували триматися ОУН — А. Мельника, одначе активність і масовість бандерівців теж приваблювала.

Вантажним автом, під порожніми скринями, вдалося мені переїхати в Бродах кордон між «Дистриктом Галичина» і «Райхскомісаріятотом України» і дістатися до Рівного. Моїми співтоваришами подорожі були редактор Генік Л. і один галицький спекулянт, що в шкіряній куртці віз масу грошей і їхав «на схід» дороблятися.

По дорозі лежала маса советської зброї і воєнного майна. Воно порозбиване, а навіть і ціле, пригадувало недавні дні советської поразки. Деякі села близько шоси були попалені. На полях стояли ще полукіпки. Видний був великий урожай овочів. Рідні села, запах волинського повітря і багатство нашої землі якось мене винятково зворушували, одначе ту радість у мені щось гнітило — придушувало. У мене зродилась туга за рідною, за своїм селом. Вона посилювалась і в мені росло

якесь передчуття, що я недовго буду дома, а тому треба поспішати.

В Рівному, на Житнівській вулиці, зголосився я до Демо-Довгопільського. Це була обласна і переходова станиця Організації. На столі машинка до писання, упакована література по кутках кімнат, свідчили про якусь тимчасовість, про готовість кожної хвилини знятися з усім майном і змінити місце побуту.

На запит, де, в якому секторі я хочу працювати, я вибрав, як дотепер, військову ділянку і мав піти на «схід». Одначе я попросив відпустку на кілька днів, щоб заскочити додому відвідати рідню. Відвідавши матір Толі та інших знайомих і, набравши пропагандивної літератури, поїхав я до рідного села.

Вдома було все по-старому. Мати і брати дуже тішилися моїм поворотом. Їх мали вивезти за мене на Сибір 24. 6., але вибух війни перешкодив.

Сусіди не давали мені проходу і спокою, цікавилися, розпитували. По селах пішла хвиля ставлення фігур і сипання могил. В Стіжку, на посвяченні могили, я мав промову. Коли я потрапив у працю, сумніви розвіялись, я знов з усім запалом узявся до роботи. В Крем'янці панували бандерівці. Мельниківців було лише кілька чоловік. Мене затримали і запрягли до роботи в повіті і моя поїздка на схід не відбулася.

Їздив я по селах і сів «Слово Боже». Голодний, на ровері, витягав останню копійку від матері на дорогу. Прикро це було, але коли людина живе працею, не думає про прикросі й про себе. Коли зустрів мене Г. і запропонував посаду в фільварку, я з погордою відкинув.

Знов дискусії, зустрічі із знайомими. Я за «М», вони за «Б». Навіть Ілько Т. появився в Крем'янці. З вермахту його викинули і він працював перекладачем у міській управі, де М. був головою. Ті, що були на посадах, здобували певний авторитет серед населення і мали що їсти. Тому й я вирішив шукати якогось легального заняття, яке, одначе, не перешкоджало б організаційній роботі.

З початком жовтня отримав я посаду управителя на

Княжині біля Вишневця. Фільварок (410 га) належав до ключа маєтків Білокриниці. За советів був це совхоз, а давніше тут були польські осадники, але большевики вивезли їх на Сибір. Колись був це маєток княгині з роду Вишневецьких. Земля була добра, лежала над шосею, 7 км від Вишневця і 7 км від Заруддя, де була волость.

Господарські будинки були порозкидані і понищені, коні ледве стояли на ногах. Машин і тракторів побитих було ціле подвір'я, але ні одного цілого. На полях лежало ще незібране збіжжя. Треба було організувати роботу. Моїм попередником був старий Щеньовський. Бухгалтером був у мене мій шкільний товариш К., карбовим поляк Леон.

Перші місяці працював я, як віл, їздив, стягав машини, направляв їх і примітивними засобами збирав урожай. Жито сів по замерзлій землі.

Організаційна праця не потерпіла на тому. Як управитель мав я скрізь доступ і в'язався з людьми. За короткий час ми зорганізували досить сильну клітину ОУН у Вишневецькій середній ремісничій школі. У моєму фільварку був створений арсенал зброї. Щоденно приходили до мене зв'язкові. Я був районним, але рух у мене був, як у не знати якому штабі.

І особисто велося мені добре. У фільварку в мене появилася достаток: було що їсти і взагалі нічого не бракувало. Урожай випав чудовий і я його вчасно зібрав. Магазини заповнилися збіжжям, але з нього німці одержували дуже мало. Зате я і фільварок та приятелі багато мали користи. Настало «багате, заможне й радісне життя».

Ще весною прибув до мене Литвин. Він з Федоруком досі займався кольпортажем часописів та заклав книгарню в Ковлі, але зрікся паю й приїхав до мене. Я його зробив своїм заступником, хоч він і не розумівся на господарстві.

Довкола нас зібрався гурт хлопців; їх виховали ми на добрих націоналістів, а вони, зв'язані з нами приятелю, готові в огонь і воду. Організаційна праця стояла дуже добре. Та не було жодних надзвичайних подій і

ми вже почали думати про якісь витівки та пригоди.

Але вовка не треба викликати з лісу. Большевики розкинули летючки з закликком до населення не здавати німцям збіжжя. Мої робітники знайшли ці летючки й одну з них дали мені. Я показав її Ч., він показав у Крем'янці гебітсляндвіртові Бартельсу, Бартельс дзвонить до мене і — почалося. Приїздить жандарм і робить слідство. Цього було мало. Я їхав раз п'яний і стрілив з пістолі, про що люди донесли поліції. Микола Недзвецький, командант поліції в Крем'янці, попередив, що мені грозить арешт.

Все це посипалось відразу. Ми зробили коротку нараду й рішили втікати на Полісся до Бульби. Литвин виїхав ровером до Дубна, щоб зорієнтуватися в загальному українському положенню, а я готовився до подорожі.

Незабаром я вибрав найкращу пару коней, зробив запас харчів, грошей і зброї та вирушив на Полісся. В Дубні, в Галини М. чекав мене Литвин і ми поїхали. К. мав почекати і довідатись, що буде після нашої втечі, а пізніше сам, за тиждень, або два, прилучитись до нас на Поліссі. Адресу ми мали йому подати. За візника був у нас організаційний хлопець із Саланова — Івась. У себе дома і знайомим про мій виїзд я нічого не сказав.

А тікати нам з «волинської тихої сторони» був уже найвищий час. Українсько-німецькі відносини щораз більше загострювалися і наближався вибух. Широко розгорнута робота націоналістів загрожувала німецьким колоніальним плянам. Організування О. Ольжичем, членом Проводу ОУН (А. Мельника) Національної Ради в Києві й уся незалежна від німців праця викликала їх реакцію. Вони рішили, не чекаючи кінця війни, зліквідувати всі прояви української суверенності і в лютому 1942 р. прийшли київські арешти й розстріли.

На Західніх Українських Землях було ще покищо спокійніше, але ситуація щораз напружувалася. З весною 1942 почали німці масово вербувати на невільничу працю в Німеччині, але населення ставило спротив, хоч покищо пасивний. Очевидно, це нічого доброго не ві-

шувало. Ясно було, що німці почнуть репресії і то безглузді, що нічого не дадуть їм, а тільки погіршать ситуацію.

Крім колоніальних плянів німців мали ще виняткову політичну туполобість і поводитись в Україні, як у джунглях. Не хотіли думати, ні в чому розбиратись — думали, що сам п'ястук замінить політику. За саботажі й пропаганду большевиків вони карали українське населення, думаючи, що нас можна голим терором залякати й спаралізувати.

Але так, чи інакше, терор починався і все поширювався. На Поліссі зареагував з весною 1942 року Бульба, зорганізувавши партизанські загони, що вже тут і там давали німцям по пальцях. Ось туди то ми з Литвином і мали намір дістатись і почати вже не підготовку легіону, а таки творити легіон і починати не вишкіл, а вже справжню війну з німецьким окупантом.

Кінчалась золота волинська осінь, коли ми вирушили знов у невідоме.

17. В ГЛИБОКІ ХАЩІ

Навантажений драбиняк мірно котився шосею Дубно-Луцьк. І знов ми з Литвином опинилися на дорозі пригод. Мовчки, заглиблені в думки про недавнє минуле, сиділи на возі. З першого запалу ми вже охололи. Перед очима виринала тверда дійсність. Залишили вигідне й шумне життя, пустились у невідоме. Зброя, що ми її мали при собі, примушувала нас трактувати цю подорож поважніше, як інші. Ми мали по дві пістолі з великою кількістю набоїв та по гранаті.

Отже, зброя змушувала нас поважно думати. Вона нас в'язала й нагадувала, що нема повороту. Це, врешті, нам подобалося і ми були задоволені. Кожний тримав у кишені пістолю і, якби нас німці затримали та не вистарчали б їм документи, ми мали спільно і пляново починати стрілянину. На візника покладали ми найбільшу надію. Він міг зробити німцям несподіванку, бо теж мав зброю. Івась був одягнений, як на візника пристало, а ми мали грати ролю «панів».

З натягнутими нервами переїздили ми місто Луцьк, а пізніше Ковель. Маса німаків переходила й переїздила попри нас, але ніхто на нас не звертав уваги. Видно, ми виглядали солідно й не викликали підозріння. Постої робили ми дуже короткі — напували та попасали коні й їхали далі. За Ковелем кінчилася шоса і ми виїхали на піскову дорогу, що вела до Камінь-Коширська. Погода була препогана. Все намокло на осінньому холодному дощеві, а коні ледве тягли воза. На нас повіяло лісом. Вздовж лісової смуги час-від-часу зустрічали ми вогнища, що їх палили воєнно-полонені советської армії, яким пощастило втекти з німецького полону, а тим самим — від голодової смерті. Коли ми наближались, люди ці зникали в глибину лісу. Поліський ліс був уже пристановищем для переслідуваних і потроху показував німцям зуби.

Проїхавши через Несухойжі, затрималися ми в Сошичній ночувати. В селі була станиця української поліції. Населення ставилося до нас добре, тому ми почували себе досить безпечно. На другий день вранці виїхали ми в дальшу дорогу. Того самого дня приїхали в Камінь-Коширськ. Недалеко це від Крем'янця, а така помітна різниця у ставленні німців до українського життя. Інша зовсім політика. На будинках українських установ виднів тризуб, а по боках не лише німецькі державні, а й українські прапори. Українські поліцисти носили на шапках тризуби. В Крем'янці так було на початку, як прийшли німці. Пізніше німці все це поусували. На Поліссі німці залишили ці зовнішні прояви українства, щоб порізнити населення з советською партизанкою, бо вона ці прояви нищила. Німців не було тут багато, але кожний з них ходив по вулиці з довгою зброєю. Від місцевих людей ми довідалися, що в північних теренах Камінь-Коширська бувають нічні напади советських партизанів. Тому й німці були такі обережні. Нам треба було якось залегалізуватися. Отже, Литвин, як лісник, звернувся до дирекції лісів по посаду лісничого. Я мав подаватися за його брата та ще й хворого на нирки й серце.

Інспектором був поляк і не дуже добре до нас поста-

вився. Посад вільних було до лиха, але ніхто не хотів бути далеко від осередку, де були німці. Всі лісництва відвідували советські партизани, а навіть багато людей на посадах погинуло з їх рук. Литвинові запропонували лісництво Біле Озеро, надлісництва Велика Глуша, недалеко Прип'яті — там, де чорт добраніч каже. В суті річи нам таке лісництво підходило. Але, щоб не стягати на себе підозріння, Литвин не відразу погодився. Причини ми подавали поважні. Поперше, боїмося партизанів, а по-друге, у нього хворий брат (тобто я) мусить лікуватися, а через те мусить жити близько міста. За нашою легендою ми були брати по мамі, а батьки наші були інші, тому у нас документи на різні прізвища. Інспектор співчував нам, але тримався свого. Тоді ми погодилися на Біле Озеро. Литвинові видали всі потрібні документи. Вирядивши Івася з нашим возом додому, ми найняли поліську однокінку і поїхали до Великої Глуші.

Перед самим селом затримав нас український поліцист. Документи наші були для нього не важні, бо він не вмів читати. Дали ми йому пару листків доброго тютюну і тим способом відчепилися. Литвин дійшов до висновку, що весь світ обійдеш, а нападеш на українського поліциста і він таки затримає. Не тому, що неграмотний, а тому, що українська поліція має спеціальний нюх до пізнання людей.

Велика Глуша видалася нам непривітною. Здавалося, що до того глухого краю ніяка влада не досягає. Було тут спокійно й справді глухо. Людей також якось не видно, а чути було тільки шум Невірвського лісу. Жменька інтелігенції в околиці сиділа і дрижала на саму згадку про партизанів. Щоденно приходили свіжі вісті. Там або тут, за такої чи іншої нагоди, забили того чи іншого чоловіка. Переважно це траплялося інтелігентам, що були на посадах. Ми з Литвином відразу почули письмо носом. Хоч як надлісничий намагався виперти нас на Біле Озеро, ми, все таки, залишились в Великій Глуші, урядуючи на віддаль, Надлісничий був кацап та великий боягуз, і страхатись інспекції не було підстав.

Замешкали ми у колишнього голови сіль-ради Оксена. Сам родом із Ратна, одружився він із донькою місцевого дяка і таким чином також майже належав до інтелігенції. До нас приходила поліська молодь на розмови та діставала від нас тризубці та організаційну літературу. Назагал поліська молодь була дуже мало національно свідомою. Активні були лише хлопці, які були по школах, або навіть у польському війську, і щось десь чули. Дехто з них зчасом освідомився. Старше покоління, не знаючи політики, симпатизувало нам підсвідомо. Поліщук ще донедавна не звав себе українцем, але бачив свою велику окремішність від поляків і москалів. Його сильно в'язала поліська земля і традиції. На жаль, не було інтелігенції, яка могла б над тим народом працювати й поширити національну свідомість. Та тепер поліщук знав, що він українець, хоч і не читав нічого, бо рідко хто був письменним.

У народі збереглася повністю поліська традиція і ноша. У молодичок втілі коси, гарні кожушки, постолі. Носили вони своєрідні коробки через плечі. Мелодії поліських пісень дуже тужливі, але відчувається в них багато душі. Релігійність населення, зокрема жінок, дуже велика. Церкви на Поліссю незвичайно гарні в середині. Вишиті рушники надають їм чисто українського характеру.

Поволі ми з Литвином почали заводити знайомства. Литвин закохався в попівні, яка, як на Поліссю, виглядала немов богиня, а до того гарно співала й грала на гітарі. Батько її, хоч і священник, був дуже простою людиною.

Цікавим явищем був доктор медицини — українець галичанин. Як фахівець, мав пошану і в міських лікарів. Розчарований життям, ще за Польщі прибув на Поліссю шукати забуття в поліській тиші й гарній природі. Знайшов собі вдовичку (старшу доньку священника) і, заливаючись горілкою, неохайно вдягнутий, не підстрижений, провадив простацьке життя. Крім лікарської практики нічим не займався. Згодом убили його польшевицькі партизани. З жіночого світу втішалась популярністю Русецька, жінка польського майора, що заги-

нув на війні. Вона працювала тоді секретаркою в надлісництві. Як наша знайома, була вона «каменем преткновения» в пізніших наших пригодах.

Крім наших запасів харчів і грошей (20 тисяч карбованців), ми взяли з фільварку багато речей, одягу, навіть ровер. В очах поліщуків ми були дуже багаті (великі пани). Це нам навіть подобалось, бо всюди зустрічали нас з пошаною і увагою, зокрема жінки. До того всього Литвин, щоб не потрапити на поганий рахунок у населення, а тим самим у партизанів, продавав ліс направо і наліво. За пів літри самогону й кусень сала дядьки будували хати, клуні й все, що було їм потрібне. Ще тільки треба було просити дядька, щоб низько при землі стинав дерево. Інші лісничі, які трималися правил лісової господарки, були, за намовою населення, вже давно зліквідовані партизанами.

Різдвяні Свята провели ми в Литвинової тітки в селі Видерть.

На другий день Різдвяних Свят, коли ми виїхали до В. Глуші, в селі стався характерний випадок. Односельчанин, що пішов був до советських партизанів, прийшов до церкви помолитись Богу. Це вказує, як глибоко вкорінені на Поліссі традиції і як від них поліська душа не може відступити. Вийнявши пістолу, в церкві казав усім присутнім лягати на підлогу. Сам підійшов до ікони, поцілував і вийшов. Той випадок був великою сенсацією Різдвяних Свят в околиці.

Але поза тим кругом було глухо. Ніхто до нас не приїздив і ніхто нічого не писав. Що робилося на Волині, ми не знали. Ні з Організацією, ні з домом я, ані Литвин, зв'язку не мали. Потім, не зв'язавшись з Бульбою, заскочили нас несподівані події.

18. СОВЕТСЬКІ ПАРТИЗАНИ

На величезному просторі полісько-білоруських лісів німці не могли собі дати ради. Загони советських партизанів посилити свою акцію. Пускали потяги під укол, щоденно робили напади. Нам було відомо, що неда-

леко від Великої Глуші, в невірвському лісі, перебував один із таких відділів. Але наші поліцейсти чулися дуже певно, а разом з ними й ми. Одначе ми всі разом перерахувалися. Советські партизани провадили мобілізацію всіх колишніх червоноармійців, які перебували по селах. Вони нав'язали контакт із поліцейстами «східняками» в В. Глуші і, маючи інформації, зробили напад.

На світанку одного дня затарахкотіли кулемети й несподівано поліція була оточена. Після двох і пів годин зазвятої боротьби зраджених поліцейстів, советські партизани підпалили будинок поліції і всі, що були в будинку, згоріли. Ми зірвалися з ліжка, швидко одягнулися і з пістолями вискочили в сні. Не знали, що робити? Чи боронитися, а потім таки самим застрілитися, чи тікати. Тікати було запізно — по всьому селі лазили від хати до хати большевики.

З того становища визволив нас наш господар Оксень.

— Не бійтеся, хлопці, я вас уже давно подав на списку своїх людей. Захуйте лише свої добрі речі на горіщі, а самі сидіть спокійно в хаті» — промовив до нас найспокійніше в світі.

Нам спочатку не вірилось, але Оксень нас переконав, що він пов'язаний з партизанами вже давно і що за нас гарантує.

За кілька хвилин у хату ввійшли три партизани. Один із відзнаками старшого лейтенанта та два бійці в цивільному одязі. Розпочалося слідство. Ми, як тільки могли, доводили, що ми сини батраків, що ми не лише брати по крові, а й товариші по ідеї комунізму. Ми знищили на Волині фільварок і приїхали на Полісся зв'язатися, власне, з партизанами. Найкращим доказом наших намірів є зброя, яку ми маємо. На запит, чому ми на Волині не творили партизанки, ми оправдувалися, що там націоналістичні впливи й до комуністів ніхто не піде.

— Чому ви ширили фашизм на Поліссі? — запитав грізно лейтенант.

Ми відповіли, що це лише для маскування. На питання, на які кошти ми вчилися за Польщі, ми вигадали історію, що нас полюбив пан і хотів виховати на по-

ляків, але йому не вдалося, бо ми за бідний нарід і т. д.

На питання, чи ми бажаємо вступити в партизанські ряди, ми відразу дали згоду. Нам поставлено умову, що кожний з нас зокрема виконає завдання. Перша черга припадала мені. Треба було жити місяць у Камінь-Коширську і подавати інформації про німців.

Литвин мав залишитись у них у відділі. Забрали у нас одного нагана, наїлися, напилися горілки й відійшли, даючи нам чотири дні до зреалізування плану, тобто, Литвин мав зголоситись до відділу, а я — влаштуватись у Камінь-Коширську.

З одного боку велика небезпека нас трохи лякала, але з другого — щось тягнуло до пригод. Акція звернена проти німців, отже, хоч ми мали йти з большевиками, та сумління наше було б чисте. Одночасно вирішили від большевиків тікати, але аж на весні, а тимчасом виконувати завдання. Тим більше мусіли ми залишатись з огляду на Оксеня, він же за нас поручився. Ми його усвідомили й він нас полюбив, як добрих хлопців. Очевидно, що гроші й користі, які він мав від нас, та сало й горілка, відіграли тут свою роль. Але ми не могли його наражувати, бо він урятував нам життя.

19. НА ЗАВДАННЯХ

Дня 15-го лютого 1943 р. виїхав я до Камінь-Коширська. Мешкання одержав через Русецьку у її тіточної сестри.

На початку цього місяця прийшла вістка про знищення шостої німецької армії під Сталінградом. Це було початком упадку Німеччини. На цьому тлі сталося моє зближення з Бабушкою. Бабушка була донькою російського генерала. Молодою дівчиною вийшла заміж за багатого промисловця у Вільні. По смерті чоловіка вона легко збожеволіла на релігійному тлі. Світська дама, аристократка, що бувала за кордоном (Німеччина, Італія, Франція і Єгипет), вступила в черниці і була ігуменею одного монастиря на Волині. Згодом українці її викинули з монастиря на Волині як кацапку. Її донька

Соня вийшла заміж за капітана польської армії, але залишилася православною. Бася, її внучка, була вихована вже на сто-відсоткову польку. Бася була чудова дівчина, гарна, темпераментна, кокетка.

Бася працювала в конторі загот-зерна. Німецькі офіцери, що приїздили до Камінь-Коширська, між ними й офіцери відділів для боротьби з партизанами, ставали її поклонниками. Для мого завдання склалися прекрасні умови. Щовечора п'ятика в домі Бабушки — і я був слухачем розмов і з них довідувався про годину й місце німецьких акцій проти партизанів. Для німців це було прощання з Басею, а для мене — матеріал, який я негайно подавав через советську сітку в ліс. Ясно, що акції німцям не вдавалися, напр., у Морочні большевики на підставі моїх інформацій, зробили засідку й розігнали німців.

Бабушка була великою російською патріоткою. Коли загинула шоста армія під Сталінградом, вона аж підскакувала з радості. Советські партизани були їй не до душі. Але тому, що били німців, вона їм сприяла. Хоч вона знала мене, як українського націоналіста, однак моє протинімецьке наставлення здобуло її симпатію. Вона ділилася зі мною всіми відомостями, навіть тими, які приховували від мене Соня і Бася. Всі родинні таємниці були також мені відомі й то з подробицями.

Литвин час-від-часу мене відвідував і пересилав харчі. Опінію у большевиків мав добру, як і я. Литвин знайшов собі друга — кацапа Володю, капітана річної фльоти, родом із Тули. Батько його загинув, як білогвардієць у 1919 році. Відзначався великим російським патріотизмом і інтелігенцією та чудово грав на гітарі матроські пісні. З Литвином зблизила його ненависть до хамства советських партизанів.

Передбачалася рання весна. Де-не-де лежав ще сніг. Вдень гріло вже сонце, але ранком тримався ще приморозок. Подих весни приносив звичайне хвилювання і пориви. І тим разом мене кудись тягнуло — щось робити, щось пережити. Мені і Литвинові обридло таке життя. Відчувалась порожнеча і бездільність. Інстинк-

том ми відчували, що прийдуть якісь події, але ще не знали, що це буде. Тікати на Волинь було зарано: зимно. А зрештою, ми не мали перед собою чіткої мети.

В цей час поступили нові зарядження наших зверників. Нічого не залишалось до вибору. Литвин дістав завдання в Камінь-Коширську, а я пішов у ліс до советських партизанів.

«Отряд імени Сталіна, соєдіненіє Жукова» кватирував у «балаганах» Невірівського лісу, що являли собою табір-базу. Це була невелика площа, — власне острів серед болота, огорожений засіками колючого дроту. Стежки й поблизькі дороги були заміновані. Шатра замасковані гущею соснового лісу. Кругом цієї місцевости тяглися непроходимі болота. Так це була природна фортеця.

В таборі був лише штаб, ранені, хворі і мала охорона. Решта відділу розбита на взводи («отряди» ім. командирів) кватирувала по селах. Командиром відділу був майор; його прізвище мені невідоме. Штаб був побудований на зразок штабів червоної армії. Головну ролу у відділі відігравали політруки. Той старший лейтенант, який перший раз із нами говорив у В. Глуші, був командиром розвідки. Радіовий зв'язок із Москвою був, але де містився апарат, мені не відомо, бо все робилося в таємниці перед рядовиками. Знаю, що літаками совети скидали тол, тощо і що від нас ходив спецвідділ на відбір «грузу». Де це було, не знаю, десь прибізно на другому боці Прип'яті.

Як бойова одиниця, наш батальйон не являв жодної вартости. Поперше, склад людей був різний. Більшість колишніх червоноармійців, частина парашутистів і частина жидів, утікачів з «гетта», і дуже мала частина місцевого населення. Самий «зброд» і все розсобачене та здеморалізоване. Подруге, відділ був розбитий на масу підвідділів з т. зв. спец.-завданнями: «мінйорщики», пропагандисти, зв'язок, охорона, розвідка, постачання — і битись не було кому. Зброї також було мало, її збирали серед населення. Основну силу відділу творили парашутисти, але їх було дуже мало. Старшини, які були в

німецькому полоні, були на правах бійців. Навіть капітан і майор залишались рядовиками.

Активності великої відділ не проявляв, більше займався грабуванням харчів і одягу в населення. На випадок акції в нашому терені спец-відділи збиралися докупи.

Коли німці робили акцію на В. Глушу і люди дали знати до штабу, то командний склад довго давав зарядження і навмисне відтягував, аж поки розвідка донесла, що німці виїхали. Тоді зібраний відділ, верхи й на возах, як буря влітав у село і немов то шкодував, що німці втекли. Таких інсценізацій було багато.

Советські партизани мали завдання саботажу, а не охорони населення. Для пропаганди робили різні комедії. Бойового духа взагалі не було. Ті люди хотіли лише пережити війну і один одного обдурював патріотичними фразами. Якщо робили акцію, то підготовлялися до неї довго. Тактика була добра, напр., засідка на деревах і маскуючі білі плащі на сніг. Індивідуально боєць боронився добре.

Я був присутній в таких акціях, як напад на вузькоторовий потяг, де був застрілений українець Білинський, на Ольбе Мале, Пневно, Деревок і Любешів.

Загально дії советських партизанів обмежувалися грабунками, полагоджуванням спорів і поррахунків цивільного населення. Хто дав більше горілки, той був правий. Найбільше терпіли на цьому свідомі українці. Щоб розстріляти людину, досить було знайти в хаті «Кобзаря» краківського видання. «Це фашистівський», — казали большевики. Скільки невинних людей розстріляно на донос, ніби в нього була зброя...!

З харчів у селян можна було знайти лише хліб, сушений поліський сир і більш нічого. Вночі, як закон, хати були незамкнуті так, щоб партизани без перешкод могли входити до хат. Бідні були жінки. Вони мусіли бути повсякчас жертвами партизанів. Околиця страшенно бідна. В селянських хатах задуха неможлива: відвідавши кілька хат, можна сп'яніти. Безперестанні грабунки ще більше ожебрачували селян. Важко було бути присутньому при цих операціях. А я, власне, був у одному

з таких «грабункових» підвідділів; його командиром був «Сашко», заступником «Батько».

Для конспірації подружив я з жидком Абрамовичем з Одеси. Він снував уже пляни на майбутнє: після війни, як нагороджений високими відзначеннями, займе добре місце в торгівлі. Після акції, коли ділилися враженнями, він проявляв велику відвагу на словах. Захопившись своїм уявним героїзмом, залюбки співав дві строфи з «Катюші» і «Тучі над городом». Одначе, приязнь наша була велика: — ми були нерозлучні.

Советські партизани приготувляли адміністрацію на селах на прихід червоної армії. Все мало залишитись за довоєнною структурою. Призначали голов сільрад, ділили землю і т. д. Місцевих прихильників партизани використовували для зв'язку й розвідки та обіцували їм великі нагороди.

В тому часі німці забирали масово поліську молодь на роботи до Німеччини. Молодь почала «на гвалт» женитися, бо одружених ще тоді не брали. При тому дівчата на замовлення хотіли мати дітей.

На північ від Прип'яті були добрі партизанські з'єднання, що рекрутувалися з бійців червоної армії. Вони добре билися і для німців були поважною небезпекою. Наша частина, одержавши згодом поповнення і озброєння, розгорнулася також у поважну силу.

20. ПОДВІЙНА ВТЕЧА

Одного дня я відвідав Литвина і привіз йому харчі. Розповідали ми один одному всякі події до пізньої ночі та міркували, як вирватися з цього зачарованого кола. Вкінці постановили звернутися до доктора Гутаревича з проською, щоб він, коли буде їхати до Луцька по ліки, взяв нас із Литвином. В добрій надії поклали ми свої пістолі під подушку і заснули.

Під час снідання я помітив, що з Бабушкою щось не гаразд. Стала нервова і не дивилася в наш бік. Коли вийшли пані Соня і Бася на роботу, Бабушка перехрестилася і каже:

— На милість Бога, не виходьте на вулицю, бо вас заарештують. В хаті ви безпечні. Нічого мене не питайте, бо я дала слово честі.

Ясно, що снідання нам не смакувало. Після короткої наради ми вирішили, не гаючи часу, тікати. Я однією дорогою, а Литвин — другою. Мали ми вийти з міста і зустрітись під лісом на умовленому місці. Коли по двох годинах котрогось із нас не буде, то значить, — пронав. Нічого не кажучи Бабушці, ми вийшли. Бабушка, догадуючись, перехрестила нас на дорогу:

— «Нехай вас Бог провадить».

Тільки я вийшов на поле і хотів свобідно дихнути, як із куряви виринула колона війська, що повертала з акції на партизанів. Віддаль була яких сто метрів, втікати було запізно.

Жаль було прощатися з світом. Надходила весна з різними надіями. Перед очима стала моя мати, а від жалю і страху голова стала наче порожня. Не звільняючи кроку, іду далі. З першого воза зіскакує фельдвелбел, за ним солдати, питають за документи. У мене в кишені пістоля. Машиналино витягаю документ, а в голові одна думка, коли погано — стріляю кількох німців, а останню кулю — собі в голову. На щастя підійшов офіцер і я йому показав єдину, яку мав при собі, виказку Українського Національного Об'єднання в Берліні.

Він подивився на мене, на фотографію і — «гут». Я поклонився і, не оглядаючись, відійшов яких 300 метрів, а пізніше бігом скільки сили — до близького лісу. Сів, закурив і шойно, коли проаналізував разом всю небезпеку, стало справді страшно. Ноги й руки дрижали як у лихоманці. В голові все плуталося. Це був перший випадок, де життя висіло на волоску. Одначе, я себе сконтролював, що в таких випадках не гублюся.

Я чекав не дві, а три години — Литвина не було. Почекав ще годину, чи дві — немає. Значить по Литвинові. Тоді я взяв підводу та поїхав до села, де залишив свій відділ, щоб подати сумну вістку.

Виявилось, що ми переплутали місце зустрічі і Лит-

вин також, не дждавшись мене, прибув до відділу і вже при столі запивав мою душу. Тепер ми спільно почали розбирати, чому нас мали арештувати і звідки про це знала Бабушка. Справа була ясна. Пані Русецька працювала в СД (німецька Служба Безпеки). До неї «смалив холявки» один агент із Луцька — Кузін. Литвин був йому суперником, отже, він почав нас слідити. Ясно, що він був не дурний, і все бачив. Докази проти нас були, але треба було нагоди, щоб нас застати разом. Коли я приїхав до Литвина, Кузін мав уже наказ нас арештувати, але сказав про це Русецькій і вона не хотіла, щоб це сталося в хаті її тітки. Мати Русецької, як сестра Бабушки, мабуть у великій дискреції шепнула їй, а Бабушка все таки нас любила й пожаліла. Таким чином ми врятувалися.

Тепер ми знов були з Литвином разом. Було нам уже далеко приємніше. Одного дня, при нагоді, заїхали ми подивитися на Біле Озеро. Краса — неймовірна. Чиста, зеленкуватого кольору, вода, піщане дно. Кругом дрімучий сосновий ліс. Маленька пляжа і недалеко лісничівка, де ми мали мешкати. Якраз був захід сонця. Таку красу рідко де можна побачити. Червоне проміння сонця відбивалося від плеса води і розливало океан світла. Навколо мертва тишина. Ми стояли, мов зачаровані. Врешті, Литвин промовив:

— От сюди приїдемо на відпочинок, якщо переживемо війну. В рангах полковників, зеленими лімузинами. Візьмемо з собою рушниці для полювання.

Не знав мій любий побратим, що не доведеться йому ніколи побачити вдруге поліську красу.

З Волині повіяло бурею. До нас прийшли спізнені вістки, що в Луцьку ще в березні українська поліція зі зброєю втекла в ліс і прилучилася до українських партизанів. Ми з Литвином наставили вуха. Не знаючи докладно всіх справ, ми все ж догадувались, що це розпочинається відкрита боротьба з німцями. Згодом один знайомий з Луцька розповів нам, що причиною виступу української поліції проти німців було змушування її репресувати населення, яке відмовилося їхати на працю

в Німеччину. Поза тим поліцію змушувано брати участь у боротьбі проти партизанів.

На Поліссі, хоч із запізненням, але також сталося те саме. Дня 13-го квітня 1943 року українська поліція з Ратна, разом із групою т. зв. козаків, які теж стояли, як німецька охорона, відійшла у ліс, перестрілявши своїх німецьких зверхників і забравши зброю та амуніцію.

Вони вже того самого дня напали на німців, які грабували худобу в одному селі. Відібрали цілу череду, а німців перестріляли до одного. У населення героєм дня були українські партизани. Серед поляків почалася паніка. Збунтована українська поліція знищила десь кілька польських родин, що мали зв'язок з гестапом. Поляки почали або виїздити до міст під німецьку охорону, або просилися до советських партизанів. Советські партизани були тими подіями найбільше заскочені і не знали, як це пояснити своїм бійцям.

У перших днях намагалися вести переговори з українською поліцією і прилучити її до себе. Мені вдалося підслухати розмову Сашка з Батьком. Вони мали доручення перевести на цю тему розмови з українськими відділами.

— Аби лише вони погодилися, — казав довірочно Сашко, — ми їх пізніше роззброїмо й перечистимо. Благонадійних залишимо, а сволоч — на гілляку.

Але наші хлопці не були дурні й не пішли на советську вудку, а навпаки — почали чистити села від активних комуністів.

Перша наша думка була — прилучитись до своїх. Але чи не розстріляють нас, як комуністів і провокаторів? Хто ж нам повірить, що ми націоналісти?

Большевики зрозуміли, що тепер почнеться боротьба з українською національною партизанкою і негайно дали таємний наказ прочистити свої ряди від непевного елемента.

В селі Вітлах, де стояв наш відділ, серед ночі прибіг до Литвина товариш Володя і сказав шепотом:

— Удірайте, ребята, бо вас розстріляють!

Ми з Литвином узяли тільки пістолі (кріси залиши-

ли) і тихенько, щоб не почули товариші, вийшли з хати. Оминули корчі й що сил у ногах — подались. Хоч ніч була зимна, нам було дуже гаряче. Пройшли кілька кілометрів і постановили роздобути коні. За всяку ціну треба було відійти якнайдалі від знайомих сіл.

Зайшли на хутір. Я знайшов коня відразу, а Литвина господар сперечається і не дає. Осідлав я коня мішком, загнуждав пудом і під'їжджаю до Литвина. Литвин підходить до мене й шепче:

— Злізай, тікаймо!

Ледве ми проскочили під ліс, як за нами посинались постріли. Виявилось, що господар був советським зв'язковим і в нього якраз ночували партизани з нашого відділу.

Тієї ночі зробили ми зо 30 кілометрів болотами, переступаючи з корча на корч. Ми вже майже минули Камінь-Коширськ. Виходити на трактову дорогу — боялися ми німців, а йти глухими селами й лісами — страшно було від большевиків. Але ми вірили в свої пістолі й узяли напрямом на Маневичі, де в мого брата мали намір зробити перший відпочинок. Так переходили ми лісові села, тримаючись ближче лісу. Коли входили в село, питали, чи нема тут наших товаришів. Якщо були, то ми тікали в ліс, а коли ні, то заходили в село. В одному селі проміняв я чоботи на постолі, бо дуже намуляв ноги. Але до постолів треба звикнути, — тож підбився в них немилосердно. В іншому селі взяли ми в одного господаря військову торбу, набрали в неї хліба та сала й пустилися через незаселений 30-кілометровий полігон, де колись поляки робили артилерійські вправи. Села, що колись лежали на території цього полігону між Верхами й Повурськом, були поляками виселені.

Ніде ні живого духа. Тільки пташки й звірі порушували тишу. В цій тиші й ми з Литвином ішли мовчки. Стало смеркати. Мені дуже хотілося закурити. Литвин обурився:

— Ти не військовик, не знаєш, як далеко в темноті видно вогонь цигарки. Навіть запах диму може нас зрадити. Ану ж недалеко від нас сидять большевицькі партизани!

Я таки, не слухаючи його мови, зійшов з дороги, сховався за рештки фундаменту хати, накrywся кожухом і закурив. Утомлені прилягли ми там відпочити. Пролежали може півгодини, коли раптом із вітром почувли ніби людський голос. Стали наслухувати. Голос зближався, а незабаром почувли ми кроки гурту людей. Було вже цілком темно, але на тлі води по обох боках дороги, видно було, що попри нас пройшло 20 советських партизанів. У нас за плечима пробігли мурашки, з запертим віддихом рушили ми далі.

Страшна втома підкошувала ноги, а до якоїсь оселі було ще далеко. Ми вирішили зайти глибше в ліс, розкласти вогонь, висушити мокрі онучі й так дочекатися дня. Коли вже добре нагрілися, не могли відігнатися від сну.

— Давай по черзі — один вартує, а другий спить, — звернувся я до Литвина.

Перший тримав варту я. Назносив дров, підклав у вогонь і думав хоч сісти вигідно, але й не зоглядівся, коли заснув. Вранці збудив нас приморозок. Наш вогонь цілком погас. Нічого нам не сталося й обидва були задоволені та виспані.

Щоб не перепливати річки Стохід, треба було накласти трохи дороги й ризикнути перейти Повурськ. Перед самим містом домовилися ми, що Литвин, як краще вдягнений і в чоботях, буде робити міну лісничого, а я в постолах і знищеному кожусі буду йти, як польський дядько, ззаду «пана». На всякий випадок, пістолі тримати напоготові. Так перейшли попри станицю німецької жандармерії без пригоди. Вже знайомими мені селами прибули ми пізно вночі до мого брата.

Всі вже спали. Застукав я у вікно, в хаті почувся шепіт, і за хвилину голос брата запитав — хто там? Я відповів. Тихенько відчинив він двері й ми ввійшли у хату. В кухні, в нічній білизні, дрижала від страху братова. Вона була полька й дуже мене не любила. Мені приписувала все нещастя війни, ніби то я, як той крук: крякав, крякав і викрякав. Коротко поінформовував я брата про мою історію і порадив йому їхати до міста,

або додому, час небезпечний. Покрутив Віктор головою і каже:

— Що ти путаєшся в чорні справи? Ходитимеш, аж поки в'язи скрутиш.

Наші погляди, як і завжди, розходились. Він мав велике господарство, був працьовитий і мріяв про спокійне життя.

Але, як то кажуть, свій хоч не заплаче, то скривиться. Завів він нас у клуню між кулі соломи й туди приносив нам їсти. Ми, відпочиваючи, попросили машинку до стриження і «обпалкували» один одного, щоб не мати поводження у жінок, бо жінки приносять нещастя, а ми готувались до партизанського життя.

Відпочили два дні, набрали харчів на дорогу й подалися далі. Віктор провів нас до лісу і пригадав мені дорогу. В напрямку Луцька оминули ми Рожищі й заночували на хуторі біля села Кульчин. Як тільки вийшли з лісової полоси, що кінчається перед Рожищами, відчували, що Волинь — інша країна. Ми почували себе тут певніше.

Якраз був Страстний Тиждень. З хат долітали пахощі пасок. Господар, у якого ми ночували, почастивав нас навіть горілкою і сказав:

— Хто вас знає, що ви за люди? «Хлопці» казали, щоб не розповідати, але може ви й не погані люди...

І так, вагаючись, почав розповідати, як то «хлопці» їздять уже машинами, б'ють німців і німецьких запроданців. На відході сказав, що його син уже пішов до «хлопців».

Ми з Литвином ковтали кожне слово. Нам здавалося, що ми вже спізналися: що й без Гриця вода освятиться. Коли б могли, то на крилах полетіли б, щоб тільки швидше додому, до своїх знайомих, до односельчан. По дорозі лежали артилерійські й мінометні стрільна. От, думаємо, якби нам хоч один танк! Але «хлопці», певне, вже настигали зброї, аби лиш нам швидше додому!

В одному чеському селі взяли ми підводу. Найбагатший чех не хотів їхати, але ми погрозили пістолями, і чех зі страху дав нам по бабці, застріг коні й поїхав.

Тому, що ми не знали, чи наші партизани вживають погроз, щоб не компромітувати їх перед чехами, вдавали сов'єтських партизанів. Через Торчин і Бокійму підїхали під ліс колонії Зелений Клин, де жили Литвинові батьки. Чеха відпустили додому, загрозивши смертю, якщо скаже, кого й куди возив. З ним ми наче б відїслали все наше скитання і стали на власні ноги, щоб більше не тікати, а перейти в наступ.

21. ПЕРША ЗАГРАВА ПОЖЕЖІ

Але нам лише здавалось, що це кінець відступу й страху. Так завжди, коли йдеш кудись, здається: аби дійти, а там уже все просто. А коли доходиш, то видається, що там щойно починається «криво», а не «просто». Так нам здавалось, коли ми вперше переходили кордон. Так здавалось мені, коли я з Берліну повернувся до Г. Г. Так само думалось мені, коли їхав до легіону в Криниці, так само здавалось, коли їхав до Львова, а звідти добирався додому на Волинь. За кожним разом дійсність була не така, як мрія, і це ще часто повторювалось після Зеленого Клину й, мабуть, ще не раз повториться.

До Литвинового дому прибули ми саме на Великдень. Мати, сестра і шурин неймовірно втішились нами. На радощах проговорили ми цілу ніч, ділячись враженнями, а їх вистарчило б оповідати тижнями. Нас найбільше цікавило, що діється на Волині. Литвинова родина не могла нам дати докладних вияснень, бо ж вони не були зорієнтовані в усій справі, ані не знали внутрішньо-українського становища.

Назагал з їхнього оповідання нам стало ясно, що почалась українсько-німецька війна. Український нарід у Західній Україні підіймає зброю проти німецького окупанта. Це був стихійний рух проти німецького терору й гніту, і не можна сказати, щоб одна, або друга Організація його викликала. Може бандерівці прискіпили початок одвертого виступу, але виступ цей мусів прийти, якби навіть хтось хотів до нього не допустити.

Хто очолює весь рух, яких він набере форм, яка його мета й методи, цього населення не знало. Не знали й ті, що його починали й тепер намагались взяти в свої руки. Їх несла стихія так само, як і народні маси. Маса захоплювалися ударами по німцях і підтримували кожного, хто ті удари завдавав. Керівники боротьби також захоплювалися самою боротьбою, але ледве чи хто здавав собі справу, як вона йде і чим закінчиться. Та чи нас цікавило, що буде на кінці боротьби? Нас цікавила сама боротьба з окупантом і наша участь у ній. Нас палила жадоба стати серед тих, що перестали боятися залізних німецьких полків і звірського Гестапо, а самі наводять на них страх.

Та покищо, нам треба було боятися і ховатися, щоб хтось не побачив. Зокрема мені. Литвинову присутність можна було виправдати, приїхав на Свята з посади. І це нікого не дивувало, не викликало жодного підозріння. А хто я такий і чого сюди приїхав? Тому було рішено, мене заховати в клуні. Радість повороту на Волинь була така велика, що Великдень у клуні мені ніяк не псував настрою.

Вранці шурин Литвина приніс мені в кінський жолоб (там я лежав) свячене й пляшку горілки. Почав я його розпитувати про взаємовідносини між мельниківцями й бандерівцями та їх участь в організуванні партизанки. З розмови довідався, що і ті й ті мають у лісі свої відділи, як мали своїх симпатиків чи членів у поліційних частинах, що тепер опинилися в лісі. Більше поліцистів було під впливом бандерівців, тому й партизанські частини їх трохи численніші, але менш обсажені старшинами. Відчувається, що одні з одними конкурують і, всупереч засадам усякого здорового розуму, стараються одні одних змайоризувати, замість творити спільний фронт.

Були це прикрі відомості, але ніхто ще їх не брав по-важно, бо тертя між бандерівцями і мельниківцями відчувались, але до зударів не доходило, ані в терені не було помітно ворожости. І я довго над цим не роздумував.

Прийшов до мене Литвин і ми вдих випили. Коли ма-

ли вже «в чубі», Литвин розповів, що колонія Зелений Клин живе в страху перед большевицькою бандою, яка тероризує навколишні села і майже щоденно приходить з недалекого лісу на наш хутір. Банда має 8 чоловіка. Ми почали думати, і ввечері, після другого «жолоба» — а самогонка була міцна — вирішили зробити на них засідку. Розпитали, кудюю вони ходять, і замигли на роздоріжжі. Комбінували просто: вони ходять, як нам казали, табуном. Коли ми несподівано зблизька «заступаємо», то кількох уб'ємо, а решта розбіжиться. Тоді ми візьмемо від забитих зброю і самі втечемо. Добре, що вони не переходили того вечора. Над ранком з відбезпеченими пістолями ми послули. Коли прокинулися, дякували Богу, що так обійшлося. Такі експерименти можуть робити лише п'яні. Родичі Литвина за цю історію дуже нас «дурняли» — тобто дурнями дорікали.

На другий день Свят пішли ми в село Церквиці. Литвинового шурина брат Юстик був в СБ. Почав нас переконувати, що «Б» має рацію. Він знав, що ми є «М», отже підходив до справи дуже обережно. Ми зводили розмову до того, що нам усе одно з ким, аби лише битись за Українську Державу.

Юстик оповідав про акцію на Смигу. Це було приблизно 6-10 квітня. Бандерівці стягнули всі довколишні боївки. В цій акції спалено сушарню дерева й пошкоджено деякі машини тартака та фабрики меблів. Німці мали великі втрати та ще й багато вбитих. Партизанів вбитих — чотири. Це перший поважний виступ українських партизанів. Участь брало стоп'ятдесят бойовиків. Командирами були Черник і Юрко (обидва з Дубенщини).

Юстик, як начальник СБ, запропонував нам узяти участь в екзекуції одного «сексота». Увечері, коли вже смрєкло, випроводили ми його за село. Там стояла приготовлена лопата. Юстик наказав йому викопати яму. Той викопав. Казав лягти в яму, той ліг. Тоді Юстик поправив собі шапку й приложив йому польського «віса» до потилиці: постріл... забулькотіла крав. Ще агонізуюче тіло закидали землею. Які обвинувачення мав цей селянин, ми з Литвином не знали. Лише були свід-

ками короткої розправи. На нас зробило це неприємне враження. Так убити людину з премедитацією ми б не могли, тим більше українця. Це не по нашій вдачі — не штука вбити безборонного. Чесна боротьба може йти лише на полі бою. Ми розуміли, що в ім'я справи доводиться часом стріляти свого, але хай роблять собі це інші. Але ж повинен бути якийсь суд, обвинувачення, змога оборони. Адже навіть советські партизани питали людей, чи ми винні чи ні. Юстик, без нічийого наказу, без суду, виконав присуд і сам розстріляв. Він був і суддя і виконавець. Він являвся паном життя і смерті селян, які належали до району його влади. Це нам був образок майбутньої діяльності бандерівської СБ (Служба Безпеки).

На третій день Свят в обід узяли ми підводу в поляка, що садив якраз картоплю, і виїхали до мого дому. У Вербі треба було переїздити шосе й залізницю. На переїзді стояла мадярська варта. У мене був захований у возі кріс, що його виміняв за пістоль в Церквищах. Пістоль був дуже гарний, і мені було шкода розставатися, але Литвин казав:

— Не жалій, — коротка зброя нічого не варта, тепер треба носити довгу.

Полякові ми загрозили, що як тільки моргне до мадяра, на місці застрілимо. Спокійно переїхали варту. Пізніше доводилось переїздити Ікву, бо міст у Носовищі був спалений. Перед Антонівцями поляка, як завжди, налякали й відпустили додому.

У мене дома мати й брати дуже втішилися, що я ще живий. Востаннє був я дома на весіллі мого брата. Тепер застав усіх при до доброму здоров'ї.

Мій брат Петро зорієнтував нас повністю в подіях, що відбулися в наших околицях.

В сусідньому лісі знаходилося два партизанські табори: мельниківський табір Хрона і бандерівський табір Крука. Настрої односельчан були дуже піднесені. Багато молоді заактивізувалося і потрапило під вплив революційних організацій. Деякі не знали, за ким йти: за бандерівцями чи з мельниківцями. Всі мої товариші що були в минулому під моїм впливом, чекали від мене

авторитетного слова. Цікаво, що те саме явище, яке було на еміграції, помічалось і по селах: більш свідомі люди були симпатиками мельниківців, а мало вироблена молодь здебільшого симпатизувала бандерівцям.

Ясно, що ми з Литвином були ідеологічно за ОУН А. Мельника, але, вирішивши піти на військову дорогу, постановили придивитися, де ліпше поставлена військова справа і де поважніші люди. З тієї причини ми не спішили вступати до відділу та вирішили зачекати кілька днів, щоб роздивитись.

В міжчасі зустрічалися ми з людьми з одного й другого табору та інформувалися. Крук був більш популярний за Хрона серед населення, але вислід останнього бою з німцями на Козаччині підірвав нашу віру в нього, як військовика і командира. На шосі Шумськ-Крем'янець Крук із відділом 50 чоловіка розбив колону німців і здобутими машинами над ранком приїхав на хутір Козаччина та розмістився на спочинок в трьох квартирах, не виставивши варті. Німецька жандармерія, в силі 80 осіб, слідом машини приїхала на хутір і застала всіх сплячих. Хлопці боронилися героїчно, але згнули чотири стрільці. Німців, правда, згнуло вісім, але при такій необережності Крук міг загубити весь відділ.

Про Хрона інформували нас позитивно. Через зв'язкового умовилися ми з ним на зустріч. На горі Стіжок у гаївці чекали нас Хрін і Чорнота. По довгій розмові погодилися ми з Литвином вступити в його відділ. Тут ми довідалися, що до табору стороннім не вільно навіть зближатись. Коли хтось туди заблукався, його пости затримували і коли виявилось, що він нешкідливий, зав'язували очі й виводили далеко за табір. Така дисципліна, конспірація і романтика нам дуже подобалася, і ми з Литвином нетерпляче чекали дня, коли будемо допущені в таємничий ліс. Умовились, що прибудемо до табору 1-го травня 1943 року.

До 1-го травня залишилося ще три дні. Відпочиваючи, снували ми пляни, як то будемо воювати з німцями, якої тактики будемо триматися і т. д. Литвин казав, що ми завжди мусимо в бою бути близько один одного, щоб взаємно себе виручати. Він вірив у своє щастя,

що його куля минає, бо в останній польсько-німецькій війні йому прострілили лише наплечник.

Я, одначе, вірив у призначення і вірив, що все буде так, як казала мені ще на Поліссі циганка. Вона запевняла мені успіх у дівчат, казала вистерігатись чорнявої, яка полонить моє серце. Далі казала, що матиму успіх в авансах, а потім виїду за кордон, буду багатий і одружуся з чужинкою. В'язку з 13-ти ниток наказувала мені завжди носити при собі, бо це мій талісман. Хоч я і не дуже в це вірив і не конче хотів одружуватися з чужинкою, проте ниток не викинув. Якраз тепер прив'язував мимоволі до них велике значення. Вони ж запевняли, що ще десь колись буду багатий, отже, не загину в боях найближчого майбутнього.

Кінець першої частини.

ЧАСТИНА ДРУГА

1. ЛІСОВЕ ЦАРСТВО

«Родина наша — обрізани,
А хата в лісі, у ярах...»

(Партизанська пісня)

Ваш терор для нас страшний лише так довго, як довго ми не відповідаємо протитерором. Коли за ваш один постріл падатиме наших десять, коли зза кожного рога й корча на вас чинатиме смерть, тоді побачите, чи можна вам провадити війну на фронті і в запіллі од-ночасно.

Так писав отаман Тарас Бульба-Боровець ще 1942 року до ката України Коха. Тепер здійснювалась його погроза.

Кожне село, кожна хата, кожний горбок і корч при дорозі грозив німцям смертю. Почалась тотальна боротьба українського народу з кривавим окупантом. Доля судила, що моє рідно село стало першою партизанською базою на Волині.

На північний схід від міста Крем'янця, де кінчається ланцюг мальовничих Гологір і Вороняк, у мальовничій долині, лежить село Антонівці.

Луг і річка Ілавка, що наповняє місцевий став, ділить село на дві половини. Довкола села, в гірських заглибленнях, розкинулись менші і більші хутори, як: Рудня, Лісовики, Данилівка, Трійця, Гута Антоновецька й Со-снівка.

В центрі села, на горбку стоїть гарна дерев'яна церква, оточена грубими ясенями і високими смереками. Трохи вниз від церкви знаходиться шкільний будинок,

а дамі — великий дім священика, овочевий сад і саджавка. Другий осередок села — це водяний млин і ряд фільварочних забудовань, розташованих над ставом (за греблею), які, разом із сусіднім лісом, належать до посіlostей нащадків графа Ходкевича.

За Польщі приїздили в село різні екскурсії, цікавилися пам'ятками давнини і любувалися красою околиці. Акцію краєзнавства провадив професор Крем'янецького ліцею Мончак, поляк. Тому, що пам'ятки не мали нічого спільного з польською історією, він не старався місцевості популяризувати.

А оглядати тут було що. На одній із близьких гір залишилася стара мурована церковця Св. Трійці, згідно з легендою побудована на місці печери Св. Йова Почаївського. На горі Уніяс залишилися оборонні вали, висипані правдоподібно ще за часів Волинсько-Галицької держави. В той час сусіднє село Стіжок було містом. Тепер за стільки віків на тих зарослих травою і лісом старих слідах княжих дружинників, проходили — як тіні предків, українські партизани.

Весна 1943 року була справді весною бурливою. Стихія боротьби з німецьким окупантом охопила всі українські землі. Тереном найбільших боїв були Волинська й Поліська земля. Вони стихійно зірвались до боротьби. Але був у цьому певний плян. Були певні моменти, які можна назвати початком. Були події, що визначували етапи розвитку боротьби.

Носіями цієї боротьби — незалежно від її стихійности, в основному — були ОУН А. Мельника і ОУН С. Бандери. Першим виступом було визволення в'язнів із дубенської в'язниці боївкою ОУН «М», а далі визволення в'язнів у Крем'янці боївкою «Б» в кінці лютого 1943 року. Крок за кроком дії боївок розвиваються і доходять аж до «Антоновецької Республіки» — першої військової бази українських партизанів на Волині.

Велика смуга Крем'янецько-Дубенського лісу, який сполучається з Славутсько-Шепетівськими лісами стала другим після Полісся центром широкого українського повстанського руху. Тут творилися повстанські загони,

штаби, військові школи. Тут же відбувались перші трагічні події.

Перші кадри рекрутувалися здебільшого з Крем'янецького і Дубенського повітів, з поважною участю молоді всіх українських земель. Досі на Волині були лише боївки, які не мали чисто військового характеру так, як мали від самого початку крем'янецькі відділи.

Але й ці перші волинські відділи спиралися вже на партизанські традиції отамана Т. Бульби, який рівно на рік раніше почав протинімецькі дії в лісах північної Рівенщини, Костопільщини та Сарненщини. Коли творився Крем'янецький осередок, то Бульба був уже дуже відомий. Хоч його відділи виступали під назвою Українська Повстанча Армія (УПА), то його партизанів звали «бульбівцями», а назва УПА тоді ще в широких колах українського суспільства майже не вживалася.

З Бульбою мали зв'язок обидві ОУН. ОУН А. Мельника дружньо з ним співпрацювала ще від 1941 року. Бандерівці трактували його як майбутнього конкурента, але тим часом висилали до нього своїх людей на партизанський вишкіл і «заправу».

В зв'язку з винезгаданими подіями в лютому й березні 1943 р. постала, як перша, Антоновецька база. Генеза її приблизно така:

В другій половині березня 1943 року крем'янецький поліцист Мазниця перейняв телефонограму до німецької жандармерії в Крем'янці такого змісту: «Ненадійний елемент розброїти й арештувати». Мазниця повідомив про це обласного бойового провідника ОУН А. Мельника (до якого він, власне, був зв'язковим від поліції) — Блакитного, і 19. 3. відбулася нарада з участю Блакитного. На нараді постановлено зробити приготування до втечі. 20. 3. жандармерія зажадала від української поліції 20 крісів. Вже 21. 3. жандармерія домогалася дальших крісів. Того ж дня Блакитний зустрівся з Хроном і вони рішили уночі з 21-го на 22-ий 3. забрати з магазину решту зброї та амуніції й відійти в ліс. Так і зробили. Повідомлена про це поліція по районах теж відійшла в ліси.

Крем'янецька поліція покинула службу в числі коло

100 чоловік. Частина з них розійшлися по домах, а лише 45 чоловіка затрималися коло села Людвищ, у лісі званому Купівець. Відділом командував Жарина, а його заступник був Мазниця. Згодом відділ перейшов в угорський район, а звідти, під командою Вихора, в лісничівку, недалеко від Антоновець. Командантом табору призначено Хрона, (Микола Недзвецький), бувшого команданта поліції. За кілька днів група мала вже 50 чоловіка та була озброєна кількома легкими кулеметами, а Блакитний додав ще «Максима» з тачанкою. Коли бандерівці в часі однієї акції спалили живцем трьох лядвиртів у Бережцях, німецька жандармерія приїхала до Стіжка, де сталася сутичка з повстанчою групою Хрона. У висліді були вбиті чотири німці, по наших боці були два ранені. Це був перший бойовий хрест цієї групи.

Незабаром прийшли до групи Хрона поповнення з теренових боївків і він закладає табір у лісі над озером Глибоке. Тоді було ще холодно, подекуди лежав сніг, але перша волинська база стала фактом доконаним.

Найближчими тижнями, в зв'язку з слідством німецької жандармерії і загрозою арештів в середній лісничій школі в Білокриниці, учні школи, в порозумінні з хлопцями місцевого батальйону, в числі понад 20 осіб, утекли до групи Хрона. Серед учнів був: Іскра, Клим, Вусатий, Грушка й інші. Політичну роботу й бойову підготовку в Білокриницькій школі провадив інж. Гарячий (заступник директора), колишній сотник кінного полку ім. Костя Гордієнка. В лютому 1943 року його розстріляли німці після нападу бандерівців на в'язницю. Тоді розстріляно д-ра Рошинського з дружиною, Жиглевича, Юрка Черкавського і ще одну жінку.

Паралельно до відділу Хрона розгортався на Крем'яниччині рухомий відділ Крука, що складався з боївків ОУН «Б», з частини поліції, що перейшла від Хрона, і батальйонців. Але Крук ще не мав табору в лісі, стаціонував по селах. Тоді ще не було спільної теренової клички і не було суперечок між відділами.

Коли потепліло, Крук заклав табір на Залужській горі Франка. З акцій, які він перепровадив у терені, були:

Дедеркали — де німці дубельтівками і гранатами відбивалися, Молотків, шоса Шумськ-Крем'янець і згада на вище сутичка на хуторі Козаччина. Масовий виступ боївок ОУН «Б» (Вербний тиждень) на всій Волині закінчився невдачею. Після голосного початку і кількох невдач усе затихло, зате розпочалася плянова організація відділів. Виявилось, що боївки не можуть мірятись з німцями.

Перед Великодними Святами (Свята були 25. 4. 1943.) була спільна виправа відділів Хрона і Крука на батальйон шудманів у Білокриниці, що містився в колишніх касарнях 12-го полку польських уланів.

На допомогу були стягнуті боївки мельниківців із Дубенщини, на чолі з Арійцем-Білим і Бабієм, як доповнення відділу Хрона. Два ті відділи Хрона і Крука мали разом біля 200 чоловіка. Акція не вдалася. По короткій перестрілці наші відступили, бо виявилось, що німці посилили свою залогу. Після тієї акції між Хроном і Круком, не зважаючи на їхню організаційну приналежність, заключено порозуміння щодо взаємної допомоги в разі небезпеки і усталено спільну теренову кличку.

Крім відділу Крука і Хрона, на Крем'яничині був ще третій по політичній приналежності відділ т. зв. ФУР (Фронт Української Революції). Командиром відділу був Яворенко. Його постійна квартира була на хуторі Червона. Яворенко, колишній директор сільсько-господарської школи в Борсуках, спочатку працював з бандерівцями, хоч членом їхнім не був. Відділ його складався з хлопців, що після 30. 6. 1941. відійшли від бандерівців, і тих, хто стояв на площині УНР. Політ-виховником був у нього спочатку Остап із Крем'янця. Згодом у цих справах допомагав Л. -М. Вони час від часу контактувалися з отаманом Т. Бульбою. ФУР-івці в лютому 1943 р., озброєні кількома пістолями, забрали з Крем'янця повітову друкарню і дозволяли з неї користати бандерівцям в рамках взаємної співпраці. Незабаром бандерівці правом «старшого брата» забрали друкарню собі й так скінчилася Яворенкова співпраця з ними.

Територія впливів Яворенка обмежувалася селами:

Борсуки, Снігурівка і кількома хуторами Лановецького району. Сам Яворенко був абсолювентом торговельної школи в Тернополі, закінчивши її за большевиків. Мав ступінь старшого сержанта червоної армії, прикмети сміливого ватажка та здібності промовця. Його ад'ютантом і оперативним старшиною був лейтенант Костя, наддніпрянець, досить здібний військовик. Так представлялася партизанка на Крем'янецьчині до 1. 5. 1943. року.

Аналогічно до Крем'янецьчини розгорталися події на Дубенщині. Були зорганізовані боївки ОУН «М» і «Б», і до них прийшла поліція, з тою різницею, що на Дубенщині не було відповідних комплексів лісу, де можна було б організувати відділи. Тому силою факту вони пізніше постягалися в антоновецький ліс, якого більша частина адміністративно належала до Дубенської округи.

Перша сутичка українських партизанів Дубенщини з німецькою жандармерією була в Білогіродському лісі. Згинуло наших три хлопці, по боці ворога було багато ранених. Наші спалили дві німецькі автомашини. Німців було 70, наших 35 хлопців. Німці заломилися і втекли.

Сутичка відбулася при кінці березня. Командував Черник, бойовий чи військовий провідник бандерівців на Дубенщину.

Той самий відділ пізніше брав участь у нападі на Смигу. Після акції хлопці з боївок були розпущені додому, а малий відділ під проводом Борсука стаціонував по селах: Любомирка, Буща, Обгів, стало змінюючи місце постою. Відділ Борсука належав до групи Крука. Хвиля акцій на ляндрівтів на Дубенщині перед Великодніми Святами також затихла.

2. МИ — УКРАЇНСЬКІ ПАРТИЗАНИ

Вже другий день ми з Литвином у таборі Хрона. До першого травня дома не всиділи. Коли нас зв'язковий привів до табору, перед нашими очима закрутився весь світ. В гущавині лісу стояли два намети, а біля них тов-

пилися озброєні хлопці. Зброя і одяг різноманітні. Хто в цивільному, хто в поліційній шинелі. Найбільш повійському виглядали батальйонці.

Увагу всіх звернули наші обстрижені голови. Після загального привітання нас оточили хлопці, між ними й наші старі знайомі, і ми взаємно засипали один одного різними питаннями. Настрій був бадьорий і відчувалося, що «братія» готова на найбільші пориви, хоч і не дуже приготована до бою. До табору приїздили і від'їздили щохвилини вершники, підводи, приходили гінці. Щохвилини прибувала нова вістка: що й де німці зробили, де поляки видали наших людей німцям.

Деякі польські села дістали від німців зброю для поробування українських партизанів. Найближче положене від лісу польське село Кути тероризує довколишнє наше населення. На всі ці вістки хлопці затискають кулаки і чекають наказу командира, певні, що вони тепер за все і всім відплатять, як караюча рука українського потоптаного народу, як месники за народні кривди.

Хрін, Чорнота й інші провідники відділу відбирають звіти, дають накази, провадять між собою жваву розмову. Як я пізніше довідався, якраз тоді велися переговори в справі спільного штабу і спільних дій групи Хрона й Крука. Рівномірне гудіння розмов переривав сильний голос Бурлаченка, що через грамофонну трубу заповідав обід і вечерю. Тоді найбільший рух починався біля невеликого казана з їжею, де кожний по черзі діставав від кухарів велику порцію м'яса і гострий дотеп Мазниці. По вечері закликав нас Хрін до намету і вписав наші псевда в список стрільців його загону. Від того часу нас звали: Литвин і Макс. Перед сном відбулася загальна збірка, перевірка присутніх, після чого відспівано спільну молитву «Боже Великий». Поважний спів молодих вояків покрила темна ніч.

На другий день ранком прибула до ліса боївка з Дубенщини в силі 85 чоловіка на чолі з Арійцем, Угренком і Чорним. З ними прибули дівчата Іра, Кіра і Маруся, наші санітарки. В таборі збільшився гамір. Хрін дав

зарядження будувати нові намети.

Перед обідом Хрің, я і Чорнота поїхали верхи до табору Крука на дальші переговори. На схилі гори Франка, біля джерела містився табір Крука. Замість наметів були побудовані принесені з села шопи. Крім Крука, Каменя, майора Голубенка, Стеценка з оселедцем на голові, Гамалії, Гармаша, Кропиви, Квітки, Тимка зустрівся я ще зі старим знайомим Ільком Т. (Олег) і проф. Гнатовим. Польовий священник відділу Іларіон оповідав мені, як хлопці лякають старого професора — викрадають від нього кріса, а потім кричать, що німці біля табору.

Справа переговорів затягувалася. Йшло про важну справу й розв'язати її не було легко.

Українські повстанчі сили, як бачимо, оформлювалися в зародки аж чотирох армій: 1) УПА — Бульби, 2) відділи ФУР, 3) Військові відділи ОУН полковника А. Мельника, 4) військові відділи ОУН Бандери. Провадити боротьбу з окупантом аж чотирма арміями — це б було божевілля. Всі надіялись, що справа ця буде поладжена на верхах. Було відомо, що йдуть переговори між мельниківцями, бандерівцями та Бульбою в справі створення спільного штабу. Але поки десь там говорить, щоденні потреби вимагали рішень місцевого характеру. Потрібна була співпраця місцевих відділів у справах оперативних і вишкільних тим більше, що старшин було мало і в одних і в других.

Сотник української армії Семенюк ³⁾ (псевдо Орлик, а згодом Гуня) запропонував спільний штаб для відділів Хрона і Крука, при чому він, Орлик, мав бути оперативним старшиною. Не легко було рішити справу, бо Крук боявся діяти без наказу своїх зверхників, хоч здоровий розум наказував на це погодитися.

Але обставини змушували до цього. Загроза з боку поляків, які дістали від німців зброю проти нас, змусила договоритись виконати спільну атаку на Кути.

Ще того самого вечора відділ Крука і Хрона вирушили в акцію. Озброєні поляки з родинами замкнулися в костелі, а кругом мурованого плоту побудували

кулеметні гнізда. Згідно з пляном відділ Крука наступав з півночі, а ми з півдня, щораз затискаючи перстень оточення. Поляки боронилися добре. Щоб розпізнати їхні становища, відділ Крука підпалив хату біля костела. Все було видно, як на долоні. Лише нам, наступаючим від сторони болота, було погано лягати і маскуватися. Захований у куцах поляк несподівано кинувся з вилами на нашого стрільця, що просувався вперед, але Булька своєчасно цільним стрілом поклав його трупом.

Вусатий був ранений у ногу. На диво куля, що пройшла кишеню, розбила гранату на дві половини, і граната не вибухла.

Бій тривав цілу ніч. Без тяжкої зброї трудно було знищити залогу. Будинки в селі ми спалили всі до щенту, залишили лише дім української родини.

Червона заграва вогню присвічувала нашому відвороті до лісу. Та акція відбулася в ніч з 30. 4. на 1. травня 1943. року. Наш відділ був в силі 80 чоловік і ще не був поділений на рої і чоти. Наступали «носполітим рушенням». Зі зброї, крім крісів і ручних кулеметів, ми мали з собою на тачанці «максима».

У відділі Крука були два ранені; з них один, тяжко ранений, через кілька днів після акції помер.

Так почалося наше нове життя. Почались бої, лилась кров, падали жертви. А весна йшла запашна, заквітчана. Хотілось жити, радіти життям, упиватись перемогами. Ніхто не думав про смерть, ні про рани. Кожному здавалося, що перед ним єдино перемога, така чудова, як ця весна навколо, як ці травневі ночі.

Починаючи з нашої акції на Кути, день-у-день, як тільки заходило сонце, небо купалося в заграві пожеж. Це палали польські села. Поляки без потреби зв'язалися з німцями. Очевидно не всі, але бандерівські боївки виповіли їм війну, яка не вгавала на Крем'янецьчині приблизно п'ять тижнів. Поляки тікали до міст, і німці творили з них поліційні частини, що жорстоко мстились на українському населенні. Села Рибчу, на Крем'янецьчині і Панську Долину, на Дубенщині, поляки перемінили в справжні фортеці, добре окопані й устатковані німецькою зброєю.

Полякам не треба було починати війни з нами. Але й українська сторона мусіла шукати якогось іншого виходу. Та бандерівці не хотіли шукати жодного порозуміння, і ситуація все загострювалася, і в результаті — хвиля взаємного терору розлилась по всій Західній Україні. Тут визначувались великі тактичні розходження між нами й бандерівцями, що вказували на майбутній конфлікт. Це було предметом турбот наших провідників. Чи мав про це думати звичайний партизан?

Партизани, коли палало небо пожарами, сідали довкола вогнищ у таборі і розповідали про свої переживання в боях, чи в колишньому підпіллі. Розповідали про німецький терор і героїчний спротив українського народу.

Ось один хлопець із Верби здушеним голосом оповідає, як загинула родина дубенського повітового провідника ОУН полк. Мельника — Панасюка. Були чотири брати Панасюки. Всі, як соколи: з них два в підпіллі, а один — повітовий провідник.

У Великодню Суботу обидва підпільники прийшли додому. Помились, одягнули чисте білля. Попереджені поляками німці оточили хату й заарештували всіх чотирьох разом із матір'ю. Хлопці не ставили опору, бо були певні, що їх відіб'ють на дорозі товариші. І дійсно, боївка, довідавшись про арешт, зробила на шосі засідку. Але німці зігнали людей з околиці до Верби і тут учинили «суд», заявивши, що всі брати — партизани, й усіх, разом із матір'ю, розстріляли. Жоден із них не моргнув оком, ідучи на смерть. Впали з окликом «Слава Україні!» А героїня-мати героїчних синів, із твердою вірою промовила до німців: «Ви незабаром будете в такому становищі, як ось мої сини і я».

Слухаючи розповідь, гурток біля вогнища міцніше стискає зброю. «Для цього ми тут, щоб помститись за них», — думає кожен. «Але не для того ми тут, щоб спричиняти зайво нові жертви», — докидає один з гуртка і оповідає, як бандерівська група партизанів Каменя ⁴⁾ ночувала в селі Батьківцях і не виставила варті. Жандармерія оточила село. Попереджені селяна-

ми бандерівці втекли, але дехто в поспіху залишив зброю й амуніцію. Німці, знайшовши такі докази перебування партизанів у селі, спалили хати.

Такі випадки бували. Тому Блакитний жадає від Крука, щоб перейшов до табору в лісі, щоб не наражувати сіл і туди ж щоб постягав інші бандерівські групи. Інакше трактуватиметься їх як авантюристів і дасться наказ про розброєння.

Довго в ніч оповідають партизани, як заклали табір наприкінці березня і прокидались, присипані снігом, скільки сала мусіли їсти, щоб підтримувати температуру. Але все це блідне перед романтичністю Великодніх Свят у лісі. Партизанський пан-отець Паладій Д. святив паски розкладені на пеньках і ковбаси, що висіли на сучках. Не було б кінця оповіданням, коли б не наказ гасити вогонь і лягати спати.

Над табором намет зоряного неба, а навколо табору чуйні вартові. Спимо козацьким сном. Що готує нам завтра?

3. ДНІ РАДОСТИ

Першу половину травня всю нашу увагу займала справа переговорів з бандерівцями про військову єдність обох загонів без порушування організаційної окремішності.

В переговорах з боку бандерівців брали участь: Крук, Камінь, Еней, Ткачук та Прокопович; з нашого боку: Блакитний, Хрін, Арієць, Чорнота й Журба; як політично нейтральні військовики — сотник Орлик та сотник Скоб.

Після довшого обміну думок складено договір, підписаний з одного боку Круком, з другого — Блакитним.

Договір цей був доказом правильного відчуження наказу хвилини обома сторонами. В народі можуть бути різні політично-ідеологічні групи, партії, організації. Але армія може бути лише одна. Невеликі партизанські загони (загін Крука мав **около 70**, а загін Хрона —

150 чоловіка, що розпочинали боротьбу з окупантом, який панував над усією Європою та стояв на брамах Азії і міцно тримався африканського континенту) — не сміли розпорозувати своїх сил. Перед ними стояли жахливі труднощі, як брак зброї та амуніції, а найважливіше — брак вишколеного командного складу та навіть стрільцтва, не кажучи вже про технічні частини. Вікова неволя завела український нарід у таке становище, що для ведення визвольної боротьби йому треба збирати всі свої сили, не дати загинути найменшій крихті енергії, бо вороги переважають нас у всьому тисячекратно.

Це розуміли обидві сторони, і тому було сказано, що військові частини ОУН полк. А. Мельника й військові частини ОУН С. Бандери складуть спільний штаб, який провадитиме всі військові дії аж до досягнення незалежності Української Держави. Штаб мав бути складений зі старшин обох таборів на паритетних основах. Крім того договір передбачав створення спільної школи старшин і підстаршин, спільної лікарні і всього, що потрібне для розвитку сили партизанських загонів та успішних операцій.

Підписання договору викликало хвилю радості в обох таборах і серед населення. Це ж бо поставлено крапки над «і» — одна армія одного народу. Всі організації, всі ідеології мали класти спільні зусилля для досягнення спільної мети.

Відносини між обома таборами, що досі були товарицькими, чи приятельськими, стали тепер братерськими. Начальник оперативного штабу сотник Орлик заквартирував у більшому і краще озброєному таборі Хрона. Партизани, не зв'язані ближче з політичними справами, не бачили жодної різниці — чи належати-муть до того, чи до того відділу, та почали переходити з одного до другого, щоб сполучитись зі своїми товаришами односельчанами і т. д. Бувало й таке, що один брат належав до одного табору, а другий — до другого. Я особисто теж мав свого родича в таборі Крука.

Це формальне закріплення братерства зброї піднесло бойовий дух і відкривало перед українською парти-

занкою нові перспективи, бо одночасно велися переговори обох ОУН з УПА от. Бульби.

Але ми не знали, що бандерівці вже припинили були переговори з Бульбою. Вони їх ужили як тактичного маневру, щоб виграти час. Крук діяв на свій розум, не маючи директив від свого Проводу. Директиви ті згодом прийшли, і наш договір, з вини бандерівців, не був виконаний. Та в травні ми ще не передбачали, що готується трагедія, і були повні найкращих надій.

В таборах прискішеним темпом ішла реорганізація і вишкіл відділів. Зокрема зверталось увагу на зброєзнавство тому, що зброя була різна. Одні одним показували, як нею орудувати.

Спочатку була створена одна фіктивна сотня, яку в разі потреби підбиралося з найбільш відважних і бойових хлопців. Увесь відділ очолював Хрін, як командант табору. «Бунчунжим» сотні був Гаркавенко. Такий командний склад був на місці під час постою в таборі. На випадок дрібних акцій господарського характеру, як напади на державні фільварки (штатсгути), доручалося одному із сиритішних партизан відповідну кількість хлопців, і він був їм за командира під час акції. Такий стан річей впроваджував певний хаос. Але це був початок, коли щодня прибували в ліс нові люди. Все ж створення цієї фіктивної сотні давало змогу організувати чоти, їх понумерувати і т. д. З теренів стягалось зброю від селян і організаційних складів зброї. Тепер щойно ми дорікали собі, чому здали всю зброю німцям, коли після проголошення бандерівцями держави у Львові було вийшло таке зарядження лейтенанта Легенди. Сама ж українська поліція не одного селянина побила за те, що він заховав під свою стріху зброю. Але тоді **вірив дехто, що буде створена українська армія, якій та зброя саме буде потрібна.**

Деякі видавали українським партизанам зброю добровільно, а деякі затримували її для себе на всякий випадок. Коли хтось із сусідів доказав про це партизанам, від дядька зброю **«викачували».**

З присутністю дівчат у лісі таборове життя наповнилось щебетанням жіночих голосів. Всі три дівчини були

дуже вродливі й інтелігентні. Іра й Кіра були студентками медицини з Києва, Маруся — учениця з Дубенщини. Вони дуже пильно піклувалися раненими. На спільних молитвах, на лівому крилі відрізнялися жіночі голоси. Дівчата поводитися дуже добре і стрілецтво ставилося до них з повною повагою.

Командир Хрін, як помітили хлопці, не був байдужий до очей Іри. Я і Литвин мали «свій вироблений погляд» на жінок взагалі та старалися не звертати на них особливої уваги. Одначе сталося інакше. Одного вечора біля вогню позбиралися хлопці на гутірку, а в різних позах і по різному тримали, як завжди було прийнято, біля себе зброю. Між ними були Іра і Кіра. Ми з Литвином підсіли до гурту і почали розмову з дівчатами. Нас цікавили настрої молоді східніх земель, їхнє особисте враження з побуту в лісі і т. д. Дівчата не дуже охоче підтримували розмову, думаючи, що ми, як і попередники, будемо засипати їх питаннями про комсомол і взагалі придиратись до молоді, що виросла в советській дійсності, закидаючи їм брак патріотизму і т. д. Вже після короткої розмови, ми з Литвином мали враження, що це досить розумні дівчата. Литвинові навіть Іра більш чим подобалась. Після того вечора Литвин щораз частіше старався розмовляти з Ірою. Але своїх намірів переді мною не виявляв. Арієць непомітно залицявся до Марусі. Так помалу в таборі творилися ідилії.

Іра мені також подобалась, але я відганяв від себе думки про неї, певний, що мій поліський кожух і підстрижена голова буде відкидати від мене всіх дівчат.

4. ВИПАДОК

Ми познайомилися і зблизилися з деякими хлопцями і творили в вільні години все своє вужче товариство. До них належали: Паляниця, Риба, Руський, Макух, Гарячий, Тигр і інші. Руський «поліщук» розповідав нам свої переживання у Бульби. Тигр був жонатий чоловік, залишив жінку та дітей і пішов в ліс. Розповідь нам

одного вечора, як на початку квітня він поїхав у поле орати й мав із собою у возі кіса. Шосою Крем'янець-Березці переїздили німецькі легкові машини. Тигр покинув коні, а сам зробив засідку. Наблизилась таксівка, а в ній три німецькі старшини. Цільним стрілом із советської десятки Тигр поцілившо шофера і машина пішла під укос. За шофером пішли й три старшини. Відібравши від побитих зброю, випряг із плуга коні і поїхав додому. Йому наказу не давав ніхто, він сам ненавидів німців. Після цього випадку пішов до партизан.

Під враженням його оповідання хлопці висловили бажання зробити засідку на німецькі автомашини. Хрін дав згоду і ми в числі 20 хлопців вибралися на шосу раненько, ледве надворі світало.

Недалеко шоси, в лісі, затрималися ми на сніданок перед акцією. Хлопці вже мріяли про те, як ділитимуть багату здобич. Макух жартами сказав, що ми заб'ємо якогось попа і вернемось додому.

На відтинку шоси Смига-Судобичі, недалеко переїзду залізниці Крем'янець-Дубно, в старих окопах на горбку заляг наш відділ. Від 5-ої до 8-ої години ми вглядали німецьких машин. Проїхала вантажна машина з робітниками, пропустили ми ще одну поштову німецьку машину, не зачіпали. Нам хотілося здобути зброю, чекали військової машини. Нарешті, вже змудилось чекати і вирішили, що б'ємо першу, яка появиться, машину. За кілька хвилин загула таксівка, посипалися стріли, заокотів кулемет Руського. Машина захиталася, як корабель на морі, і раптом зїхала в рів. Стріляючи, підбігаємо до машини і своїм очам не віримо: з авта висиналися чотири трупи, між ними один священник і єпископ Олексій (Громадський). Всі жахнулися. Сталася фатальна помилка.

Забрали ми архиерейську течку і шапку, яку він віз у круглій коробці (білий архиерейський клобук) і чим скорше відійшли в напрямку табору. Думки поділилися, одні говорили по дорозі, що так йому й треба, москвофілові, — (він виступав проти української церкви), другі цілком не схвалювали нашого вчинку. Мені самому було соромно, і я вважав цю акцію за страшну помилку й

за великий гріх. Коли ми зайшли в глибину лісу, Чорнота відкрив течку, прочитав усі папери, які там знаходилися, і наші сумніви розвіялися.

Як відомо, в Україні, зараз по відході большевиків, виникла Українська Автокефальна Церква, спираючись на давні традиції автокефалії, які потоптала свого часу Москва, підпорядковуючи українську церкву юрисдикції московської патріархії. Коли 1941 р. прийшли німці й зліквідували в Україні всякий прояв організованого українства — єдиною організацією, що могла б об'єднувати весь нарід і, як неполітична, не підлягала б ліквідації, була Українська Православна Автокефальна Церква. Але тут, як і в багатьох інших справах, інтереси німців збігалися з інтересами антиукраїнських елементів у самій Україні. І так з'явилася Українська Автономна Церква під головуванням архієпископа Волинського і Крем'янецького, Олексія, що хоч походженням українець, став на антиукраїнські позиції і об'єднав навколо себе всі реакційні московські елементи в церкві. Свідоме українське духовенство й віруючі гостро протиставились заходам Олексія втримувати бодай частину України під юрисдикцією московського патріарха, що був у минулому й був би в майбутньому сліпим знаряддям політики Кремля.

Однак, з допомогою Олексієві, як тому, що розколював останню всеукраїнську інституцію, прийшли німці. Крем'янецький гебітскомісар заявив, що «не бажає розбиття в церкві» і наказав усім священикам визнати зверхність Олексія, створивши таким чином для нього базу. Далі райхскомісаріят, покликаючися на «свободу релігії», видав заборону провадити яку-небудь пропаганду проти автономістів. Але була така ситуація, що в селах і містах лише деякі священики були автономістами, а віруючі хотіли належати до УПАвтокефальної Церкви й вимагали для себе священика автокефаліста, а автономіст мав би залишити церкву й парафію.

Ось у цій то справі їхав до Луцька Олексій автом крем'янецького гебітскомісара. В його паперах був широкий меморіал, в якому Олексій просив підтримки не-

любих населенню священників автономістів, а за це він запевняв співпрацю автономістів у справі «удержання ладу в Україні». Це був недвозначний натяк, що священники автономісти з його наказу співпрацюватимуть із німецькими органами безпеки. Хто це руйнував «лад» в Україні, як не націоналістичні і взагалі самостійницькі кола, а в першу чергу українські партизани. Це, власне, й розвіяло наші сумніви. Випадково, але з нашої руки, згинув той, що хотів Церкву переіменувати в сітку німецьких провокаторів.

Це сталося приблизно 7-го травня 1943 року. Офіційно подали, що Олексія вбила большевицька банда, бо не хотіли ще розголошувати, що почав збройну боротьбу український парід, незалежно від большевиків.

Того самого дня, з тим самим наміром і в те саме місце був висланий відділ Крука, під проводом Беркута — тільки з малим спізненням. Почувши стріли, відділ прибув на шосе вже по наших відході і побачив розбиту машину. Не знаючи, як це трапилося, стрільці Беркута забрали особисті речі єпископа і зараз же відійшли.

5. ВЕЛИКА ПЕРЕМОГА

Напади українських партизанів доводили німців до божевільної люті. Вони ніяк не могли собі уявити, щоб хтонебудь відважився поставити їм спротив. Та й ще хто? Якись хлончаки, що не то «фірера», але навіть машинової зброї не мають. Проте, партизанів вони не легковажили. Навпаки, дуже боялись і клялись свято, що ось-ось їх знищать. Але знищити партизанів не легко. Надто ж партизанів, що є кров від крові й кість від кости народу. А до того німці, всім населенням України зненавиджені, не мали жодної розвідки в терені. Поляки, що працювали в СД, теж на села не показувались. Іти в ліс проти партизанів — німецькі герої не мали відваги. Але воювати з цивільним населенням — це було кожному німецькому грабіжникові по душі.

Цим разом рішили вони «знищити партизан» у селі

Стіжок, що лежало під нашим лісом. Німці в силі 180 людей, (відділ складався з крем'янецької жандармерії і частин польської поліції), вночі з 8-го на 9-ий день травня, під'їхали до села Лішня, там залишили машини і нишком оточили Стіжок. Населення нічого не знало. Щойно над ранком, викривши присутність німців, цивільна варта сповістила село і люди кинулись тікати в ліс. Німці почали стрілянину по втікаючих. Пійманих чоловіків, жінок, дітей і старців закривали в клунях, підпалювали й люди горіли живцем. Втікачі з села сповістили наш табір.

Негайно виїхав із повідомленням гонець до табору Крука, а мене з Литвином вислали на розвідку в Стіжок, бо ми найкраще знали околицю.

Гушавиною наблизились ми до узлісся, звідки могли бачити все село і розташування німців. На сто метрів від нас, через проріджені над полем сосонки побачили ми товстого німця, що стояв лицем до лісу і строчив з автомата наосліп навколо себе.

Так і похололо нам у п'ятах. Кріси наші були зведені. Залишалося тільки потягнути за спустовий язичок. Але Литвин, прижмуривши очі, показує мені, що не зможемо стріляти.

Непомітно ми відповзли назад і обійшли гору з другого боку, звідкіля нам було видно становища німців. Німці окопалися навколо села. В середині, на горбку стояли міномети, з яких вони час-від-часу обстрілювали ліс. Все село горіло. Ясно, що зав'язувати з ними бій у селі не було сенсу.

Так ми й доповіли нашим командирам. В таборі кипіло. Все на гвалт збиралося до бою. Збірки, розподілювання амуніції, призначування командирів чот — усе те вказувало на недосконалість нашої військової організації. На скору руку було готових до вимаршу 40 найкращих хлопців і тачанка з «Максимом».

Згідно з пляном ми мали зробити засідку під селом Лішнею за три кілометри від Стіжка, розраховуючи на те, що німці в поворотній дорозі до Крем'янця будуть менш обережні і неприготовані на несподіванки. Якби німці залишилися в селі, або вирушили в тому на-

прямку, то ті, що були в таборі, в числі понад 150 чоловіка під проводом Журби і Гаркавенка, мали заатакувати їх у селі Стіжку, або при виїзді і змусити до втечі на Лішню. Тоді наша група мала загородити їм дорогу. При плануванні цієї акції сподівались допомоги від Крука; він мав прибути зі своїм відділом. План операції був йому поданий.

В моменті відходу нашої сороківки, яку очолював сам командант, на коні прибув гонець із повідомленням, що рівночасно калмики, «батальйонці» і польська поліція напали на село Бущу. Тоді Хрін дав наказ Макухові взяти 35 хлопців і піти на захист Бущі.

Німці таким способом хотіли розділити і дезорієнтувати сили українських партизанів, нападаючи на два села одночасно.

Під самою Лішнею наша група зустрілася з Круком; він так, як і ми, в поспіху захопив лише 20 найкращих стрільців і, не гаючи часу, поспішив нам на допомогу. Перед самим селом, у лісі, віддаленому на 150-200 метрів від дороги, що вигиналась паралельно до лісу і в одному місці дотикала його, замаскувався наш відділ в силі 60 чоловіка. Тяжкий кулемет «максим» був замаскований над самою дорогою в купі дров з наддорожньої просіки. Німці дали наказ вирубати ліс на 200 метрів від дороги по всій Волині. Шість ручних кулеметів (танкових «токарів» і «дъохтярів») розставлено вздовж дороги між становищами стрільців, не пильнуючи поділу на рої чи чоти. Я з Литвином і один з відділу Крука зірвали греблю біля недалекого млина, щоб не дати німцям змоги проскочити на машинах.

Без жодного зняряддя тільки завдяки непересічній силі нашого третього товариша, міст був розібраний і бруси повкидані в річку. Виконавши завдання, ми зайняли становище на лівому крилі. Був гарний соняшний день. Ми вп'ялили очі в клуби диму і в язички вогню догоряючого Стіжка. З затриманим віддихом у грудях і жадобою помсти в блискучих очах, чекали ми німців. Кожний стискав міцніше зброю і поправлявся в своєму становищі, щоб вигідніше було стріляти. Перед нами зеленіло поле озимини, але вона ніяк не засло-

нювала нас від дороги. Єдиною заслоном й охороною мали бути крайні сосни, за якими ми розташувалися край лісу.

Нагло забилися серця. Від Стіжка на дорозі з'явився стовп куряви. «Їдуть — зашепотіли стрільці, — готуйсь!» Вітер розвіяв куряву і ми розпізнавали велику череду рогатої худоди: її гнали селяни німцям, як здобич. Машин не було видно. Коли кілька селян з чередою поминули наші становища, наші стрільці, що були крайні, направили їх із худобою в ліс. Незабаром із куряви показалася колона автомашин. В міру, як вони наближались, можна було щораз докладніше розрізнити подробиці. Вже видно було на автах пики жандармів, обернутих у бік догоряючого села. Сміючись, показували щось руками.

У відступі 10 метрів машина від машини, німці підїжджають до наших становищ. Спереду їде гарна лімузина. Нараз, коли вона наблизилася на 25 метрів від становища нашого «максима», з усіх боків вибухнув вогонь. Німці, як галушки, падали на землю мертвими. Від запальних куль загорілося санітарне авто. Німці, які залишилися живі, поприпадали плячком у придорожньому рівчаку. Наші молоді «максимісти» Сич, Запорожець і Вудвуд скосили два перші грузовики з німцями. Так і залишилася купа м'яса на авті, ні один не вискочив. Легкову машину розбив Стеценко з 4-ма стрільцями. Руському затявся кулемет «токар». Але його лайку заглушують постріли. За кожним пострілом Лисенка одним німцем мешчає. Такий вогонь тривав може 10 хвилин.

З боку німців перше відїзвалося панцирне авто, що замикало колону. Тепер воно рушило з місця і поза колоною авт, обминаючи лежачих німців, підїздить до середини колони. Командир панцирки верещить і закликає лежачих у рові товаришів до оборони. Посипались постріли німців. Гілки сосон падають нам на голову. Стружеться кора дерев на височині не менше одного метра. Значить, німці прилягли головами до землі і стріляють наосліп. Одна гарматка панцирки точно б'є раз-по-раз по всій лінії, але стрільна розрива-

ються за нами. Хвиля вогню нашого і німецького зливаються в одно. Лящить ліс.

Бувають короткі перерви, тоді чути окремі постріли, а за хвилину знов тяглий вогонь. За 45 хвилин бою забракло нам амуніції. Ми вже перемогли німців на всій лінії. Ще неперебиті були здеморалізовані й щораз слабше відстрілювалися. Наші стрільці кричали «Слава» і хотіли зриватися зі становищ до наступу на німців. Але панцирне авто їхало прямо на нас, сіючи з кулемету. Дано команду: «гранати»... Один із стрільці кинув на віддаль 30 метрів. Граната розірвалася біля панцерки без наслідків. Треба було в'язаних гранат і знання бою з панцерками зблизька, але не було вже часу. З уваги на брак амуніції наказано відступати. Тут щойно виявилася наша «зеленість». Усі, як один, зірвались на повний зріст і, не додержуючись жодних засад, бігли за близький горбок. Німці, почувши зміну становища, подіставали з авт кулемети й амуніцію та посилили вогонь, але було запізно. Ми вже були в безпечному місці та з почуттям перемоги робили підсумки. Німців ми не знищили, але завдали великих втрат у людях. Хлопці були готові піти в наступ, але брак амуніції змусив повернутись до табору.

Група Журби і Гаркавенка, поки зібралася в похід і розвернулась до наступу на Стіжок, німців уже не застала — вони встигли виїхати з села. Коли почався бій із нашою групою, Журба вирушив за німцями, та поки він встиг нам на допомогу, ми вже бій скінчили й відійшли.

Але, щоб не втратити «приємности», Журба знов атакував німців, що збирали свої трупи і готувалися до від'їзду. Німці, почувши свіжу силу, вирішили тікати. На місце награбованого в селі добра (одежа, свині, гуси, кури) повкидали на машини свої жертви, попрічплювали зіпсуті авта та, направивши міст, утекли. Напроти виїхали із Білокриниці їм на допомогу «батальйонці». Наш відділ припинив погоню, позбирав за ними залишене пограбоване добро, амуніцію і медикаменти й також повернувся до табору. Худобу й речі повернули селянам.

Шкода, що в нас був слабкий зв'язок між відділами і не було засобів льокомоції, щоб можна було на час прибути. Якби ми це мали й заатакували німців усією силою, був би не вийшов ні один німак живий. Великим лихом нашим був брак амуніції в бою; ми не могли набирати її з табору забагато з огляду на обтяження і оглядаючись на майбутнє. Це вічна болячка українських повстанців: брак устаткування.

На Бущі наш відділ під командою Макуха не дав калмикам спалити цілого села. В бою німецькі посіпаки залишили двох своїх убитих. Під Стіжком, у висліді бою, у нас були лише три легко ранені. Німці мали 90 вбитих і ранених. Згідно з даними нашої розвідки, вбиті були поховані в спільній могилі на польовому цвинтарі в Білокриниці — вночі, щоб приховати перед населенням ганебну поразку й кількість жертв. День 9-ий травня був днем нашої перемоги. За село Стіжок німці дорого заплатили власною кров'ю. А ми переконались, що засідка й несподіваний удар рівноважать наші недостачі.

6. ПІДТЯГАЄМОСЬ І КОНКУРУЄМО

Після цієї акції в обох таборах почалась реорганізація, подиктована першим досвідом. Створено сотні, чоти, рої. В таборі Хрона була перша сотня бойова, друга вишкільна і третя господарська. Прийшло поповнення з теренових боївок, загальний стан людей зріс до понад 400 осіб. Озброєння було у нас добре: кожний рій мав одного ручного кулемета (в чоті три рої по 13-15 хлопців). Перші дві сотні мали по одному «максимові» і по мінометній ланці. Всіх мінометів було три: 50 мм, 80 мм і 120 мм. Сотенним першої боевої сотні був Журба (поручник польської армії). Мене призначили командиром першої чоти, Ярмака (лейтенант червоної армії) — другої, Литвина — чотовим третьої чоти. На бунчужного нашої сотні призначено Макуха. Сотенним другої сотні був Лисенко (лейтенант червоної армії), вишкільним інструктором при його сотні був

Жарина. Сотенним третьої сотні, господарчої, був Гаркавенко, пізніше Тигр, а згодом Вітер. Вони дуже часто міняли свої функції.

Крім трьох сотень був створений малий кінний відділ розвідки, командиром був Орел, його заступником Козуля (пізніше Гаркавенко).

Між іншим: коли я прибув до табору, то пізнав свого верхового і пару коней із Княжини.

Ланковим тачанки «максима» при нашій першій сотні був Крук (його Черник свого часу хотів розстріляти, як мельниківця; вирвавши диск із фінки, Крук утік від вже викопаної ями). Наша сотня мала також кулемет Кольта.

Табір перетворився майже в військові касарні. В 6.30 була рання збірка, гуртом ходили до озера митись, пізніше молитва й сніданок. Після сніданку починалися вправи і навчання. Ліс наповнявся маршевыми співами вправляючих відділів. Чути було короткі слова команд. На сонці навколо табору вартові охороняли табір. Біля магазину зброї Вусатий з малим гуртком стрільців чистив зброю й амуніцію. Якраз привезено три вози амуніції з Дубенщини (яку в час відступу советів «дядько» села Пляшової біля Рудні-Почаєвської закопав був у себе на полі, а тепер віддав хлопцям). До табору прибули: Плуг із дружиною Тоською, Граб (мій шкільний товариш) і дівчата: «Марко», Люба і Ганя.

Ранені вигрівалися на сонці. Господарська сотня кінчала будову. Була зроблена землянка для штабу, кузня і наша старшинська хата посередині між двома величезними брезентовими наметами стрільців нашої сотні. Перед нашою «хатою» був викладений з цеглин гарний тризуб. В лісі розвелася ціла господарка. Біля верхових і таборових коней була зроблена клуня для дійних корів, що забезпечували нас свіжим молоком. Біля череди ходили партизанські малі пастушки. Вони гордилися тим, що є до них довір'я і з повною свободою зблизька приглядалися до озброєних «лісових хлопців».

Паралельно до розвитку відділів у лісі розвивались події в терені. З кожним днем зростали боївки й поси-

лювалась акція проти німців. Деякі села ставали українськими «республіками» і німці до них не мали доступу. З розвитком подій витворилася певна конкуренція і непорозуміння між двома ОУН.

Бандерівці охопили більшість населення, підпорядковуючи і втягаючи в свою організацію широкі маси. По селах були утворені господарські пункти, адміністраційні станиці. Працювали майже явно і відкрито, нехтуючи всякою конспірацією. Організація ОУН А. Мельника діяла далі в підпіллі, не виявляючи своїх членів і не втягаючи широкі маси. Населення підтримувало, якщо йдеться про озброєні відділи, і тих і тих, не роблячи різниці.

Першою такою «республікою» було село Антонівці⁵⁾. Партизани почували себе там, як у себе дома. Закладено пекарні хліба, табір Крука зробив у фільварку молочарню, молоко туди доставляли навколишні села, як контингент для партизанів. Водяний млин працював, «на повну пару» для партизанів і цивільного населення. У фільварку містилася також станиця СБ (Служба Безпеки), її командантом був мій старий знайомий ще з Княжини, Б-й, псевдо Зелений. Зв'язкові вози чинили великий вуличний рух.

Селяни не дуже то бралися до господарських робіт — чекали України. Вони вірили в силу партизанів, але по випадку в Стіжку ні одна родина не ночувала в хаті. Села потворили цивільні табори в лісі, звідтіль тільки в день приходили до праці додому і поралися коло худоби. Всі хатні речі були закопані в скринях у землі. Таким чином, крім наших військових таборів, у тому самому лісі були цивільні табори населення. Я часто відвідував своїх родичів дома, або в лісі (в наметах). Мати скаржилася на мого брата Петра, що він дуже відважний і не хоче йти спати разом з ними до лісу, а залишається спати дома. Дітвора поробила собі дерев'яні кріси і наслідувала партизанів. Приємно було спостерігати гурток хлопчаків, як вони, вистроївшись в колону, з командиром попереду, маршували й співали перейняті від нас стрілецькі пісні.

Конкуренція між Організаціями в терені відбилася

також на відділах у лісі. Почалося змагання між таборами. Крук дістав зарядження від свого Проводу дорівняти у сьому таборі мельниківців. Від того часу помічалось певне відокремлення. Крук створив свій власний штаб, на чолі його стояв майор червоної армії Голубенко. Він заклав теж школу підстаршин. Але офіційно зв'язки були не перервані. Стрільці з обох таборів, зустрічаючись, чванилися один перед одним своїми командирами й сотнями. Кожний вихвалював своє. Навіть Ілько Ткачук (Олег) зустрівши якомсь мене, сказав:

— Залиши своїх дідів, переходь з Литвином до нас, шкода, щоб такі хлопці, як ви, там марнувалися.

— Не турбуйся за нас, — відповів я і далі перевели розмову в жарти.

7. ПЕРШИЙ ПОХОРОН

У другій половині травня штаб Хрона вирішив скріпити позиції боївок на Дубенщині і вислав групу в силі 150 чоловіка на допомогу в акціях, запланованих на Дубенщині. До цієї групи вибиралося людей, що добре знають терен. Отже, забрали і Литвина. Ми довго сперечались з Хроном, щоб скасував своє зарядження: ми так сильно зжилися з Литвином, що ніяк не хотіли розлучатись. Завжди хотіли бути разом. У даному випадку нам не залежало, куди нас приділять, лише щоб бути разом. Хрін не дався переконати, мовляв, «не можу відпустити всіх добрих командирів із табору». Може бути напад німців.

У нас обох було погане передчуття. Відходячи, Литвин попрощався зі мною братнім поцілунком, ніби знав, що прощався вже назавжди. Того дня скінчилася наша спільна дорога продовж кількох літ — дорога двох побратимів.

З дубенською групою пішли також: Лисенко, Арієць, Угренько і політ-виховник нашого табору Чорнота.

По їх відході спорожнів табір, відчувалося, немов у родині когось забракло, когось не вистачає. Не чути більше голосу Бурлаченка, нема широкого сміху Ру-

ського. Здавалося нам, що залога табору значно зменшилась. По кількох днях нудьги вирішили до повороту групи також щось зробити. Вони ж, напевно, будуть оповідати про свої подвиги. А ми що? Просиділи на місці?

Зібралось нас 22 охочих і пішли на засідку на шосу Судобичі-Дубно. Залягли здовж дороги в ямах, де люди брали глину, і чекаємо німецьких автомашин. При чому умовилися, що стріляє перший з лівого чи правого крила, залежно від того, з котрого боку буде їхати машина й коли зрівняється з його становищем. Я лежав в одній ямці з Макухом на лівому крилі. Зранку було трохи холодно й ми вкрилися одною чемеркою.

Десь коло години 10-ої ранку появилася машина з боку Судобич. Увага! — подали ми по лінії, і всі приготувалися до стріляння. Авто рівняється з нашою ямкою, ми з Макухом даємо перші два постріли, за нашими «в унісон» посипалися крісові й кулеметні постріли. Автомашина полетіла під укос. Ще ми добре не розглянулися, коли появилася, вслід за першою, друга машина, видно на швидкій їзді не могла затриматися перед засідкою. Ми знов привітали її пострілами і вона, як і попередня, трохи далі перекинулася в рів.

І тільки ми вибігли на шосу відбирати зброю і трофеї, як почули гуркіт нових машин, що над'їжджали з того самого напрямку.

Треба було все залишити й відходити від шоси в напрямку села Бірки. Не встигли ми зробити кількадесят кроків і ледве вийшли на поляну, як німці пришпилили нас кулеметним вогнем: виявилось, що німці почали їздити з міста до міста лише колонами, і ми якраз нарвалися на таку колону. Перші машини ми розбили, але задні, побачивши, що робиться, затримались і пересікли нам дорогу.

Деякі хлопці, не затримуючись, устигли під вогнем добігти до річки, що високими берегами давала прикриття. Але я з п'ятьма стрільцями змушений був зайняти оборону на відкритому терені-сіножаті. То був перший бойовий хрест Граба, що був у нашій п'ятці. Трохи далі від нас побачили ми стрільця Хмару, що також

не встиг далеко відбігти і завзято відстрілювався. Кругом нього німецькі кулі підбивали грудки ріллі.

Кулеметчикові Скороходові, що лежав коло мене, куля пробила шапку на голові. Я дав наказ своїй п'ятці по одному відступати житом до річки під прикриттям кулемета. Молодий 17 літній хлопець Федорук Володимир (з Дубенщини) хотів собі скоротити дорогу — підповз під горбок над річкою і затих. Ворожа куля поцілила його просто в голову. Коли ми оглянулися, вітер колисав його буйне волосся, а усміхнене лице прилягло нерухомо до землі.

На полі залишилися ми вдвох: я і Скороход (молоденький хлопчина). З диску були вистріляні всі набої. Мене огорнув страх і з гадав про Литвина. Жаль мені було, що його немає біля мене. Він напевно допоміг би мені вийти з цієї ситуації, а так загину, бо інші добравшись до річки, пішли далі і про нас забули. Ніхто не прикривав нас вогнем. Щастя, що німці боягузи і боялися рушити з свого місця. Тому нам із Скороходом удалося приєднатися до хлопців, що ждали нас вже в селі.

Почав іти дод. Ми висушили опучі біля печі в одній хаті, а місцеві пастухи в лузі, по від'їзді німаків принесли нам убитого друга, якого не можна було під час відступу забрати.

У висліді бою було 7 німців вбитих і 2 ранених. Того разу, вперше за весь час, ми привезли до табору вбитого німцями нашого молодого товариша зброї. На другий день відбувся похорон: величавий, з військовими почестями. Небо випогодилося і показалося сонце. Спереду врочистим маршем йшов почесний відділ. За ним на тачанці везли труну вбитого, прикрашену вінками. Сама труна була покрита червоною китайкою, а на ній лежав кріс. По обох боках тачанки йшли по два стрільці в шоломах, а зараз за труною командири.

Похід замикала решта відділу нашого табору. Коли ми вийшли з лісу на край села Антоновець, там чекала нас місцева духовна оркестра і юрба селян. Побільшений похід, під мільодію похоронного маршу, рушив у напрямку церкви.

По короткій відправі винесли труну на цвинтар. Трьома сальвами з крісів попрощалися ми з нашим другом. Під час промови Хрона над могилою, присутні на похороні жінки плакали, як за своїм родичем. То був плач небуденний, то був доказ зв'язаности народу з нами. Жалібний марш духової оркестри створював поважний і військовий настрій. Після похорону відділи з бойовими піснями відмаршували в ліс. Сумна церемонія похорону аж ніяк не прибила вояцького бадьорого настрою. Кожний із нас був готов умирати за Україну й помстити смерть друга.

8. ЖАЛОБА І ЛЮБОВ

З групи, що була на Дубенщині, приїхав Угренко по амуніцію і привіз сумну вістку: В бою з фольксдойчерами і поляками на колонії Довжок згинув Литвин ⁶⁾. Якраз ішов дощ і я сидів у наметі, коли мене сповістили про болючу втрату. Я не міг повірити, що це взагалі можливе, мо Литвин перестав існувати й що ми ніколи вже більше не зустрінемось на цьому світі. Мене огорнула апатія і пекучий біль. Я перший раз у своєму житті, відколи став дорослим, плакав. Плакав, як тільки може плакати мужчина.

Друзі мене заспокоювали, старалися переконати, що на війні мусять бути втрати, та коли й це не помагало, дали мені спокій. Я мусів виплакатися. Сльози котилися помимо моєї волі. По кількох годинах стало мені легше і я пішов до штабу розпитати про подробиці смерти Литвина.

Під час наступу Литвин рвався вперед і був поцілений ворожою кулею з кулемета. Де саме була його смертельна рана, не можна було устійнити, бо будинок, під котрим він упав, загорівся від запальної кулі і тіло було цілком зуглене. Загорілася на ньому одежа й обгоріла пістоля та кріс.

Поховали його при роздоріжжі між селами Мильчою і Будеражем, біля хутора Ріжок, за сім кілометрів від його рідного дому, 22-го або 23-го травня 1943 ро-

ку. При похороні були присутні наші спільні добрі товариші: Руський, Риба, Бурлаченко, Лисенко, Паляниця й інші.

Я не міг подарувати командирові Хронові, що він нас не пустив разом. З другого боку мусів признати, що це мабуть призначено йому Богом, бо крім нього в тому рейді на Дубенщину ніхто не загинув. Я почував себе до певної міри відповідальним перед його родичами. Вони ще покищо не були повідомлені. І я мусів це зробити.

Так і не довелося Литвинові довго воювати. Я залишився самотній. Другого подібного приятеля й друга трудно було й сподіватися. Це один випадок на тисячі, щоб так добратися характерами і бути абсолютними однодумцями. Єдиною пам'яткою, яку я буду носити від нього до смерті, залишився його перстень, що його я ношу від часу обміну, коли я їхав у Берлін. З перстеном від мене його поховано. У вирі подій, куди я згодом потрапив, я завжди мав перед очима свого побратима, його відвагу, його відданість Великій Справі й патріотизм. Його приклад освічував мою дальшу дорогу в змаганні з ворогами України. Хай йому рідна земля буде пером...!

25-го травня влаштовано в таборі штучну могилу і була відправлена для відділу панахида по Головному Отаманові Симону Петаюрі. На тому місці, після промови Блакитного, стрілецький мішаний хор відспівав низку пісень, нпр., «Родились ми не мріять, але здійснить і завершить святий Петлюри чин...»

Після рейду Угренко з 18 людьми залишився в дубенській групі і незабаром створив добре озброєну сотню на дубенську округу. Кілька днів пізніше Арієць узяв із табору 25 хлопців і подався на Володимирщину, де також скоро з малої групи виріс відділ в силі одного куреня. З дівчат до тієї групи 25-ти була приділена Люба.

Тими важнішими подіями закінчився місяць травень. Ясно, що не подаю дрібних акцій, що відбувалися майже щоденно, а навіть по кілька за один день. В моему особистому житті кінець травня був початком духового

співжиття і любови з Ірою. Вона найбільш по-приятельськи співчувала мені в утраті Литвина, а навіть при нагоді, коли пришивала мені до мундуру чорну стрічку на знак жалоби, запитала мене, чи вона може хоч частинно заступити мені Литвина, як товаришка. Це зворушило мене і збудило до неї симпатію за її добре серце. Так воно завжди починається, а пізніше приятель переходить у любов. Я того боявся, тому намагався оминати частої розмови з Ірою. Але, «судженого конем не об'їдеш».

9. ПОЛІТИКА І ДИПЛОМАТІЯ

Природа була в повному розквіті. Настали теплі місячні літні ночі. Сосновий ліс наповнився запахом жилиці. В таборі стрільці спали під відкритим небом, розгорнувшись вигідно під соснами, хто як хотів. В день сильно пражило сонце. Корони дерев затримували частинно проміння, одначе не було вітру і в лісі було гаряче, як у лазні. Хлопці почували себе, як на курорті, бракувало лише порозпинати між деревами гамаки.

До табору прибували щораз нові люди. Малі здобутки зброї не заспокоювали наших потреб. Треба було плянувати й перевести більші акції на німців. З теренів постягували що лише можна було, при чому особливу увагу зверталось на тяжку зброю. Мінометів було більше десяти, але мін було скупно, що гірше — ті, які ми мали, були з попсованими запальниками. Почали відмонтовувати гарматки з розбитих советських танків. Але німці це зауважили й дали наказ нищити їх, розриваючи вибуховим матеріалом дуло й виймаючи замки.

Один старий сотник української армії, який займався тими справами, привіз був до лісу далекобійну советську гармату. Дуло було довге на 8 метрів і вигляд вона мала імпазантний, але бракувало частин від замка і не можна було її вживати. Зрештою, він притягнув її трьома парами коней, так що вона б не надавалася до партизанських операцій.

Наша розвідка з міста Крем'янця донесла, що в бу-

динках Крем'янецького монастиря знаходиться німецький маленький арсенал зброї. Я дістав завдання виконати одною моєю чотою напад на місто. В селі Жолоби, під Крем'янцем, чекали мене боївки Кобця і Оси, які мали мене скріпити та допомогти провідниками. Всіх людей разом було 150 чоловік. О першій годині ночі, з боку Калинівки відділ тихо увійшов у місто і обсадив магазини, де мала бути зброя. Для забезпечення відвороту, по нашій дорозі ми залишили кілька стрілецьких роїв. Місто спало. Німецька залога гарматки, як стояла на горі Бони, час-від-часу пускала ракети. По вулиці Широкій проїхала лише одна автомашина.

Хлопці нарobili шуму відбиваюди замок від дверей, одначе залізної штаби не можна було розбити ломом. Почали по місті гавкати собаки, німецькі патрулі заалармували свою залогу пострілами. Бачучи, що нічого з нашого наміру не вийде, ми вирішили вийти з міста. Оброшені, мокрі від поту, повернулись ми знов на Жолоби. Звідти боївки порозходились по домах, а ми возами виїхали до лісу. Одну сатисфакцію ми мали: були в центрі міста Крем'янця, де містилася в той час німецька залога, а по горах кругом міста стояли їхні пости.

Знайомість із тереном і розміщення німецьких постів, про що знали тільки наші провідники, виявились сильнішою за зброю окупантів.

В терені, на початку червня, були знищені партизанами всі мости на дорогах, що провадили до українських сіл так, що німці не могли машинами виїздити на акцію. Час, який був їм потрібний на відбудування провізоричного моста, давав можливість ховатися цивільному населенню в ліси, або в поля. Люди далеких сіл уже майже не бували в місті. Лише близькі до міста села давали ще достачу молока й вози на шарварки.

На фільварках тримали німці військові залоги. В наші руки трапила хмара німецьких сексотів, яких вони висилали розвідати партизанські терени. З нашого табору стрілець Шуляк був висланий до Крем'янця і там виконував дане йому завдання: убив на вулиці серед біло-

го дня шефа німецької розвідки для боротьби з партизанами.

Між відділами в терені бували вже часті сутички і суперечки, траплялися випадки взаємного роззброювання. Це не прибирало ще гострих форм, але гармонія співжиття мельниківських і бандерівських відділів поважно захиталася.

Крук, позичивши від нас 20 тисяч амуніції, відмовився офіційно підлягати спільному штабові Об'єднаного Першого Крем'янецького Українського Партизанського Загону. В репертуарі стрілецьких пісень його відділу появилася пісня про Бандеру: «Ой зза гори сонце сходить... в бій нас Бандера поведе» (на советську мелодію). Деякі дискусії доходили до того, що Українську Державу має очолювати Бандера, а якщо ні, то хай України не буде. Ясно, що так не говорив ніхто з поважних людей. Так говорила лише задурманена молодь.

З того приводу на таборі почали Чорнота і Блакитний на політ-виховних заняттях «масову розяснювальну» роботу.

Саме прибув зі Львова Михайло Н. і привіз деякі інструкції в справі нашої тактики. На підставі цих інструкцій вели свою політичну роботу Блакитний і Чорнота.

Наша тактика базувалася не на кон'юктурі, а на далекому погляді вперед і на українській рації. Партизанку ми не вважали за самоціль, а лише за засіб. Чого? — Побудови Української Держави, чи боротьби? Для нашого Проводу було ясно, що до виборення Української Держави ще далеко й напевно доведеться нам її виборювати не від німців, а від московських большевиків, чи від якоїсь нової Москви. Тому головна увага мусить бути звернута не на сьогоднішню боротьбу з німцями, а на майбутню — з москалями.

Наше завдання — втримати конспіративну підпольну сітку ОУН, бо коли большевизм є в основному більша сила політична, як мілітарна, то з нею й боротись треба засобами й методами головно політичної натури. Партизанка — це може переходова форма боротьби, а політичне підпілля — стала й єдина на довгі ро-

ки. Тому недоцільно нам надто розгортати партизанку. Недоцільно зривати великі маси в ліс без зброї, амуніції, а головне — без перспективи для широкої партизанки в советських умовах. На цій підставі партизанка для нас — пристановище для розконспірованих людей і база військового вишколу та підготовки військових кадрів на майбутнє.

Маючи партизанку, ми маємо змогу бити німецького окупанта по пальцях, відповідаючи терором на його терор. Але немає для України рації раптово розвалювати німецький східний фронт. Чим довше триває війна з Москвою, тим краще, тим більше вона вичерпується. Навіть західні альянти тримаються цієї тактики й не починають десанту у Франції, бо що ж їм шкодить, коли два вороги людства гризуть собі горло? Чому ж тоді ми маємо кидати всі свої резерви в бій, який для нас нічого не вирішує? Нехай це навіть сьогодні не популярно, коли все рветься до бою з німцями, але для нас важна рація дії, а не кон'юнктурна популярність, яка тягне зайві жертви й, деконспіруючи населення, провалює найважливіші позиції для майбутнього, яке щойно принесе вирішний бій.

Саме бандерівські успіхи полягають на кон'юнктурному використуванні протинімецьких настроїв, які дають змогу кожному набирати людей у ліс. Але що з тими людьми без амуніції і без усього іншого необхідного буде, коли німецький фронт заломиться і придуть большевики, як переможці, зі знанням терену, з засобами провокації і розвідки в терені? Як ті маси здеконспірованих партизанів перевести назад у підпілля і там забезпечити?

Отже, ми не можемо відступити від нашої тактики, хай це й дає бандерівцям перемогу. До їх виступів проти нас поставитись спокійно й вичекати вияснення їх відношення, щоб не доливати передчасно оливи до вогню.

Згодом, майже за рік, довелось мені бачити, наскільки були правильні загальні тактично-політичні міркування. Але далеко раніше я побачив, як неправильно

схоплювали і ми і наш Провід проблему ставлення до бандерівців. Та про це потім.

З важливіших акцій перед Зеленими Святами був бій під селом Лішня (приблизно 8-го червня). Німці з поляками палили село. Їх було около 200 чоловік. В бою брали участь наші дві сотні: сотня Журби і сотня Лисенка. Вогонь з мінометів і тяжких кулеметів «максимів» змусив німців покинути палити село й відступити в напрямку Білокриниці, звідкіля прибули їм на підмогу свіжі сили. У висліді бою було 19 німців убитих і 8 ранених. Ми втрат не мали. Під час бою вславився відвагою Бурлаченко і кулеметник Зубатий.

Повертаючись з цієї акції, я розрізав собі руку на залізо біля тачанки. Така мала дурниця дала мені причину щоденно говорити з Ірою. Вона робила мені перев'язку руки і я щораз більше бачив у ній розумну дівчину й цілковито потрапив під вплив її чарівних очей. Скоро моя рана на руці загоїлась, одначе перев'язки я не скидав навмисне, щоб вона торкалася моєї руки і щоб при тій нагоді заглянути в її глибокі очі.

Командир Хрін із заздрости почав мене переслідувати. Щоб скритися перед його злобним поглядом, ми часто з Ірою зникали поза табір.

По кожній акції чи завданню я ділився своїми враженнями з Ірою. Вона дійсно була розумною дівчиною й заступала мені Литвина. Товаришем «вечерниць» був мені Макух, який любився з Марусею, і ми вдвійку ходили на «друге село», до наметів штабу і шпиталю, що стояли трохи оподалік на горбку. Одного разу за гутірку після вечірної «зорі» я з Макухом ставали на другий день до карного звіту. Сотник Орлик дав нам догану і звільнив від кари.

По зв'язку наші боївки з Дубенщини прислали нам чотирьох калмиків, які дезертирували з німецької залоги Смиги. Оповідали, що німці їх дуже погано трактують і що вони всі проти німців, навіть ті, які ще залишилися, їх товариші й земляки. Наші командири вирішили забавитися в дипломатію і, передягнувши сиритніших калмиків у цивільний одяг, вислали до Смиги до решти калмиків на переговори. Пропонува-

лося їм вистріляти у себе командний склад німців, забрати зброю і перейти до нас у ліс. При чому давалося гарантії їхньої безпеки, обіцялося їм забезпечити їх відділ харчами і одягом і давалося можливість спільно з нами боротися проти німців.

Справа була на добрій дорозі, калмики погодилися. Але українці самі поспуять. Табір Крука також мав трьох дезертирів із тої залоги і від себе також почав переговори. Калмики, бачучи таку самостійність аж двох армій, побоялися майбутнього таких армій і переговори перервали. Ті чотири, які залишилися у нас у лісі, чудово себе почували і були вдоволені з нашої гостинності; зокрема, їх підбадьорували й давали їм певність колишні червоноармійці-українці, а їх було в нас досить багато. Крім українців було кілька росіян і один грузин. Росіянином був також наш таборовий доктор. Він ні слова не говорив по-українськи, але одверто заявляв, що він російський патріот, ворог комунізму і Сталіна.

— Я працюю для вас віддано, бо знаю, що ваша програма правильна. Ваші вороги рівночасно й мої вороги, — казав він.

Його батько — російський аристократ — згинув під час революції з рук большевиків.

Партизанам іншої національності давалося до вибору: бути в бойових сотнях, або в господарській частині. Два росіяни і один білорус займалися нпр., виправою шкір потрібних на взуття і сідла. Гарбарня була закладена на місці в лісі. Табір харчувався виключно продуктами з державних фільварків. Від цивільного населення бралось лише підводи, якщо відділ їхав далеко в терен на акцію. Трофейну худобу і коні роздавалось селянам. В одній із таких господарських виправ, наш відділ, в силі 25 хлопців, мав бій з 80 німцями на Княжині. В бою були три наші забиті (згинув Осипчук з Заруддя) і два ранені — Троян ⁷⁾ і Вараниця. За домовленістю відділ Яворенка і бандерівські боївки, що були в той час поблизу, мали дати нам допомогу. Відділ вступив в бій, а допомога не прибула. Завдяки тому, наші зазнали втрат. У німців було 5 ранених. До неспри-

ятливих умов нашого відділу треба зарахувати також відкритий терен.

10. КОМАНДИРИ

З більших господарських акцій, де брала участь наша бойова сотня, була засідка на шосі Білокриниця-Голуби. Згідно з даними нашої розвідки мала їхати автocolона з Дубна, навантажена цукром.

Сотня окопалася над самою шосою і чекала «насолоди». За пів години на те саме місце прибула сотня Крука, під командою Борсука, й собі зайняла становище побіч нас, на правому крилі з боку Дубна. Сусідство другої сотні запевняло наш успіх, але тим разом німаки схитрували. Під'їхали до небезпечного для них відтинку шоси (де ми мали засідку), пустили повільним ходом одну машину вперед, а вся охорона, в силі 120 людей, розгорнулася в розстрільну для перевірки терену. Забезпечення з боку ми не мали.

Коли показалася перша машина напроти розташованої сотні Беркута, кулеметник передчасно відкрив по ній вогонь. Німці надійшли збоку і всією силою вдарили по нас та відтягли дорогу до лісу. Я сам не здаю собі справи, як ми змогли без особливих втрат, під сильним вогнем кулеметів і мінометів, перебігти галявинку, що ділила нас від лісу. Розпорошені наші сотні оглянулися аж близько таборів. З «солодкої» виправи стало нам усім гірко в устах. На місці засідки залишила сотня Борсука трьох убитих. Героїчно згинув його кулеметник; він до останнього набою не сховався зі свого становища і тим урятував відступ. Німці мали одного вбитого і двох ранених. В таборі далі пили ми несолоджену каву. Селянські підводи, що стояли табором у лісі недалеко від місця засідки (по цукор), також набралися немало страху.

Після невдалої «солодкої» виправи в таборі витворився певний застій в акціях. Стрілецтво було невдоволене з командира Хрона. Командир Хрін був дуже працюючий, солідний і відданий патріот, але до військової шту-

ки не зовсім надавався. Йому закидали, що всіма силами старався утриматись на своєму пості головного командира, не давав можливості вибиватись іншим. Між ним і Журбою, що був кадровим старшиною, часто виникали суперечки. Більшість старшин і стрілецьтва симпатизували Журбі. Гаркавенко намовляв мене перейти до Бульби на Полісся. В той час повернулись наші зв'язкові від Бульби — Гарячий і Булька. Але помалу до голосу доходив Журба, настрої заспокоїлись і ми втрюх із сотником Орликом почали розробляти плян акції на Шумськ.

Більш популярним, як наш Хрін, був Крук. Хоч йому бракувало поміркованости й військового знання, однак був дуже відважний, і всі акції, які перепроводжував, до цього часу здебільшого вдавалися. Остання акція на Бережці в першій половині червня зробила його відомим серед населення. Його псевдо «Крук» знала кожна дитина в селі.

Напроти села Куликів, у річці Ікві біля Бережць, німці, виставивши варту, купалися і вигрівалися на пляжі. Крук корчами підліз із відділом до німаків і несподівано вдарив на них. На місці впало 20 німаків. Пізніше він пішов із відділом до села Бережці і знищив решту залоги німецької жандармерії, якої всіх разом з тими, що купалися, начислювали до 40 чоловік. Забравши магазин одягу і зброї, відступив до лісу. Врятувалось лише шість німаків: вони голі забігли аж до Почаєва. Після цієї акції майже вся чота відділу Крука носила німецьке обмундуровання.

Одного жандарма, що помагав Крукові в розвідці перед акцією, Крук прийняв до свого відділу. Грубий «Фріц», як його охрестили, був пізніше фуражером Крукового кінного сбору, а згодом виробляв ковбаси для УПА. Під кінець 1943 року відправлено його з документами до Німеччини.

Перед самими Зеленими Святами Крук і його заступник Кропива з одним курінем зробили похід на центральні землі України в напрямі Славути. В склад куреня входив відділ Яворенка. Рейд закінчився крахом. В дорозі напала на них велика сила німців, у

бою згнуло 50 хлопців. Сотні порозбігались і одинцем верталися до табору. Після повороту Яворенко з частиною свого відділу, забравши лише 80 хлопців (всіх було понад 150) вночі втік із Крукового табору в свої терени на Крем'янецьчину. Штаб Крука схвалив присуд смерти на Яворенка. З тої причини Яворенко цілковито порвав зв'язки з бандерівцями і прихилився до партизанів і боївок ОУН полк. А. Мельника. Сталим його тереном і випадовою базою від того часу став Борщовецький ліс і Вишгородеччина.

Підчас однієї акції на шосі Ланівці-Крем'янець, де Яворенко з своїм відділом здобув три німецькі машини і відбив транспорт вівса від німців, у лісничівці Борщовецького ліса засів він вечеряти. На дворі було вже темно. Відділ німецької жандармерії, в силі 100 осіб, несподівано оточив лісничівку. Счинився бій, у якому впали 32 німаки, а решта втекла в напрямку міста. Поміж забитими був командант жандармерії міста Крем'янця та гебітсляндвірт. Той випадок прославив Яворенка. Він пізніше на тачанці, запряженій парою добрих коней, роз'їжджав по околишніх селах, збирав віча, промовляв до народу, закликаючи «до революції». Гармаш із відділу Крука зловив раз сонного Яворенка, але по дорозі до табору Яворенко йому втік у селі Загайцях. Місце побуту Яворенка зрадив його стрілець Скринюк. За ним стріляли з кулемету, навіть забили при тому одну жінку. Багато стрільців з його відділу біля села Лопушного бандерівці розстріляли. У відділі Яворенка був член організації ОУН «М» Дзвін (Іскра).

Під кінець червня (десь після 25. 6. 1943 р.) всі потрібні матеріали і плян акції на Шумськ були готові. З Дубенщини привезена гарматка мала служити в акціях на міста. По відправі командирів, де кожний діставав свої завдання, відділ з піснею вирушив із табору.

Я з 15-ма вибраними хлопцями дістав завдання увійти в місто через греблю від с. Рахманова, обсадити водяний млин і виключити електрику, що давав млин на місто Шумськ. Пізніше, коли розпочнеться акція, заатакувати німецьку залозу з півночі. Макух із одною чотою мав підкрастися тихенько до будинку, де мешкали

німці, і відрізати їм доступ до окопів та бункрів, викопаних перед будинком. Основна сила з гарматкою, щоб не зрадитися шумом перед німецькими постами, мала ввійти в акцію після нашої обсади намічених становищ. Початком акції була означена година 11-та. Як знак відходу мав командир Хрін випустити дві зелені ракети і одну білу.

Десять хвилин перед одинадцятою я був із своєю групою на місці. Виключили світло, залягли в напрямку центру містечка й чекали. Пройшла година, дві, три — тихо, чути лиш шум води. Думаю: опізнився відділ, треба посунутися далі в місто. Прислухаємось, чи не чути якогось шуму. Тихо. Так в очікуванні просиділи ми до 4-ої години ранку. Розвиднялося. Зійшло сонце. Думаю: може ранком акція почнеться. Напевне, вночі не хотіли робити шуму тому, що не вигідно стріляти з гарматки, бо не мала націальних приладів. Але коли добре показалося сонце, ми вирішили спішно перескочити через греблю.

В селі Рахманові застали ми решту всього відділу, що чекав на нас. Виявилось, що сталося тут непорозуміння. Провідник, який провадив головний відділ окружними дорогами, збився з дороги, і відділ спізнився на дві з половиною години від визначеного часу. Хрін і Журба вирішили не починати акції і, давши знак ракетами, наказали відступ. Макух, виконавши своє завдання, на ракету відступив з міста, а я й мої люди з поза будинків міста ракет не бачили. На тому закінчилась виправа на Шумськ.

30-го червня бандерівці врочисто святкували другу річницю проголошення самостійності у Львові, розпалюючи по шпильях гір і горбків багаття. В кінці місяця появились бандерівські летючки, в яких закликалося всі діючі відділи українських партизанів підпорядкуватися головному штабові УПА (Українська Повстанча Армія). Як шеф штабу, був поданий Тур. З табору Крука почали пускати на нашу адресу погрози роззброєння, коли ми не підпорядкуємось. Але офіційно з боку бандерівців ніхто не давав жодних пропозицій. Наш штаб не надавав цим фактам особливого значення, трак-

туючи цю летючку, як ще одну витівку групи Бандери, бо ж це було неповажно говорити про спільний штаб УПА, коли УПА — це був Бульба й поза представником ОУН А. Мельника, там нікого з бандерівців не було.

11. ВИШНЕВЕЦЬ І КОЛПАК

Місяць липень застав нас у zenіті сили й слави. В лісі на той час (Антоновецький табір) було понад 500 осіб. Вишколених, підібраних хлопців було три сотні. З озброєння, крім малого підручного магазину зброї, що залишався як резерва, було: 21 ручних кулеметів (різних систем), два тяжкі кулемети «максими», один важкий «Культ», понад вісім мінометів (з чого три чинні), одна 45 мм гарматка і в стрільців багато автоматів і півавтоматів (десятки). Кінний табір складався з 15 верхових коней розвідки і 6 пар до запрягу. В порівнянні з табором Крука в нас була велика перевага в людях і озброєнні.

В перших днях липня приїхав до табору поручник Малий з дорученнями від Проводу. Дебати над дальшим завданням і тактикою наших відділів тягнулися кілька днів. На думку Малого, треба було вивести відділи з табору в терен і діяти летючими загонами, — несподіваними нападами на ворога завдавати удари і не триматися сталого місця постою. Хрін і інші з командного складу були за випадовою базою табору в лісі, бо при посиленій дії кількість ранених буде зростати і для них треба мати шпиталь в забезпеченім місці. Хто з них мав рацію, покажуть дальші події.

Найбільшою останньою акцією відділу Хрона була акція на Вишневець. В суботу 3-го липня, неповні дві сотні, з мобілізованими возами села Антонівців і Стіжка, вирушили на ніч у дорогу на Вишневець. Над ранок прибули до села Шпиколос, де в поблизькому лісі затрималися днювати. Під час постою робилися останні приготування до акції. Ще раз вислано розвідку до Вишневця — чи не зайшла зміна в даних, які ми мали. Розвідник Дзвін повернувся і доповів, що нового ні-

чого не сталося. По близьких селах замовлено на вечір 200 возів на трофеї, які ми передбачали здобути на місці. Кожний з командирів розглядав і обговорював зі своїми стрільцями дане йому завдання. Санітарки Іра і Маруся укладали і перевіряли потрібні в бою ліки підручних аптечок. Акція мала розпочатись о 12 годині ночі.

Хід операції був такий:

В першу чергу виставлено заставу від Крем'янця (звідки могла приїхати німцям допомога), в силі одної чоти з «максимом», далеко від Вишневеця аж коло села Горанки, щоб у випадку допомоги німцям, відділ оперуючий в місті, встиг з міста відступити. Командиром застави був Крук (з Дубенщини). Другу заставу, в силі одного роя з Макухом на чолі виставлено на греблі з боку Старого Вишневеця. Третій відділ, в силі роя на чолі з Ярмаком, мав заатакувати залогу Вишневецького замку (німців) збоку замку (від фільварку Загороддя). Тим самим мав відвернути увагу німців від міста і розділити силу німецького вогню. Четвертий відділ, в силі одної чоти, провадив я, маючи за завдання опанувати становище в центрі містечка і дати змогу для основної сили провадити операції (командирами були Хрін і Журба.

Німецька залога міста складалася, разом із жандармерією, з 120 осіб. Головна їх сила була сконцентрована в замку, а частина поліції містилася в мурованому будиночку біля управи міста.

На горі від Крем'янця стояла наша гарматка й міномети. Було розраховано, що німці будуть боронитися. Тоді моя чота, коли всі відділи будуть на місцях, мала підпалити один якийсь будинок, щоб освітити замок для обстрілу нашою гарматкою і мінометами.

Точно о год. 12-ій з 3-го на 4-ий день липня (з неділі на понеділок) усі були на визначених місцях. Німці не подавали ознак життя. Починати нам стрілянину, коли ми опанували місто, не було потреби. Двісті порожніх возів із великим шумом і тарахкотінням по поганій шосі в'їхало в місто. Сипалося розбите скло вікон і тріщали двері магазинів, млина, аптеки й кооперативи. «Чи-

стка» йшла організованим порядком. Наш доктор порався в аптеці і вибирав дорогі для нас усякі медикаменти. До 3.30 години ранку на вози був заладований навіть теплий хліб із пекарні. Збоку німців не було ні одного пострілу. Даний був знак відступу (біла й зелена ракета). Гарматники і мінометники не витримали і дали кілька пострілів по замку.

Навантажені вози довгим шнуром витягнулися в напрямку на село Борщівка. Хрін і Журба, Макух і я їхали спереду кіньми і бричкою забраною у вишневицького лядвірта Штайгера. В селі Борщівці зустрілися ми з Яворенком, який їхав на возі напроти нас. Зупинили коні, розпитали, що чувати, чи не загрожений терен. Він казав, що ні, і можемо бути безпечні. Ми вирішили затриматись надень у близькому Борщовецькому лісі, бо могла бути за нами погоня німців і було небезпечно їхати відкритим тереном вдень.

Весь наш обоз з'їхав на лівий бік шосе в ліс і віз за возом усталилися вздовж лісової просіки в гущавині молодняка. Виставивши провізоричні пости, весь відділ вистроїли ми в ряди, а господарники стали роздавати їжу.

Отримавши пайки стрілецтво порозходилося їсти. Командири за кілька хвилин пішли за прикладом стрільців. Обговорюючи нашвидку плян виставлення застав, сиділи ми разом на бричці. Раптом, ще й не встигли ми з'їсти, посипався від шосе град куль із автоматичної зброї. Наші вартові крикнули: «німці!»

Все зірвалось на ноги. Журба крикнув: «вперед!» і побіг, Бурлаченко і я за ним. Не оглядаючись, вибігли кілька метрів наперед, Журба впав і каже, що він ранений та кличе санітара... Ми з Бурлаченком залягли стріляючи. Я оглядався, а за нами тільки жменька стрільців. Решта подалася назад, а декотрі прилягли до землі і стріляють понад нас. Іра побігла, навіть не пригинаючись під стрілами, на допомогу Журбі.

Я відсунувся назад і почав організувати розпорощений відділ до оборони. Хлопці винесли Журбу й Іра з

Марусею роблять йому перев'язку. Журба передає мені командування відділом. Наліво в той час Тигр кричить ранений в ногу: «Бурлаченко!.. Мак!..» Вибухла одна міна на шосі, друга, третя. Ворожі постріли раптом стихли й чути крик російською мовою. Візники з переляку стоять із батогами в руках, я кричу: «лягайте!» Подають, що в нас є вбиті. Наривається мені під руку Макух. Даю наказ брати перших з берегу лежачих стрільців і висилаю на ліве крило. Ярмакові кажу зайняти становище на правому крилі. З першої лінії подають що це советські партизани і кличуть на переговори.

Я даю наказ відтягти табір. На жаль, половина возів знаходиться вже в руках советських партизанів, разом із нашою гарматкою. Вислані групи Макуха і Ярмака посилюють вогонь — совети відступили на шосу. Я кінчаю організацію оборони. Не орієнтуючись в ситуації, забезпечую на всякий випадок боки і тил. На позиціях чути вже лише рідкі й короткі серії кулеметів одної й другої сторони, а потім усе стихло. З усіх боків прибігають зв'язкові й доносять, що советські партизани викликають командира на переговори. Хрін знижує плечима: не знає, як поступити.

Зважую ситуацію і доходжу до висновку, що треба йти на замирення. Ми вже майже оточені, а з ворожого боку видно велику перевагу. І тут я вирішив спробувати виручити відділ із поганого становища. Добровільно йти зі мною погодився стрілець Молот. Беру з собою одного кулеметника і даю йому наказ триматися від мене на сто метрів. Коли я буду на передовій переговорювати з советами, хай заляже і обсервує. Якщо вони захотять мене взяти з собою, або будуть робити якесь насильство супроти мене, негайно має дати серію з кулемета в наш гурток, не зважаючи на мою й Молота особу. Попрощався я поглядом із товаришами й пішов.

Поминувши нашу першу лінію, підходжу до шоси і зникаю кулеметникові з очей. Беріг шоси кінчається обривом. Вздовж дороги в нашому напрямку, що-кіль-

ка метрів були вкопані советські «максими», у бійців була переважно автоматична зброя. Озброєння і число людей свідчило про великий советський партизанський відділ. «Советішки» з цікавістю поглядали на нас зі своїх становищ. Командир відтинку дуже привітливо просить далі. Я питаю, де їхній головний командир. «Лейтенантішка», показуючи рукою в праву сторону каже: «Пожалуста со мной», догадуючись, що я прийшов на переговори. Проходимо вздовж їхніх становищ, вражає мене різноманітність одягу бійців, брудний їх вигляд і загартовані лица. З виправки видно, що це переважно колишні червоноармійці.

На розі лісу з боку села Борщівки, в захисті високого берега шосе, стояв гурт старшин Колпака. Всі майже в уніформі червоноармійських старшин із відзнаками. Один із них, типовий комісар з грубим, поморщеним карком. Кожний із них мав планшетку, або військову торбу і пістоль. Надзвичайно чемно привітали і ми по черзі з усіма потисли взаємно руки.

Тоді тов. Руднев запитав мене, чи я згідний на завізнення зброї, поки ми покінчимо переговори в справі перемиря. «Шкода — каже — набоїв і людей». Я дав свою згоду і негайно був висланий їх кіннотник, а я вислав стрільця Молота до своїх з наказом припинити вогонь. Почастували мене махоркою і ми почали розмову. Советські старшини по черзі доказували мені, що нашим спільним ворогом є німецький окупант і з ним ми мусимо разом вести боротьбу, нема сенсу нам взаємно себе обезсилювати.

— От сьогоднішній приклад — почав один — ви і ми зазнали непотрібних втрат у людях. То була помилка наша: ми думали, що ви — німці, бо наші бійці побачили ваших у німецьких шинелях. Та коли ми пізнали, що ви — українські партизани — наші брати, відразу хотіли з вами порозумітися. Коли б нам спільно вигнати німців із наших земель, тоді ми вже між собою помиримося. Ви боретесь за самостійну Західню Україну, а ми боремось за весь советський Союз.

Я його не поправляв, що ми боремось за Соборну Україну.

Тимчасом другий перериває-

— Десь я того парня зустрів — каже, вказуючи на мене.

Я подумав — може з Полісся, з советської партизанки? Але відповів, що багато є подібних. Та він уперто запевняв, що в нього добра зорова пам'ять. Мені стало ніяково.

Сам Колпак, з кацапською, сивою вже бородою, з продовгастим лицем, високим чолом, з глибокими очима, худорлявий, з гострим носом, у баранковій шапці, у звичайній сорочці, відійшов набік, сперся на пліт, підпер рукою бороду і задумався. Так був задуманий, що здавалося, ніби наш інцидент був для нього мало важливим.

Розмова між нами велася російською мовою, але коли я заявив Рудневу, що буду говорити по-українському, бо так можу легше висловитись, тоді він заговорив до мене гарною літературною українською мовою.

В дальшому ході розмови Руднев запитав мене, чи я можу гарантувати, що наші відділи не будуть по дорозі в Галичину нападати на советських партизанів. Я сказав, що ні. Я відповідаю лише за той відділ, який стоїть тепер у лісі. Про загальний терен рішає наше головне командування.

— Отже — продовжував другий, — чи ви можете внести нашу пропозицію до начальства?

— Так, можу — відповів я.

Раптом:

— Разрешите к вам обратиться — промовив до мене один молоденький (мабуть політрук) і почав розпитувати про залоги німців, в яких місцевостях скільки, жандармерія чи вермахт, їх боездатність, озброєння, чи окопані, в яких будинках живуть — мурованих чи дерев'яних. Я давав йому деякі інформації. Розпитують про нашу акцію в Вишневці і просять, щоб їм дати щось із харчів, бо в них відчувається нестача. (Хрін пізніше вислав їм 5 мішків борошна, один мішок цукру і 15 літрів горілки).

Коли на дальші питання Руднева, я сказав, що питаю свого командира, тоді другий питає здивовано,

хто я такий? Я кажу, що заступник командира нашого відділу. Питають, чому сам командир не прийшов на переговори. Я відповідаю, що в нас так не водиться. Командир завжди залишається при відділі. На закінчення один із старшин вийняв теренову карту і ми розділили ліс на дві частини. Одну сторону лісу займатимемо ми, другу — відділ Колпака. Захоплені ними наші підводи вони повертають нам.

Їхні й наші пости, що стояли на зорову віддаль, сходилися тепер одні з одними, частували себе взаємно тютюнсм та вели розмови між собою.

Коли я повернувся до своїх, відділ уже був упорядкований. Не дивлячись на перемир'я, я наказав всьому обозові і відділові відійти вглиб лісу, а на горі, яку ділив глибокий рів від колпаківців (від шоси), зайняти оборонну позицію. Советам я не вірив тим більше, що вони могли довідатись, що нас мало, а їх у десятеро більше. Командування й дальшу долю відділу передав я Хронові.

Наші втрати були: три вбиті (з того один селянин із Кривчих, візник) і два ранені. Коли ми перетягали відділ на нові становища, появився з відділом Яворенко і дуже налягав, щоб ударити на советів, але я після того, що бачив під час переговорів, відмовився. Тоді Яворенко, з сірою шапкою набакир, з позатикуваними гранатами за поясом, забрав своїх хлопців і пішов шукати пригод.

(Коли Колпак рушив у дальшу дорогу, Яворенкові таки вдалося забити кілька колпаківців).

Зате в нас сталося щось гірше. Ярмак, наш чотовий (лейтенант советської армії, який удавав великого патріота) перейшов до советів зараз після повороту його з переговорів, сказавши стрільцям своєї чоти, що він також іде на переговори. Наслідків не довелося довго чекати. Приїхав до нас кіннотник з письмом від штабу Колпака до нашого командира. В ньому штаб домагався передачі советських громадян: їх ми неправно втягли до нашої партизанки. Внизу було вчислено 8 псевд наддніпрянців, що дійсно були в нашому відділі. Тих людей видав Ярмак, хочай наддніпрянців було в нас ба-

гато більше, але він забув їх псевда. При кінці листа подається ультіматум: якщо ми не повернемо людей добровільно, то штаб буде змушений захистити їх силою. Дається 45 хвилин до надуми (5-го липня 1943 року, підписав начальник штабу Руднев).

Із псевд, які були виписані, пригадую: доктора, інженера мінометника Божка, Рожка (син українського священика, якого совети вислали на Сибір), Шагарбеєва, Щербака й інших трьох. Хрін не знав, що робити. Настрій нашого відділу був мінорний. В Колпака понад 2 тисячі, в нас не цілі дві сотні та й якісна різниця теж не випадала в нашу користь. Крім того в нас було коло 2-ох сотень візників і за них ми також відповідали. Може тому Хрін вирішив покликати тих «вісім» і прочитати перед ними листа. Деякі старшини були думки, щоб убити советського зв'язкового і негайно пуститись в дальшу дорогу, але Хрін не поділяв цього: боявся, щоб по дорозі не напали на нас німці. (Великим обтяженням був обоз із добутим добром).

Почувши, про що йде, половина вісімки висловилася, що їм все одно з ким, аби проти німців воювати. Друга половина була проти. Взагалі ні одні ні другі не мали твердого рішення, чекали рішення командира. Хрін не рішався сказати так, або йнакше. Тоді доктор (росіянин) звернувся до вісімки:

— Становище дійсно погане, треба рятувати відділ. Я противник комунізму й сталінського режиму, але якщо ви боїтеся йти, то я йду сам.

Стала напружена тиша, ніхто не промовив слова: ні командир Хрін, ні хлопці з вісімки. Деяким, як нпр., Божкові дрижали щоки, Рожок плакав. Витворилася неприємна атмосфера безрадности. Доктор, дивлячись на те все, сказав:

— Пішли хлопці, — а до командира Хрона: — прошу чекати нас пів години, якщо не повернемось, то нас не буде... Бувайте здорові, до побачення.

І пішли з советським кіннотником. Один із них, Щербак, відійшовши частину дороги, вернувся назад до табору. Хрін і всі стрільці похнюпили носи. Хоч справу можна було розв'язати йнакше: ті, що їм було «всьо

равно» могли піти, а інші втекти, як Щербак.

Ситуація складалась ще більше загрозливо, як досі. Ярмук мусів розказати про все, також і про нашу силу. Я підійшов до Хрона і кажу:

— Звиваймо чим скорше манатки. Другий ультимат від Колпака може бути: скласти зброю.

Старшини і стрільці підтримали мою думку і Хрін дав наказ відходу. За 20 хвилин ми були в дорозі до табору. Я, змучений переживанням і невиспаний, ледве тримався в сідлі, їдучи спереду колони й одної чети і роблячи нею охорону при переїздах головних доріг. В селі Людвищах затрималися ми на двогодинний відпочинок і чекали застави з Горанки. Розмовляючи про останні події з Ірою на її квартирі, заснув я з перевтоми в неї на руках.

Підчас акції на Вишневець, (як розповідало згодом населення міста), залога німців у замку, що складалася з резерви вермахту, почувши таракхотіння наших возів і шум війська, думала, що в нас дуже велика сила і постановила з нами не битись. Німці чули, що партизани вермахтівців не розстрілюють, лише відбирають зброю, отже вирішили чекати в грубих мурах замку, здавшись на хід подій. За кілька днів (за кару) всіх тих німаків німецьке командування вислало на східній фронт, а на їх місце приїхали інші. Німецька жандармерія наніч ходила спати до замку, тому будинок у місті застали ми порожнім. В замку під час наступу жандарми були в другій частині будинків і були приготівані до оборони (але лише в будинку).

Наша зустріч із Колпаком була цілком випадкова. Тієї самої ночі, коли ми робили акцію на Вишневець, група Колпака мала довший нічний марш. Над ранком група прибула до Борщовецького лісу днювати, де трапилася історія з нами. Совети ще по дорозі довідались від населення про нашу акцію, і коли зустріли нас у лісі, хотіли відібрати нашу здобич. Ситуацію врятував наш мінометник Божок: він відразу почав сильно обстрілювати шосе. На той час їхав шосею повний віз (10 людей) колпаківців і наша міна випадково влучила в них і їх рознесла. Тому, що це був полковий міно-

мет 120 мм., Колпак думав, що в нас велика сила, за-тримав наступ і запропонував переговори. Колпак прийшов з боку Шумська, штаб його знаходився в Борщовецькому лісі, а решта відділу розташувалася в селі Піщатинці і в селі Матвіївці. По дорозі від Шумська колпаківці забили брата о. Дубицького і пропагандиста Сірка. Їхнім провідником був Микола Льчук із села Матвієвець, колишній комсомолец. Про це оповідав мені пізніше Шагарбеєв, що тоді був переданий Колпаківі, пройшов аж по Карпати, а в поворотній дорозі втік до УПА.

Колпак ішов на Карпати, щоб знищити нафтові споруди в Дрогобицькому басейні, що були головною базою постачання плинного палива для східнього фронту. Вирушивши з Полісся в силі 2600 чоловік, обійшов північною стороною Рівне і через Дубенщину вийшов у Суражський ліс та від Шумська до Борщовецького лісу. З Борщівки він пішов на Галичину, в Збаражі випустив жидівське гетто та подався у напрямку Тернополя. По дорозі нищив залізниці, мости, німецькі залоги і українську поліцію. Так дійшов він аж до Карпат. Завдання цілком не виконав, але кілька нафтових шибів спалив. Дальша їхня ціль була Словаччина, але німці зібрали сили і оточили його в горах. Колпак знищив важку зброю і, прорвавшись з великими втратами, маленькими групами почав пробиватись назад на Полісся.

Під час маршу в одну й другу сторону найбільш дошкуляли йому німецькі літаки й українські партизани. Група Колпака була дуже добре озброєна і забезпечена бойовим матеріалом. Мала крім гарматок і мінометів зенітні кулемети. Деякі його малі групи вертались ще в жовтні 1943 року. З того відділу 60 осіб у селі Садки, Шумського району, приєднались до УПА.

Переходячи через наш терен, Колпак залишив був у Суражському лісі малий відділ під командою Бегми. Це був мостовий причілок советських партизанів у Західній Україні. Він був потрібний, як переходовий пункт для відступаючих відділів. Одначе, ще того ж місяця (в липні) відділ Бегми був розбитий відділами УПА.

Під час свого рейду, Колпак зустрічався з відділами Бульби і Крука (переговорював у селі Дубенський Майдан з командиром Голубенком), висовував ті ж самі пропозиції: щоб українські партизани його пустили — трималися неутралітету. Але ніхто на це не погодився. Цивільне населення в Західній Україні без винятку ставилось до нього вороже.

12. ТРАГЕДІЯ

Зі села Людвищ над ранком 6. 7. 1943 року прибули ми до табору в Антоновецький ліс і, нічого не передбачаючи, лягли відпочивати після Вишневеця і пригод з Колпаком. Сотня Лисенка, що охороняла табір, зайнялася похороном забитих, яких ми привезли з собою. Господарська сотня упорядковувала привезену здобич. Хлопці, будши на акції, три доби вже не спали, тож без сніданку позасипляли твердим сном.

Під час нашої відсутности бандерівці постягали з терену боївки (навіть заангажували до тієї акції козаків полковника Терещенка з Горохівщини) і в силі 8 сотень чекали нашого повороту з акції. Використовуючи наше перемучення і неготовість до оборони, в другій по обіді 6 липня оточили наш табір. Наша розвідка охорони табору викрила присутність чужих відділів у лісі недалеко нашого табору і вдарила на алярм.

Хто живий вхопив за зброю. Всім промайнула думка, що це мабуть «колпаківці» наведені Ярмаком, що нас зрадив. Кругом табору заняли ми оборонну позицію. Макуха з чотою вислали на гору, щоб в разі потреби ми мали шлях до відступу. У всіх напрямках від лінії наших становищ були вислані окремі розвідки, які мали ствердити, як далеко сягає перстень оточення. Стрілець Булька, висланий у напрямку озера, вже був тяжко раний у живіт. Хлопці його підібрали. Нараз оббігла відомість, що це оточують нас бандерівці і домагаються складення зброї. Хлопці пізнали Крука. У мене закрутилося в голєві: — думав, що я ще добре не прокинувся. Таке щось у голову не лізло. Не можу придумати,

як у даному випадку поступати. Хрін і сотник Орлик, збентежені, крутяться по таборі. На запит командирів відтинків оборони табору, не дають жодної відповіді, лише кажуть першим не стріляти.

На моєму відтинку, де я зайняв зі своєю сотнею оборону (я заступав Журбу), бандерівці наблизилися на віддаль 30 метрів (напроти мене наступала дубенська сотня Юрка). Наші стрільці кричали: «не йдіть, бо будемо стріляти». Вони поставилися нерішучо і, також не стріляючи, відповідають: «Що ж, нам наказують командири посуватися вперед». Я даю наказ своїм стрільцям не стріляти, викликаю бандерівського командира на переговори та кричу:

— Не робіть дурниць, шкода братньої крові.

Бандерівці не відповідають, зближається хвилина, коли ось-ось дійде до удару, треба щось робити. Від Хрона не маю жодного наказу, на всій лінії діється це саме. Колишній бунчужний Чубенко закликає стрільців моєї сотні стріляти, на мою адресу каже, що наші командири зрадники, вони піддаються. Я далі стою на своєму, даю наказ:

— Хто вистрелить без мого наказу, особисто розстріляю.

Тяжко рішитися на братовбивчу війну, і я вирішив особисто піти на переговори до бандерівців та представити їм жахливі наслідки, які можуть бути з цієї історії. Наш табір добре озброєний, є досить амуніції і знаходиться в такому стратегічному положенні, що, щоб його взяти наступом, треба покласти багато жертв. Я надіявся, що як це не pomoже, то може зворушу їхнє сумління, закликаючи не деморалізувати молоді, що прийшла в ліс боротись за Україну, а не за партію. Але то були люди вирафіновані, серед командного їх складу був Еней, який перед наступом на наш табір мав промову до стрільців, заявляючи, що вислід акції має вирішити «бути, чи не бути» провадіві Бандери. Або він буде провадити нарід у боротьбі, або запанує загальний хаос, що заведе український нарід у безодню.

Стрілецтво висловлювало сумніви, мовляв, як іти на

свого брата, сусіда, шкільного товариша. Тоді Еней крикнув:

— Хто не підпорядкується моїм наказам, прошу виступити!

Ясно, що ніхто не відважився. Стрільці пішли в наступ, але пережили те саме, що й наші стрільці в оточеному таборі. Вся стрілецька маса була проти пролиття братньої крові, але диктатура нахабів перемогла.

Коли я прийшов до бандерівців на переговори, потрапивши якраз на весь їхній командний склад, на чслі з Енеєм, то насамперед командир особисто кинувся мене розброювати. Курінний Осип тяг від мене кріса, Еней наставив на мене пістоль. Я, тримаючи міцно кріс у руках, заявив, що, поперше, я прийшов на переговори і вони не мають права мене чіпати. А подруге, що я вояк, підпорядкований своєму командирові, і кріса я не віддаю. Курінний Осип мене залишив, тоді Кропива стяг з плечей М.П. і приклав мені до грудей, кажучи:

— Давай кріса!

В той момент затримує його Крук і дає йому наказ мене залишити. Мені пригадалося, як мене на переговорах трактували большевики.

Сходимо з Круком в долину. Він став малювати мені дійсність.

— Відкликати акції я не можу, знаю, що будуть жертви, але ви мусите піддатися. Українська Повстанча Армія мусить бути одна і під одним штабом; зрештою, в наших політичних колах ця справа вирішена. Ми маємо перевагу і не відступимо, хоч би що.

Я погодився доповісти про це командирові Хронові, який мав право рішати про те, чи битись, чи здаватись. Мого кріса вони таки залишили у себе. Я зголосився до Хрона і представив йому мою розмову й поведінку супроти мене бандерівських командирів. Хронові дрижали щоки і він, не давши відповіді, пішов до землянки штабу на нараду.

В той час бандерівці вдерлися в наш табір і відбирали від наших стрільців зброю. В середині табору стояв наведений на штаб їхній кулемет «максим». Я був як-

раз біля старшинського бараку. Еней — блідий, високого росту, з чорними вусиками, в польській шинелі, з пістолем в дрижачій руці, скрадався поза соснами зі своїми стрільцями. Гукнув до мене:

— Макс, ховайтеся за горбок!

Іра, простоволоса, біжить до бандерівців і просить, щоб не стріляли на намет, де лежать ранені. В той момент Гармаш видирає поводи від коня Гарячого (нашого кінного розвідника, який був свого часу у бульбівцях) і домагається, щоб той віддав зброю. Гарячий зброї не хоче віддати:

— Я її здобув на Поліссі, у Бульби...

Гармаш наставляє фінку, дає в нього серію, і Гарячий падає мертвий.

Біля землянки штабу зібралася наша одна сотня вже зі зброєю і не хоче її віддати. Промовляє до них бандерівський політрук Максим. Вусатий, що стоїть у рядах, йому перечить. Хрін також промовляє.

— Трудно, хлопці, сталося, треба зброю здати...

Стрілецьтво, бурмочучи невдоволено, складає зброю.

Поручник Малий вирвався від штабу і проходить біля мене. Я шепнув йому, щоб заховався на горище над магазином і щоб почекав вечора, бо тепер зловлять. Бандерівці, мов орда, кинулись на наші склади, намети і один перед одним почали грабувати. Я залишився в одній сорочці, решту моїх речей покрали. Деякі стрільці, користаючись виниклим замішанням, почали тікати з табору. Я й інші командири також могли втекти, але я подумав: куди тікати? Мене огорнув жаль, злість і сором за наш табір.

І вже було запізно. Нас, усіх командирів, до чотових включно, бандерівці арештували. Кругом землянки колишнього нашого штабу, де ми були зібрані, виставили варту з кулеметом. Розброєних стрільців розпустили по домах. Залишилась лише мала горстка хлопців, котрим було далеко додому (із східних земель, Карпатської України, Галичини й інші, які взагалі дому не мали).

На прощання було їм сказано, що вони можуть вступити в УПА, але через місцеву бандерівську організа-

ційну сітку. Вози, наладовані добром, бандерівці перевозили до табору Крука. Також наших ранених перевезено до їхнього табору. Булька під час операції помер. Серед арештованих були: Хрін, Орлик, Чорнота, Лисенко, Гаркавенко, Вусатий, Крук (командир тачанки), Пруг, Жарина, я і Бурлаченко, який добровільно пристав до нашої групи — з прив'язання до своїх командирів, кажучи:

— Я хочу ділити з вами долю до кінця.

Ми всі сиділи пригноблені в землянці. Командант С. Б. Вовк зміняв біля нас варту. Намети нашого штабу зайняли Дубенські сотні Юрка і Борсука. На другий день після роззброєння, почалося над нами слідство. Головний командант СБ групи Крука — Ранок, командант дубенських сотень Черник, курінний Осип і сам Крук кликали нас по черзі на переслухання. Стягали стан зброї нашого табору і питалися, хто в нас був з політичних провідників і, врешті, чи погоджуємося вступити в ряди УПА.

Так святкували ми свято Івана Купала 7-го липня 1943 року...

Слідство тяглося кілька днів. На третій день ми ходили вже вільно. Варту біля нас знято. Приїхав до нас головний прокурор Мітла в асисті Олега — Ілька Ткачука. Питали мене, як оцінюю роззброєння і якої я є думки про кожного з моїх товаришів командирів. Я не крився з великим моїм обуренням і гострою критикою. Погоджувався на спільний штаб УПА, але в чисто військовій площині, бо українська армія мусить бути лише одна, це всім зрозуміло, але чому саме так підло й підступно зроблено напад на табір? Можна було іншою дорогою об'єднатися, хоча б на зразок об'єднання Крем'янецьких груп. А далі після роззброєння, чому тих людей, добровольців, вироблених політично і бойово розпустили додому? Ті люди передусім загрожені від німців, вони не можуть легально перебувати вдома.

— Чому ви всього відділу так, як він був, з озброєнням і в цілості, не включили до складу УПА? Невже ви не маєте довір'я до нас, як до українців і патріотів? Ви сплямили вояцьку честь, відбираючи від нас зброю.

Кожний стрілець присягав на вірність зброї, вояк не може здаватися, ви зломали вояцьку мораль молодих хлопців. Ви внесли в ряди війська політику. Не один стрілець здобував собі зброю у ворога з нараженням власного життя. Отже, ви зброї не давали, яке маєє право її відбирати? Коли ви хочете, ладняйте й творіть армію всіх відділів, яких вони не були б політичних напрямків. Вони ж організовані раніше ваших, ішли правильною дорогою, вели боротьбу з окупантом, а не вживали сили для побороювання інших політичних угруповань. За що згинув Булька і Гарячий? Вони обидва були ще в Бульби в 1942 році, дуже гарні й відважні вояки. Я не стою на платформі тієї або тієї політичної доктрини, але думаю так, як думає українець... Мені, як воякові, все одно, хто буде очолювати Українську Державу, лише щоб вона була самостійна і соборна.

Трудно було Мітлі стояти проти моїх аргументів, і він визнав, що роззброєння переведено нетактовно, і цілком спокійно почав доказувати, що йнакше бути не могло. Мельниківці добровільно не погодилися б, а що впали жертви, то це річ питома для кожної революції. Там, де рубають дрова, там тріски летять. Ілько почав з другої бочки, що Хрін на командира не надається і що треба партизанку вести здібнішим людям. Почав хвалити свій (себто бандерівський) розмах в боротьбі і давай снувати всякі перспективи для мене, коли я перейду до УПА...

Я був так розбитий морально, що потребував короткого відпочинку, щоб за той час упорядкувати в своїй голові останні події. Тому я згодився вступити в УПА (мене призначили на чотового першої чоти сотні Юрка), але я відразу попросив двотижневу відпустку. Черник дуже чемно зі мною повівся, відпустку дав. Решту командирів попризначувано по інших відділах. Хрін був командиром таборів у Дубенських відділах. Сотник Орлик — начальником канцелярії куреня, Гаркавенка поділено до сотні Борсука, до кінної розвідки. Лисенка і Крука — до сотні Беркута. Чорноту дали до свого штабу — писати статті в їхній політичній літературі, яку вони видавали. Разом з ним працював Журба,

коли видужав. Вусатого С.Б. розстріляло. Бурлаченко крутився без призначення — чекав акції. Поручник Малий і Макух втекли. Іра залишалася при ранених у таборі Крука. Пруг був приділений до П. Ж. (Польова Жандармерія). Жарину дали на інструктора до школи підстаршин.

Населення на акти роззброєння й тертя між ОУН «М» і «Б» дивилося дуже критично і огірчено. Маса були зневірені. Дядьки по селах Крем'янецьчини хитали при розмовах головами і казали, що коли наші хлопці між собою б'ються, то України не буде.

Наші відділи на Володимирщині і на Луччині були в той час також дуже побільшені і добре озброєні. Головним командиром був Арієць. (На Луччині командиром був Гіркий). Сотня Волинця при Бульбі на Поліссі. На Дубенщині наш відділ довгий час ще після роззброєння діяв у терені. Щойно восени 1943 року, заховавши зброю, розформувався, а стрільці майже всі пішли в УПА.

Так закінчилася перша фаза боротьби українських партизанських відділів на Волині.

Після нашого роззброєння, Яворенка бандерівці дальше переслідували. Вони ще після першої його втечі видали наказ його піймати живого або мертвого. Але Яворенко, як спритний ватажок, не потрапляв їм у руки. Малим відділом маневрував у терені, робив рейди в Галичину, збирав зброю й амуніцію. Провадив війну з німецькими «грєнцшуцами», а до бандерівців він поставився так, як і ми. Не хотів проливати братньої крові з тією лише різницею, що не здавався. Наші хлопці, що були розпущені з лісу бандерівцями, поповнили його ряди. Під осінь 1943 року він знов побільшив свою активність під плащиком Бульби, змінивши назву ФУР на УНРА (Українська Народня Революційна Армія). Роз'їжджав по селах з промовами і став народнім героєм і пострахом для бандерівської СБ.

Коли УПА закріпило за собою всі терени, Яворенко розпустив хлопців, а сам з довіреними людьми перейшов у глибоке підпілля. Так і залишився він у советській дійсності.

Не раз непокоїла мене думка: чи мусіли ми капітулювати, що треба було робити? Єдиний правильний вихід був тікати з оточення. Бандерівські відділи, що оточували табір, ніколи не відважилися б ставити опір нашій силі, якщо вона вдарила б на один відтинок. Поперше тому, що стрільці не мали наміру з нами битися, а по-друге, хоч би почали боротьбу, то не встояли б на тому боці, де ми проривалися. Зрештою, перстень оточення не був цілковито замкнутий, тож відділ, правдоподібно, вийшов би з табору без більшого бою. Тому, що оточення сталось несподівано, треба було весь табір і ранених залишити, а врятувати лише бойову силу й забрати з собою зброю. Коли б відділ наш був вийшов у терен, бандерівці ніколи не вчинили б із залишеними людьми в таборі так, як зробили з усім відділом. Вони боялися б пімсти нашої групи, бо вона могла по черзі роззброювати їхні боївки та відділи в терені. Оточити нас в терені було майже неможливо. Раз, що вони не сконцентрували б відповідної сили, щоб перевести акцію роззброєння, по-друге — ми стояли б у селі та вони не могли б наражувати цивільне населення на втрати, які могли б виникнути під час бою, і третє — оточення навіть всіма їх відділами з Волині і Полісся, могло б тривати лише одну ніч. Над ранок треба було б тікати перед можливістю нападу німців. Так виглядала справа з військової точки погляду.

Щодо політики, можливе було таке: наша Організація могла б конкурувати в побільшуванні відділів, або могла цілковито паралізувати їхні зв'язки. Вони, зрештою, були б змушені піти на порозуміння з нами. Безпосередньо завинив у цьому Провід організації, бо все таки замало цікавився справами лісу. Не було жодних твердих заряджень, що в такому випадку робити. Потягнення в лісі випереджували рішення Проводу. Як було сказано вище, Провід з розумних причин з самого початку був проти масової української партизанки. Але мусів узгляднювати факт, що вимоги лісу були цілком інші. Поперше — конкуренція бандерівців, по-друге — німецький терор, потретє — настрої мас вимагали, хай

і не до того ступня, що бандерівці, — все ж таки, збільшити відділи й більше їм присвятити уваги.

Чому Провід не вислав відповідного чоловіка в ліс, насамперед військовика й організатора партизанки? Ліс потребував доброго й рішучого командира. Хрін, незалежно від своїх добрих прикмет, таким командиром не був.

Під час роззброєння був момент, де дійсно треба було мати голову і рішучість. Присутний поручник Малий також не виявив потрібної рішучості.

Найбільш фатально відбилосся роззброєння на стрільцях. Залишаючи ліс, вони не мали жодних директив. То не була програма в нерівному бою. То була в їх очах повна капітуляція військова і політична: весь командний склад вступив до УПА разом із Хроном. Отже, що могли думати про своїх зверхників стрільці, котрі цього не могли зробити? Їх пересівала бандерівська сітка. Деяким лише вдалося вступити в УПА. Більшістю із них, переважно найкращим активом організації, СБ наповнювало криниці. Не було вже сили на їх захист.

Селяни, як що не з переконання, то зо страху мусіли хилитися на бандерівську сторону.

Наше роззброєння спричинилось до упадку інших відділів у терені, на той час вже досить чисельних і сильних. Взагалі бандерівці, на мою думку, не могли б перемогти при нашій рішучості. Причиною програної були ми самі.

13. Я РІШАЮСЬ

Обличчя горіло мені соромом перед родичами й односельчанами. Політична група, куди я належав і захищав її політичну лінію перед населенням і перед політичними противниками, капітулювала. Я палав ненавистю до бандерівського руху, відчував їх нахабство і безправ'я на кожному кроці. Я був свідомий того, що ці люди провалять українську справу, але рівночасно втратив віру у власний політичний провід.

В розмові з Ірою (єдиною людиною, з якою я ділився

своїми думками, перебуваючи на відпустці) дійшов до висновку, що під час революції перемагає сильніший рух без огляду на те, чи він добрий, чи лихий для народу й чи провалиться він у майбутньому. В даному випадку бандерівці були сильніші, бо висловлювали настрої дня. Не підлягає сумніву, що з часом ситуація зміниться. Бандерівців осудить історія, але сьогодні, вони на якийсь час пани ситуації, і пересічному чоловікові важко йти проти них. Вони сьогодні провадять УПА, але не вони його складають. Їхня перевага — річ умовна й часова. У вогні боротьби провід зміниться на засадах справжніх вартостей, а не партійної приналежності. Отже? Отже, треба в цій боротьбі брати участь. Адже ця боротьба, це боротьба українського народу; тож відкидаючи бандерівські методи й тактику, не можна залишити народніх мас.

Мені було ясно, що не можуть в УПА включатись усі мої товариші, чи зверхники. Бандерівське СБ — кожного з них без причини знищить, викривши. Але що грозить мені? А коли не грозить, то де моє місце? Ховатись дома, чи бути в боротьбі й віддати свій досвід, уміння і всі сили?

Саме націоналістичне виховання глибоко закорінилося в моїй душі. Звертання з половини дороги, зневіра, апатія до всього, все це перечить засадам націоналіста, що їх я придержувався. Я впав у провалля внутрішньої боротьби, мене огорнула духовна депресія. Але зрушений з гори камінь мусить котитись. Так і я, раз попавши в вир боротьби, відчував потребу і мусів знайти собі місце в подіях, які тоді відбувались.

Я був сильно закоханий в Іру. Любов до неї виповняла порожнечу моєї душі. Вона мене розуміла і підтримувала **на душі**. Бандерівці призначили її на санітарний пункт в селі Мала Лавиця. Тому я щоденно міряв три кілометри і, упоєний щастям, пізно ввечері вертався додому.⁶ Кохання провокувало до пригод, а біля ставу в нашому селі лунали стрілецькі пісні повстанців. Мене тягло до лісу, хотілося переживати разом з хлопцями, плисти кораблем на повному морі революції.

Іра хотіла мене бачити вояком, а не коханцем, який

лише тримається спідниці. Вона ніколи мене не остерігала перед небезпекою, а навпаки, цінила людей відважних, жертвенних і відданих українській справі. Як «східнячка», далека була від наших партійних міжусобиць, для неї був дорогий кожний українець, що борець за самостійну Україну. На бандерівців дивилася вона як на рух, що нагадував їй советську дійсність, зокрема, коли йде про методи, якими вони послугуються. Вона оцінювала їх, як «молодшого брата» мельниківців, тому поділяла мою думку, що єдиним правильним рішенням було б включитися в УПА всієї здорової опозиції, яку становила тоді інтелігенція, що переважно належала до мельниківців і тим самим уздоровити ряди сліпих, невироблених революціонерів, даючи добрий приклад у роботі і силою факту займаючи керівні становища.

Єдиною перешкодою могла бути засліпленість бандерівців зі славним апаратом СБ. Але в міру розгортання повстанчого руху, вона тратила свій вплив, а до голосу дійшов би весь український нарід і здорові елементи. Найкращий доказ тому, що на кожному кроці в рядах УПА і в самих бандерівців брак відповідних фахових сил, і вони (бандерівці), хоч із великим застереженням, прийняли після роззброєння весь командний склад нашої групи до УПА.

З такими думками придивлявся я до перших кроків нової УПА і потягнень бандерівської сітки в терені. В селі Антонівцях, у фільварку, містилася станиця СБ і молочарня УПА. Рівночасно ті будинки були переходовим пунктом для всіх політичних і військових провідників, які приїздили з Полісся, чи Галичини для пологдження поточних справ. Щоденно заїздили й прибували з теренів нові люди, кожний день приносив щось нове. Якраз, коли я прийшов до Зеленого, командира СБ, щоб довідатися дещо з «політики», на подвір'ї застав я вози, котрими приїхали лікарі жиди зі Львова. Їх викрали бандерівці з гетта і направили на працю до шпиталів УПА. Між ними були знамениті фахівці і спеціалісти хірурги. Деякі були разом зі своїми жінками. В дальшій розмові з Зеленим довідався я, що праця бан-

дерівців розгорталася дійсно з великою швидкістю. По всій Волині і Поліссі творилися відділи УПА, поставлено цілу сітку адміністрації, що має охопити все життя і закласти підпільну державу з усіма ресортами. Де те все подінеться, коли прийдуть большевики, про те не думав ані Зелений, ані я.

До села Антоновець прибули майже всі українські урядовці з Крем'янецького повіту, разом із посадником міста — Бригадиром. Село Антонівці було повітовим містом нашої української адміністрації.

По селах почали нормальне навчання в народніх школах. Були свої інспектори й куратор. Жіноцтво за-снувало Український Червоний Хрест. Господарські станиці отримали наказ повідкривати домашній промисл, як: гарбарні, миловарні, майстерні одягу і взуття, майстерні сідел, ладівниці, тощо, а навіть вироби самогонки-спірту для шпиталів. Все це мало забезпечити постачання для УПА. Як цей апарат рухатиметься у випадку німецького наступу, про це теж ніхто не думав.

Антоновецький господарський центр робив уже заходи до підготовки жнив на полях, залишених поляками. Повітовим агрономом був мій шкільний товариш Яросевич. Всі урядовці займали ті самі пости, що і в німецькій адміністрації. Того сомого дня, вертаючися до дому, зайшов я разом із Зеленим на віче. На царині, між юрбою селян, на підвищенні розпинався молодий політрук, пояснюючи селянам правильність лінії бандерівців, яка об'єднує в боротьбі проти ворога всіх трудящих українського народу. Мельниківці — це пани, інтелігенція в краватках, а ми, мовляв, закачуємо рукави до праці і т. д.

Його «ораторський» голос і вислови нагадували 1939 рік, коли совети визволили Західню Україну від польського гніту. Клясовий підхід, виразно зазначений у його промові, якимось немило вражав мої вуха. Відразу можна було пізнати, що він не встиг ще ввійти і пересякнути духом націоналістичної пропаганди, він застосовував советську методу пропаганди, але треба йому було признати, що говорить досить добре. Після закінчення його «речі» Зелений, як влада безпеки, ого-

лосив, щоб населення не вешталось без потреби по лісі, де стоять відділи УПА, загрожуючи суворою карою. Під враження дня, довго я перевертався в постелі... Творилися для мене нові події.

Через кілька днів після візиту Зеленого, прийшов до мене Польш, який втік майже з рук СД в Здолбунові. Йому запропонували бути інструктором школи підстаршин УПА. Польш скінчив ще перед війною школу підхорунжих у Замброві і, відбувши службу резерви, дістав ступень підпоручника польської армії. Зорієнтував я його в останніх подіях і ми по довгій дискусії і обміні думок постановили, що треба нам включитися в боротьбу УПА, а час покаже, що з цього вийде.

Польш ⁸⁾ був дуже оптимістично настроєний і перекопував мене, що з часом усе налагодиться і що непорозуміння між організаціями «М» і «Б» «виклярується» в тракції боротьби і що дійде до повного вирівнювання і згоди. На його думку, це лише початки визвольних змагань і тому такі різниці. Коли прийде до творення справжньої армії, чи справжнього державного апарату, то без ОУН «М» не обійдеться, як не може обійтися жодна держава без інтелігенції і фахівців, яких якраз має ОУН «М».

— Наше завдання — казав Польш — сплатити національний борг супроти українського села, з якого ми вийшли, і батьківщини.

Захопившись, Польш говорив переконливо і я його слухав не перериваючи:

— Ми з села вийшли й мусимо до нього повернутись. Селянська молодь, яка в переважній більшості складає ряди УПА, нас потребує. Ми мусимо поділитися з нею знанням і не залишати її, щоб бандерівці не вивели на манівці. Ми її охоронимо від цього. Селянські кадри нашого народу — найздоровіший елемент під кожним оглядом, тому я вірю у майбутнє УПА...

Після розмови в мене вступила надія і оптимізм Поля. Не хотів я користуватися дальше відпусткою і вирішив завтра зголоситись до відділу. Польш мав також, не відкладаючи, піти до школи підстаршин. Ще цього дня удвох із Полем відвідали ми Іру, що вже була при по-

дерівців розгорталася дійсно з великою швидкістю. По всій Волині і Поліссі творилися відділи УПА, поставлено цілу сітку адміністрації, що має охопити все життя і закласти підпільну державу з усіма ресортами. Де те все подінеться, коли прийдуть большевики, про те не думав ані Зелений, ані я.

До села Антоновець прибули майже всі українські урядовці з Крем'янецького повіту, разом із посадником міста — Бригадиром. Село Антонівці було повітовим містом нашої української адміністрації.

По селах почали нормальне навчання в народніх школах. Були свої інспектори й куратор. Жіноцтво за-снувало Український Червоний Хрест. Господарські станиці отримали наказ повідкривати домашній промисл, як: гарбарні, миловарні, майстерні одягу і взуття, майстерні сідел, ладівниці, тощо, а навіть вироби самогонки-спірту для шпиталів. Все це мало забезпечити постачання для УПА. Як цей апарат рухатиметься у випадку німецького наступу, про це теж ніхто не думав.

Антоновецький господарський центр робив уже заходи до підготовки живих на полях, залишених поляками. Повітовим агрономом був мій шкільний товариш Яросевич. Всі урядовці займали ті самі пости, що і в німецькій адміністрації. Того сомого дня, вертаючися до дому, зайшов я разом із Зеленим на віче. На царині, між юрбою селян, на підвищенні розпинався молодий політрук, пояснюючи селянам правильність лінії бандерівців, яка об'єднує в боротьбі проти ворога всіх трудящих українського народу. Мельниківці — це пани, інтелігенція в краватках, а ми, мовляв, закачуємо рукави до праці і т. д.

Його «ораторський» голос і вислови нагадували 1939 рік, коли совети визволили Західню Україну від польського гніту. Клясовий підхід, виразно зазначений у його промові, якимось немило вражав мої вуха. Відразу можна було пізнати, що він не встиг ще ввійти і пересякнути духом націоналістичної пропаганди, він застосовував советську методу пропаганди, але треба йому було признати, що говорить досить добре. Після закінчення його «речі» Зелений, як влада безпеки, ого-

лосив, щоб населення не вешталось без потреби по лісі, де стоять відділи УПА, загрожуючи суворою карою. Під враження дня, довго я перевертався в постелі... Творилися для мене нові події.

Через кілька днів після візиту Зеленого, прийшов до мене Поль, який втік майже з рук СД в Здолбунові. Йому запропонували бути інструктором школи підстаршин УПА. Поль скінчив ще перед війною школу підхорунжих у Замброві і, відбувши службу резерви, дістав ступень підпоручника польської армії. Зорієнтував я його в останніх подіях і ми по довгій дискусії і обміні думок постановили, що треба нам включитися в боротьбу УПА, а час покаже, що з цього вийде.

Поль ⁸⁾ був дуже оптимістично настроєний і переконував мене, що з часом усе налагодиться і що непорозуміння між організаціями «М» і «Б» «виклярується» в тракті боротьби і що дійде до повного вирівнювання і згоди. На його думку, це лише початки визвольних змагань і тому такі різниці. Коли прийде до творення справжньої армії, чи справжнього державного апарату, то без ОУН «М» не обійдеться, як не може обійтись жодна держава без інтелігенції і фахівців, яких якраз має ОУН «М».

— Наше завдання — казав Поль — сплатити національний борг супроти українського села, з якого ми вийшли, і батьківщини.

Захопившись, Поль говорив переконливо і я його слухав не перериваючи:

— Ми з села вийшли й мусимо до нього повернутись. Селянська молодь, яка в переважній більшості складає ряди УПА, нас потребує. Ми мусимо поділитися з нею знанням і не залишати її, щоб бандерівці не вивели на манівці. Ми її охоронимо від цього. Селянські кадри нашого народу — найздоровіший елемент під кожним оглядом, тому я вірю у майбутнє УПА...

Після розмови в мене вступила надія і оптимізм Поля. Не хотів я користуватися дальше відпусткою і вирішив завтра зголоситись до відділу. Поль мав також, не відкладаючи, піти до школи підстаршин. Ще цього дня удвох із Подем відвідали ми Іру, що вже була при по-

льовому шпиталі в селі Гутисько. Іра дуже втішилася нашою візитою і постановою, яку я зробив під впливом Поля. Так у приемній гутірці втрійку ми просиділи до вечора. Іра час-від-часу відривалася від нашого товариства, подаючи вечерю, або воду своїм раненим. На прощання побажала нам успіху, а я обіцяв їй приїхати іншим разом на гарному коні (Вона любила їздити верхи).

14. СУРАЖ

Коли я прийшов в ліс до табору, там панував жвавий рух. Курінь Осипа вибирався на акцію проти советських партизанів. Ближчих даних про акцію я не мав тому, що відділ був готовий до відмаршу й не було часу про те розпитуватися. Знав я, що одночасно з куренем Осипа вибирається на спільну акцію також курінь Крука. Значить, мала бути велика розправа з советськими партизанами. Тому, що я не мав зброї, нашвидку сотник Юрко дав мені якогось старого кріса, а хлопці його сотні наділили набоями та дали одну гранату. Прикро було мені без пістоля, ще прикріше, що кріс такий поганий, але не було ради.

Чоти провадили чотові, які були й раніш. Сотник Юрко приділив мене покищо до свого почоту. Бурлаченко, як ніде ще досі не приділений, зустрівши мене, просив його також узяти на акцію. Юрко дав свою згоду і таким чином я мав старого товариша і ми, розмовляючи, тяглися в хвості колони. в поході на Суражський ліс. Це було 22. липня по обіді.

Над вечір наш курінь прибав до села Переморівка і розташувався на-ніч. В новому відділі, серед незнайомих стрільців і командирів, я почував себе трохи не «по-своєму». На квартирі, разом з курінним Осипом і сотником Юрком, спочатку було тяжко нав'язати розмову, але пізніше ми розговорилися. Виявилося, що й той і той — колишні члени організації ОУН «М», дуже тверезо дивилися на боротьбу УПА. Від самих початків, коли на весні почався партизан-

ським рух, вони приєдналися до своїх односельчан, що були в організації ОУН «Б» і так залишилися і досі. Вони були проти «макабричних» виступів бандерівців, але відверто вони не могли виступити. Про роззброєння курінний Осип висловився, що болючих тем не варто зачіпати, і перевів розмову на тему завтрашнього дня.

По вечері скликано сотенних і чотових на старшинську нараду. Курінний Осип розклав на столі докладну теренову карту і почав пояснювати намічений плян воєнної операції на завтра. При тій нагоді довідався я про точні дані. На одній із висоток Суражського лісу, недалеко від села Теремне (Шумського району) знаходиться табір советських партизанів. Залога табору складається з 200 чоловіка большевиків і біля 300 поляків з родинами, які повтікали з довколишніх сіл. Совети і частина поляків були добре озброєні і кругом табору були викопані стрілецькі становища. Своім перебуванням у тій місцевості советські партизани паралізували зв'язки УПА і далися взнаки навколишнім селам постійними грабунками харчів, одягу й інших домашніх надбань. Командування УПА дало наказ за всяку ціну зліквідувати большевицько-бандитське гніздо.

Згідно з пляном, курінь Осипа зі сходу, а курінь Кропиви (він був призначений курінним на час акції) із заходу мали наблизитися до советського табору і, сполучивши крила, замкнути перстень оточення. Головними командирами акції мали бути Крук і майор Голубенко.

Власні сили були такі: Дубенський курінь Осипа складався з трьох сотень: I-ша сотня Юрка, II-га сотня Борсука. III-та сотня Беркута залишалася на охорону табору в лісі.

Озброєння: крім нормального, тобто — кріси, автомати і по три ручні кулемети на чоту, сотня Юрка мала ланку важкого кулемета «максима» і дві ланки мінометів: один 50 мм і один 82 мм. Крем'янецький курінь Кропиви складався з трьох сотень: перша — Гамалії, друга — Каменя, третя — Петра. Озброєння було таке саме, як у Дубенському курені, за винятком одного міномета 82 мм. Акція мала початися на другий день о

год. З ранку, тобто на 23. липня. Випадовою базою Крем'янецького куреня було село Сошиці.

Розділивши завдання поодиноким командирам, курінний Осип призначив мене заступником сотника Юрка. Нарада закінчилася. Командири сотень мали провести останні приготування по відділах, перевірити запаси амуніції, наповнити всі кулеметні диски і тримати добре вартову службу (щоб ніхто з цивільного населення не віддалявся з села). Під час тих приготувань трапився прикрий випадок у сотні Борсука. Кулеметник, чистячи свій кулемет, через необережність залишив один набій в цівці. Другий стрілець, бачивши, що диск від кулемета відложений, потягнув за спусковий прилад і забив свого товариша, що сидів біля столу.

Цей випадок віщував на завтра певно якусь невдачу, це поганий знак. Цілу ніч до нашої квартири прибували зв'язкові і розвідники, приносячи різні звідомлення і доповіді — в основному про становище советів, а тому й у пляні акції змін не було.

Вранці стелився тяжкий туман, а навіть було холодно. Дві сотні нашого куреня без жодного брязкоту й шуму ввійшли на край села Теремне, з боку лісу. Тому, що було темно й погано видно, ми вирішили зачекати, поки підійде вище сонце та вітер розвіє мряку. Виставивши пости, військо розляглося обабіч дороги. За пів години нашого постою чорт надніс із лісу віз із советськими партизанами. Як ми пізніше довідались, вони їхали в село по хліб, — і наїхали просто на виставлений нами пост.

Наші вартові відкрили стрілянину і советські партизани, залишивши підводу, втекли. Передчасне розконспірування могло пошкодити наміченому плянові, тому ми силою факту негайно вирушили гусаком, сотня за сотнею, в напрямку висотки.

Наші провідники (селяни) не дуже добре орієнтувалися, в якому місці знаходиться советський табір, тож почали водити нас по лісі.

Перша йшла сотня Борсука і мала зайняти ліве крило оточення, а сотня Юрка — праве. Коли ми ще не ввійшли зовсім углиб лісового комплексу, позаду нас на

галявині появилася група вершників, советських партизанів (зо 15 чоловік) і почала кричати до нас, щоб ми йшли на переговори. У відповідь наш кулеметник послав кілька кулеметних серій, стріляли теж і стрільці, які були край лісу. Верхівці позіскакували з коней і залягли, відстрілюючись. Кілька з них швидко почали відводити коней за горбок. За пару хвилин на полі не було видно ні одного «совета»: — шезли, як камфора. Курінний Осип дуже сердився, що советські партизани тепер знають, що ми йдемо на них наступом, тож будуть нас чекати вже приготовані.

Так воно й було. Коли ми трохи затрималися з своєю сотнею, Борсук перший підійшов до висотки, де містився табір советсько-польських партизанів. Вони підпустили його на віддаль 50, а місцями навіть на 25 метрів і привітали вогнем. З першого маху сотня Борсука зазнала великих втрат: 8 хлопців було вбитих, а 7 ранених. Сам Борсук був ранений у голову (куля черкнула його по черепові). Коли ми підійшли з сотнею Юрка на місце, то побачили, що висотку, де окопалися советсько-польські партизани, захищає глибокий рів, що оточує підковою півострів висотки. Ровом протікає джерельна вода. Щоб іти наступом, треба переходити рів без жодного прикриття. В самому рові була розташована сотня Борсука і не мала змоги рухатися ні назад, ні вперед: «совети» пришпилили її до місця. Чути було від неї крики про допомогу. Праворуч рів був щораз мілкіший, а на віддалі 200 метрів під гору навіть рівнявся з поверхнею висотки, що лучилася з рівниною сусідньої гори.

Курінний Осип дав наказ сотні Юрка прорвати советський опір і вдертися рівниною до ворожого табору. Сотня пішла в наступ. Советські «кукушки» з дерев почали проріджувати наші ряди. Найгірше було те, що «совети» нас бачили, як на долоні, а ми їх не бачили. Сила вогню була така велика, що ми були змушені відступити на вихідні становища, — також на горбку, що рівнявся з висотою советів, лише між нами була долина. В повітряній лінії ділило нас від советів, 100 — 150 метрів. Сотня почала окопуватися, а я дістав наказ

стягнути з села Теремне (де ми залишили обоз і санітарну частину сотні) тачанку з «максимом» і віз з мінометами. Тяжко було, не знаючи доріг у лісі, проїхати з ланками до передової наших сотень. Відкидаючи задки повозів поміж деревами, по годині часу дісталися ми на місце призначення.

Сотня Борсука далі була в рові. Негайно наші «максимісти», окопавшись, відкрили тяглий вогонь по ворогові. Советські партизани притихли, чути було лише по їхній стороні прокльони. Сич, учасник акції під Стіжком, відзначався на тому самому «максимові». Ланка мінометників, складена в більшості з грузинів (8 чоловік колишньої банди з Альошою вступили в УПА до сотні Юрка), шукала для себе становищ. В лісі не легко було знайти таке становище для міномета, але, врешті, використали прогалину між коронами дерев і окопалися.

Перша міна з 82 мм. вилетіла і зрівнявшись з височиною дерев, повернула просто на землю і впала недалеко мінометного становища, не розірвавшись. Друга засвистіла в повітрі і розірвалася десь по другій стороні советського табору (там, де наступав Крем'янецький курінь). Третя міна тільки вилетіла з міномета й так застрягла в землю. Причиною цього були зіпсуті запальники мін. Я дав наказ відставити міномет набік. Така сама історія була з другим мінометом. Тоді сотенний Юрко казав міномети залишити, а з ланки мінометників зробити стрілецький рій і вислати на становище одного із відтинків «фронту». Після сильного вогню нашого «максима» і цілої нашої сотні, сотня Беркута витягнулася з рова й вирівняла фронт, залягаючи побіч нашої лінії на лівому крилі. Ранених і вбитих винести з рова не можна було; треба чекати, аж смеркне.

Із важкої зброї по нашому боці діяв тільки «максим». Крем'янецький курінь посилив вогонь і одна з його сотень получилася з нашим лівим крилом. Направо від нас колесо оточення не було замкнуте, мало було війська до того, щоб виповнити такий великий перстень. Курінний Осип вислав до штабу гінця, щоб дали нам допомогу.

Хлопці під час перерви в стрілянині перегукувались з советськими партизанами. Наші кричали:

— Здавайтесь, даруємо вам життя, лише вашим командирам горе.

Совети відповідали:

— Ви нас все одно не візьмете, краще відступіть!

Тоді наново посилювався вогонь і позиційний бій затягався. До вечора на всій лінії нашого фронту були викопані стрілецькі становища і порозділювані кулемети до нічної оборони. Ми гадали, що советські партизани будуть прориватися вночі.

Як тільки смеркло, ми вислали один рій на чолі з Бурлаченком, щоб підібрати наших ранених і забитих. Хрускіт ломак під ногами зраджував намір наших стрільців — совети посилювали вогонь. Наші стрільці також не заглушували вигукувань нашого рою, який напомацки в темноті шукав ранених. Одначе, по якомусь часі вдалося винести знесилених ранених, які цілий день без води і їжі та без перев'язки лежали в рові. Це було тим тяжче, що вони мусіли вдавати забитих і лежати без руху, бо йнакше совети були б їх подострілювали. Кілька забитих не знайдено, вони так і залишились. Після нашої виправи, совети хотіли також використати темряву ночі і доступити до джерела води, що було в тому самому рові, де лежали наші ранені і забиті. Ми ще більше посилити вогонь і відтяли їм доступ до води. Вони кілька разів протягом ночі намагались прорватись, але на кожному відтинку наші їх відбивали.

Пізно ввечері прибула нам на допомогу сотня Острога (з Остріжчини). Вона стала нам дуже в пригоді, бо зменшилась віддаль між нашими сотнями і чотами. Найкращою картиною нічного бою був момент, коли на всій лінії відкривався тяглий вогонь і було видно півколесом блиск пальної зброї. Ті малі і більші вогники виразно зарисовували наші позиції й показували, що ми советів досить сильно обсадили. В нічній тиші дужчав гук пострілів, зливався в одне з відгомону Суражського лісу.

Вози повезли ранених до штабу в Антонівцях, а звід-

там мали привезти на завтра свіжий запас амуніції, бо її з кожною годиною меншало. Ми провели ніч не зажмуривши ока. Вранці, десь коло год. 10-ої, курінний Осип зібрав майже весь командний склад нашого куреня і став давати накази та інструкції на сьогодні. Дораджував обережно входити в советський табір, — можуть бути заміновані місця. Нам треба сьогодні остаточно замкнути перстень нашого оточення. Тож запропонував нам:

— Ходімо на праве крило і з висотки розглянемо терен.

Останні наші становища кінчалися біля дороги, що виходила на гору і острим закрутом поверталася зі сходу на захід, перерізуючи необсаджений відтинок висотки, де знаходився советський табір. Наші кулеметники дуже стежили за цією дорогою так, що совети масово прорватися не могли.

Розмовляючи, вийшли ми поза наші становища на дорогу. Курінний Осип зачепив легко ногою за шнурок, що, присипаний піском, тягся вздовж дороги. Жартуючи, зауважив:

— Це міна або шнур, проведений до алярмового дзвінка від поста до штабу (якраз у тому місці вчора стояв советський пост). Хто має ножа, дайте, я його переріжу.

Хтось із товаришів подав ножа, курінний Осип нагнувся різати — і... сильний вибух роздер повітря. Пісок засипав нам очі, хто впав, хто відбіг від того місця. Оглядаюся... на 5 метрів від мене лежить пошарпане міною тіло курінного. Всі збентежилися і відруховаю кинулися до тіла та на руках понесли його до наших становищ. Мені пісок в'ївся в обличчя, Бурлаченкові повиступала кров на лиці і він не міг дивитися — очі були повні піску й також залиті кров'ю; більше ніхто не був пошкоджений. Щастя, що курінний нагнувся і своїм тілом прийняв зосереджену силу фугасної міни, в іншому випадку було б ще більше жертв. Як ми пізніше довідалися, за кілька метрів далі була закопана величезна міна з великого артилерійського стрільна.

Коли б курінний був на неї натрапив, був би згинув весь командний склад.

Тіло курінного Осипа відправлено до штабу. Стрілецтво й командири втратою курінного були дуже пригноблені. Мимоволі насувалися темні думки й почуття страху перед підступною зброєю. Подали по лінії вістку, прийшов Крук. Схвильовано сказав:

— Тяжко, жаль, але така його доля.. А боротьбу треба продовжувати.

Курінного Осипа заступив сотник Юрко, а мені до ручили командування сотнею Юрка.

Перед обідом привезли свіжий запас амуніції і міни до міномету курінного Кропиви. На всьому відтинку посипався вогонь. 180 мін одна за одною почали вибухати влучно в советському таборі. Стрілецтво мовчки мстилось за смерть курінного. У советів почулися зойки, стогін і прокльони. Крики вказували, що в них счинилася паніка.

По нашій лінії подали: «вперед, до наступу». Залунало «Слава!» і викопані нами становища залишилися позаду. Совети напруженням своїх останніх сил відбили наш наступ. Ми були змушені залягти, тим самим звузили перстень оточення. Дали наказ окопуватися. Від советів місцями ділила нас віддаль 30 метрів; щастя, що в них не було гранат, інакше наступ коштував би нас дуже дорого.

Коли викопано опірні становища, з нашого боку почувалась команда: «гранати!». Кинули кілька гранат (бо всі не мали), і в нас також їх забракло. Знову устативувався фронт і велася дальша перестрілка. Совети вже другий день без води. З учорашньої ночі їхні смільчаки, що спускалися в рів по воду, лежать там мертві ще й сьогодні. Наше командування затримало наступ, бо вважало, що совети мусять здатись; будуть прориватися, тоді ми їх здобудемо без власних утрат.

Міномет курінного Кропиви далі сіяв смерть у советському таборі. Так продовжувався бій цілий день і цілу ніч. Совети над ранок на третю добу облоги почали одинцем вихоплюватися через необсаджений нами відтинок. (Ми його не обсадили, бо боялися, по випадку

з курінним Осипом, що вся дорога замінована; так воно фактично й було). Коли стало світати, повели ми загальний наступ і здобули советський партизанський табір. Місце табору було вкрите трупами. Затроєне повітря вертіло в носі. Ями від наших мін і жертви вказували, що ми дійсно влучно стріляли. Деревя були поранені нашими стрілами. Зо 20 полонених ми захопили в таборі. Оповідали вони, що в них наприкінці було дуже зле з набоями й харчами. В окопах були порозкидані сухарі з хліба. Із-за браку води жували зелене листя й зілля.

На місці табору було 54 вбитих (разом із поляками), а решта советів, переважно начальство з головним їхнім командиром майором Бегмою, завдяки полякам, які знали добре місцевість, останньої ночі викралися з оточення. Деякі з них зловила наша санітарна охорона, що стояла в селі Теремне. Між полоненим був головний міньорцик, старший лейтнант і лейтнант літунства. В таборі, крім зброї, захоплено нами документи советського штабу і портрети командирів (виконані кольоровим олівцем артистом малярем, що був у них в таборі). Один з возів табору, наладований речами, пограбованими від українського селянства, був замінований. Наших чотирьох стрільців, що там порпалися, виймаючи «фінку», убив вибух міни. Міна рознесла віз, лише пір'я з перин літало на місці пригоди.

Останній випадок указував на сприт советів і на те, що ми перший раз маємо діло з мінами. Даремно перестерігалосся стрільців перед мінами, навіть смерть курінного Осипа не послужила їм наукою. Хоч ми перемогли і здобули табір ворога, та веселого настрою не було. На два курені було 19 убитих і понад 15 ранених (в числі 19 кілька тяжко ранених, які в шпиталях померли).

На цвинтарі села Теремне поховано 9 стрільців, між ними один чотовий. Треба віддати пошану навколишньому українському населенню, що через ті дві доби бою, без жодного наказу чи заклику з боку УПА, приносило нам до окопів харчі й воду. На всьому відтинку фронту біля стрілецьких ровів стояли принесені страви в селян-

ських горшках і мисках. Був навіть теплий борщ і вареники з сметаною.

Без огляду на дощ, на похорон зібралася маса народу і з великим жалем і співчуттям усі оплакували смерть, як вони казали — «своїх оборонців перед советською голотою». Селяни своїм ставленням до нас і уважністю не в одного стрільця і командира витиснули сльози вдячності і національної гордості за свій нарід. Всі речі, що були пограбовані советами, ми повернули покривджем селянам.

Очистивши від трупів табір і розмінувавши дорогу (міни повиймав той сам, що їх закладав, зловлений нами міньорщик — старший лейтнант) і відбувши похорон, курінь і сотні повернулися до своїх таборів.

26-го липня (в понеділок) у селі Антонівцях відбувся великий похорон курінного Осипа. Почесну варту ніс його курінь у повному озброєнні. На похороні був присутній Максим Рубан (Лебідь) і командир групи УПА Еней. Командиром паради був курінний Кропива. На цвинтарі біля самої церкви, поруч із похованим настоятелем церкви, спочив курінний УПА Осип.

В день похорону була дуже гарна погода. Кругом церкви виставлені кулеметні застави. Промову мав політ-освітник групи Південь — Максим. (Політ-освітник був фактично контролею і керівництвом ОУН Бандери при частинах УПА).

15. ГАРЯЧКОВА ПРАЦЯ

Після акції в Суражському лісі, я виконував обов'язки сотенного, але не мав ще повного довір'я в командування УПА, і самостійних дій мені не доручували.

Сотня Юрка (якої я, власне, став сотенним) була одна з найкращих сотень групи Південь. Добір хлопців і добре озброєння дали цій сотні бойові традиції. Чотовими сотні були: Птах-Куліцький (пізніше курінний), Яворенко (пізніше був сотенним) і Крук (який далі залишився добрим чотовим УПА). Рій грузинів у сотні Юрка був першою чужинецькою одиницею в УПА. В той

час приспішеним темпом провадилась військова підготовка відділів УПА. Під час постою в таборі відбувались заняття по сотнях і йшов перевишкіл командирів. До обіду ми школили сотні, а по обіді самі мали виклади, як: партизанська тактика, топографія, забезпечення (сотень, куренів) на марші, забезпечення під час постою, нічний бій, літунська оборона, мінування і т. д.

Інструктором навчання командного складу був майор червоної армії під псевдом Батько, інструктором літунської оборони був старший лейтнант Тульчин, інструктором мінування — лейтнант Федорів (два останні взяті в полон під Теремним). Майор Батько, по національності українець (як він оповідав), брав участь у громадянській війні, скінчив військову академію і, як спеціаліст, був висланий до партизанів. З його викладів дійсно можна було багато скористати. Як він опинився в УПА, не знаю.

Начальником штабу нашого куреня був майор Барвінок, також українець, колишній штабовик червоної армії. В загальному УПА, щодо фахово-військових кадрів, мала досить велике число колишніх старшин червоної армії. (Зокрема, в той час, на початках). Решта командного складу рекрутувалась із старшин, які не кінчали військових шкіл, але відзначилися в ході боїв УПА. В більшості були це підстаршини чужих армій, поліцейних батальйонів (уже з німецьких часів), української поліції, українських легіонів (творених свого часу німцями) та учасники боїв у Карпатській Україні.

Командири виконували лише функції чотових, сотенних, курінних, але відповідно до їх функцій їм не присвоювано військового ступня. Дуже часто із звичайного стрільця ставав сотенний, а по якомусь часі, коли він не вив'язувався з завдань на тому становищі, то деградували його назад у стрільці. При чому, звичайно, переносили його в другий відділ.

Крім куренів Дубенського і Крем'янецького, в лісі знаходилася свіжо закладена школа підстаршин (75 курсантів). Її провадили: Поль, капітан червоної армії, Бондаренко та відомий нам Жарина, підстаршина польської армії. Командантом був Балабан. Сотні й курені

висилали вибраних надійних стрільців до цієї школи. По закінченні 14-тижневого курсу, ті самі стрільці, повертались до своїх сотень вже підстаршинами.

Таку саму школу підстаршин у той самий час мав командир північної групи Дубовий на Поліссі. В таборі Крука навіть заклали курс радистів, але не було апаратів і з цього нічого не вийшло. В Крем'янецькому таборі знаходився сам Еней — тоді командир групи УПА — Південь.

До лісу господарські станиці доставили нам масу військового виряду, як: їдунки, ложки, вилки, боклажки на воду, лопатки, рядна (коци) і навіть шкіряні ладівниці. Але пізніше виявилось, що обтяження повним вирядом не було практичне. Коли під час маршу відділу стрільці клали своє майно на таборові вози, то завжди воно розгублювалося.

Партизан мусить бути легкий, обтяжений лише зброєю. Інші щоденні речі має дістати завжди на місці від населення, або на господарському пункті. Так пізніше й було в УПА заведено. Напр., брудну білизну залишалось, а чисту бралось на господарських пунктах.

Крім військових шкіл, у селі Мала Ілавиця була школа політ-освітників; після закінчення курсу їх розподілювано по відділах УПА.

В Антонівцях, у конторі водяного млина, працювала група пропагандистів і журналістів УПА. Між ними були Чорнота і Журба. Почала виходити газета під назвою «Повстанець», як орган УПА, але виходила не довго й не всюди кольпортувалась. На першій сторінці були накази й відозви Головного Командування УПА, а далі йшов огляд політичних подій світу та відомості про боротьбу УПА та статті.

Газетка ця була єдиним друкованим словом, що потрапляло в руки стрілецької маси УПА. Місця, де газету друковано, не вказувалось.

Командування УПА плянувало робити пропагандивні рейди в центральні області України. В кінці липня з нашої південної групи УПА була вислана на такий рейд сотня Негуса. Негус, кулишній політ-освітник сотні Юрка, перебрав сотню Саблюка і, діставши повне устатку-

вання, відійшов на схід. При приготуваннях найбільше було сміху з самого Негуса: малий на зріст, чорний, криві ноги, трохи косоокий, на одно вухо глухий, поначіплював на себе всяких торб і планшеток. Великий мадярський пістоль і ракетниця досягали землі. Його борідка — «три волоски в сім рядків» уподібнювала його дійсно до якогось африканця. Негус, справжнє прізвище Леськів, учитель народньої школи, був одним із кращих командирів.

З огляду на те, що ранених прибувало і в лісі всіх не можна було тримати, командування УПА-Південь дало наказ легко-ранених, які, на випадок нападу німців, могли рухатись, порозміщувати по селах. Ранені відчували це, як величезну полегшу, бо муха й дощі — робили перебування в лісі жахом. В одному з таких шпиталів, у селі Забара, працювала Іра. У вільному від занять часі я часто їздив її відвідувати. Інші санітарки (партійні) ставились до неї неприязно, дуже заздрили, а навіть й докучали. Дійшло до того, що одна з «начальниць» Червоного Хреста — Вустя звернулась до мене:

— Що ви в ній побачили доброго, вона ж східнячка?

Ясно, що я взяв її у роботу так, що десятому заказувала.

Прикро мені було, що я не міг допомогти Ірі, бо до «бабів» наша військова влада не сягала, тим більше, що ця справа була чисто приватного характеру.

Під кінець місяця липня наш курінь вибрався в акцію на Дубенщину. День перед відходом я поїхав попрощатися з Ірою. Був гарний погідний день. На полях стояли полукипки. Сиділи ми з Ірою на траві та довго-довго розмовляли. Прив'язаний у тіні кінь за той час вибив копитом глибоку яму. Іра була в лихому настрої. Нарікала на погане трактування «східняків» в УПА.

— Тимчасові удачі засліплюють їхній політичний розум, — казала Іра. — Якщо вони думають мати Україну в сільських республіках лише на Західній Україні, то це до соборности ще дуже далеко. Самостійність може здобути лише весь український нарід. Таке ваше посту-

повання не «приєднає східняків», як ви говорите. Ваша метода скріпить лише аргументи большевиків, з якими вони виступають проти націоналізму. Ми не будемо боротись за когось. Ми хочемо боротись за Українську Державу, за нашу державу, тоб-то, всі українці мають її вибороти й бути в ній господарями. А тут я бачу, що одна партія хоче командувати і то партія одного закутка українських земель. Нам не можна накидати нової диктатури; ми трактуватимемо її, як лиху й ворожу, як і сталінський комунізм. Це нас не потішає, що ця диктатура не московська, а українська. Диктатурі однієї партії немає місця в Україні, — закінчила свої думки Іра.

16. ПОЧАТОК СЕРПНЯ 1943 РОКУ

На початку серпня була проведена широка мобілізація молоді до УПА, при чому назверх зберігався принцип добровільності. Майже в кожному селі були боївки самооборони, що держали варту і, в разі потреби, оборону села. В селах, спокійних від німців, виникало т. зв. «народне ополчення»; воно мало на меті підготувати кадри до УПА на випадок тотальної мобілізації. Всі чоловіки від 18 до 45 літ, якщо були в якійсь армії, мусіли відбувати два або й три рази на тиждень військові вправи. Вони були зорганізовані в сотні й курені. Сотенними, курінними і чотовими «народнього ополчення» були люди, що розумілись на військовому вишколі. Кожний «ополченець» мусів зробити собі дерев'яний кріс до вправ. Тими вишколами відали військові референти ОУН «Б», а пізніше УПА давала своїх інструкторів. Це, одначе, було переведене не скрізь однаковою мірою.

Так творилася по селах «армія без зброї». Крім організаційної сітки для зв'язку, були утворені військові зв'язки УПА, які властиво організаційний зв'язок підпорядковували собі. Військовим зв'язком користувалися організація і УПА. Начальником зв'язку групи Південь (Енея) був Зварах Петро, псевдо Славко.

Була налагоджена пошта УПА, можна було вести листування між відділами. Листи називалися «грипси». В «грипсах» стрільцям заборонялося писати про військові справи, але дуже часто траплялися «мудрагелі»: пишучи до дівчат або батьків, вони подавали напр., номер кварталу лісу, де стояв відділ. Вистарчало німцям перехопити листа і глянути на плян лісу, щоб довідатись докладно про розташування даного відділу УПА.

Службові листи були печатані сургучем (ляк). Залежно від справи, крім псевда того, до кого був написаний «грипс», писалося «пиліне», або «експрес». В тому також були надужиття, бо «грипс» до дівчини був також часто «експрес». Зв'язкові кур'єри дуже часто використовували селян і перестяжували поїздками. Так завелось, що молодий хлопчина три кілометри не хотів йти пішки. Стільки «шарварків» на підводи наше населення не мало за жодної чужої влади.

СБ почала масову чистку серед населення і в відділах УПА. За найменшу провинку, навіть за особисті порахунки, видавалось на селянина кару смерти. По відділах в більшості випадків терпіли східняки. Трудно було їм захиститися перед засудженням, що той чи той «неблагонадійний», бо їх ніхто не знав; не було другого східняка з його місцевости, котрий посвідчив би за нього. Один із таких засуджених втік від розстрілу зі зв'язаними руками. Ясно, що прихильної пропаганди для УПА він не робив.

Взагалі СБ і її діяльність — це була найчорніша сторінка історії тих років. Таке враження мав я від першої зустрічі з СБ, що про неї згадав вище. Гірше не могло бути, бо поліція сама була законом і судом.

Служба безпеки була зорганізована на німецький зразок. Більшість командирів СБ — це колишні курсанти з німецької поліційної школи в Закопаному (з років 1939-40). Ними були переважно галичани.

Для стрільців, що дезертирували або провинилися, були створені карні сотні, а навіть на Поліссі був карний табір — кентавр, як його звали. Він знаходився в околиці В. Сидиня. Командантом кентавра був Дорошук.

До лісу німці висилали на розвідку масу шпигунів;

їх дуже часто СБ переловлювала. Навіть був випадок, що курсант підстаршинської школи УПА був запроданцем німців і працював на їхню користь і, провівши розвідку, втік до німців. За голови наших командирів, як Енея, Черника, Юрка і т. д. німці визначили нагороду по 10.000 карбованців. Одного з таких ласих на гроші СБ зловило, і Еней сокирою власноручно відрубав йому голову до пенька.

УПА, охоплюючи в цей час лише Волинь і Полісся, була поділена на групи, що відповідали територіальним комплексам, а саме: Північ, Південь, Захід і Схід (раніше були три перші, пізніше четверта).

Командиром групи Північ був Дубовий, Південь — Еней, Захід — Рудий, Схід — Верещака.

Найсильнішими групами була південна група Енея і північна група Дубового. Весь головний провід УПА, тобто Головна Команда і партійні провідники, знаходився в околиці В. Стидиня (Костопільщина, близько Степаня).

Головнокомандувачем УПА був Клячківський. Псевдо Клим Савур, а пізніше Охрім. Він уживав обоє псевд.

На самих початках організації УПА начальником штабу був Тур. Максим Рубан-Лебідь був лише недовго на Волині, як Урядуючий Провідник ОУН Бандери. Його псевдом були підписані відозви й накази політичного характеру, згл. безпеки.

Шефом штабу УПА був полковник армії УНР Ступницький, пізніше генерал Гончаренко, оперативним старшиною полк. Омелюсик-Поліщук. Полковник Литвиненко (псевдо Євшан) був начальником розвідки УПА. Шефом інтендантури був Зубатий (Мороз). Головним прокурором — Безрідний, його заступником Мітла. Старшиною до доручень у Савура був Шелест, політ-освітником — Апостол. Заступником Савура в політичних справах був Волошин-Павленко. Організаційним по мобілізації при штабі УПА був Олег (Ілько Ткачук), так званий Орг. Моб.

Як виглядали організаційні функції в ОУН Бандери, я не знаю. Організаційна сітка ОУН «Б» була дуже щільно пов'язана з УПА, правдоподібно Савур був од-

ночасно провідником ОУН «Б» на своєму терені.

Хоч бандерівці й заявляли, що УПА надпартійна, проте, в перший період (відколи перейнято цю назву від Бульби) нею цілковито керувала ОУН-Бандери. Тому населення так і називало партизанів бандерівцями, хоч з переконання вони бандерівцями не були.

В відділах УПА були наставлені «політруки» й уповноважені СБ. Їхній вплив був такий великий, що часто військовий ступінь чи функції в відділах залежали від «політруків». У відділі першою особою був партійний відпоручник. Районовий ОУН Бандери мав право наказати сотенному, що знаходився на його терені, якусь акцію. Тут часто доходило до непорозумінь, бо одночасно сотенний міг мати інший наказ від зверхника УПА.

В міру поповнення рядів УПА неорганізованими, УПА набирало щораз більше характеру всенациональної української армії. Партія чимдалі тратила поводи, СБ не могла схопити цілості в свої руки. Між старшинами й вояками УПА та СБ згодом витворився великий антагонізм.

17. ПАНСЬКА ДОЛИНА Й МІЗОЧ

Вже другий тиждень наш курінь на Дубенщині. Багаті села і гостинність населення робили наш побут приємним. Щоденно приходилось нам змінити місце постою тому, що ми готувались до акції й не хотіли зраджувати своєї присутності перед німцями.

Штаб плянував напад на німецькі залоги в трьох місцях рівночасно: на районний осередок Демидівку, Бокійму (фільварок) і Млинів (фільварок) та палац грава Хоткевича. Розвідний апарат відділу зібрав усі потрібні дані. Плян був готовий. Кожна сотня підтягалася ближче до призначеного їй об'єкту. Розподіл був такий: сотня Беркута мала нападати на Демидівку, сотня Докса на Бокійму, а сотня Юрка — на Млинів. Зі мною мав бути штаб куреня і провідник Дубенщини, тут заступник Енея — Черник. Крім зброї, яку ми надіялися

здобути від німців у Млинові, ми мали забрати верхові коні і сідла для кінноти УПА. (В Млинові була годівля коней). Несподіваний наскок на ці три пункти давав запоруку повної дезорієнтації німців, а тимсамим нашої перемоги. Для ще більшого враження один рій мав обстрілювати Дубно.

Про плян акції були повідомлені станичні. Несподівано за кілька годин перед наміченою акцією прибув го-нець із Дубна і повідомив, що на двірці виладовується більша кількість німецького війська та вивантажуються танки. Це вказувало на те, що прибули свіжі німецькі сили і переводити нам акцію небезпечно. Командування куреня акцію відкликала. На другий день ми дістали відомості, що частина новоприбулих німецьких військ затрималась в навколишніх селах Дубна. З одної сторони треба було нам зникати з терену Дубенщини, а з другої — шкода було повертатись до табору, не виконавши жодної акції. Тоді на старшинській нараді схвалено постанову: ще тієї самої ночі зліквідувати польське гніздо — «твердиню», яку вони зробили в селі Панська Долина.

Гарна місячна ніч. Сотні куреня оточили з трьох боків село. Почалась стрілянина — поляки з мурованих будинків і бункрів сильно відстрілювались. Наша артилерія Берези, що складалася з трьох гарматок 75 мм, окопалася на полі біля роздоріжжя. Ми в уяві вже бачили руїни польських будинків. Але покищо гарматки мовчали.

По годині завязаного бою нам було ясно, що без артилерії поляків нам узяти неможна. Добре озброєння і фахова оборона вказували, що Панська Долина дійсно була «твердиною». Курінний Юрко дав наказ нашій артилерії відкрити вогонь. Засвістів у повітрі перший знаряд і розірвався зо два кілометри за будинком. Більше пострілів не було. Я з Юрксом приходжу до Берези і, перед нашими очима стала така картина: Артилеристи метушаться біля гарматок і не можуть всадити стрільна ... не влазить. Береза з «одкруткою» відкручує і закручує гвинтики. По якомусь часі стрільна були заладовані. «Вогонь!» — Потягнули за посторонки прив'язані до

спускового приладу гарматки. Всі три стрільна зарилися в бараболиння перед окопаними гарматками. Одне стрільно розірвалося близько наших стрільців. Гарматки були без прицільного приладдя, стрілялося «прямою наводкою» через дуло. Береза ревів з розпуки — перший його виступ з «батерією» був невдалий.

Після вистрілу дві гарматки вийшли цілком зі строю. Юрко дав наказ третю справну гарматку витягнути на першу стрілецьку лінію і окопати. Відлеглість до будинку була 150 метрів. Запальними кулями було підпалено будинки криті соломною і вони ясно освітлювали муровані «твердині». Береза, взявши об'єкт у середину колеса дула, потяг за посторонок. Голосний вибух... і частина хати осунулась на землю. Стрільці були очаровані ефектом. Знову — другий стріл, третій: заглух ворожий «максим». На четвертий раз, разом із вистріленим стрільном, мало не полетіло дуло, — гарматка розірвалась на частини. Разом із тим втратили ми надію здобути поляків. Двогодинний бій після того не дав жодного позитивного вислідку. Стало розвиднятись. Провідник Черник дав наказ відступу.

Під час акції стрілець Грушка був ранений у ногу. Провідник грузинів Альоша ⁹⁾, висланий в розвідку в село Пашиха, — згинув у зустрічі з німцями. Його поховано в Рожку поруч могили Литвина.

В дорозі до табору я відвідав могилу Литвина. Березовий хрест і свіжі квіти прикрашували його могилу. Відмовивши молитву за спокій його душі, на свіжому дереві хреста я написав дату моїх відвідин і залишив напис: «Литвин! Спочивай спокійно, душею я завжди з Тобою. Макс».

Крім пари мішків добрих яблук, ми нічого більше не здобули в рейді на Дубенщину. В дорозі до лісу, при переході залізниці, мадярські пости без жодних перешкод дали нам дорогу. То були перші початки УП-ізьсько-мадярського порозуміння.

Довго після нашого повороту стрілецьтво сміялось із справності артилерії Берези. Найбільш по-мистецькому про це вмів розповідати політ-освітник нашого кур'єня Гнат.

Під час нашої відсутності Крем'янецький курінь по-
вів акцію на Мізоч, але так само, як і в нас, вона скін-
чилася невдачею.

Трапилось якесь непорозуміння: в дорозі на акцію
одна сотня обстріляла штабову групу Енея; її взяли за
німців, бо була вдягнена в німецькі мундури. У висліді
був ранений у ногу шеф штабу групи майор Голубенко.

Зараз після нашого повороту в ліс штаб видав наказ
двома куренями виконати вдруге акцію на Мізоч і здо-
бути цукроварню (вишневецький цукор вичерпався, ра-
нені відчували брак цукру).

В той час кількість відділів у лісі досягла поважного
числа. Разом із санітарами й господарськими частина-
ми нараховувалося окслю 2000 людей. Ліс був поріза-
ний густою сіткою доріг, так що трудно було знайти
правильну, безпосередню дорогу від табору до табору.

Командування Групи Південь так було певне своїх
сил, що не звертало достатньої уваги на ведення роз-
відки проти німців. Всі дані про ворога подавало майже
виключно населення. Найменший рух німецьких залог
був для нас відомий, одначе ми не взяли під увагу на-
мірів армії, яку німці кинули до боротьби з партизана-
ми і тут, власне, виявилася наша легковажність.

За день перед акцією на Мізоч я хотів відвідати Іру.
Шпиталь з Забари був перенесений і я поїхав до Анто-
новецького фільварку довідатись про нову адресу. Зе-
лений не міг мені сказати, бо ця зміна наступила остан-
німи днями. Замість Іри, в Зеленого я зустрівся з моїм
старим товаришем Іваном Федоруком, псевдо Гуцул. Він
і Мисечко, редактор «Волині» з Рівного, сиділи в Зе-
леного заарештовані.

Один і другий були в Бульби. Коли бандерівці почали
братовбивчу війну проти Бульби, нікому просто не ві-
рилося, що таке божевілля може діятись на наказ УПА
чи навіть Проводу ОУН-Бандери. Скорше можна було
припустити, що це все робить місцева СБ. Тим більше,
що Негус в дорозі на схід написав листа до Бульби, в
якому радив зв'язатись з «вищими чинниками».

Бульба вирішив сконтактуватися з Командою УПА —
Південь, де були його старі знайомі, як Бусел і Воло-

шин, товариші з Берези Картуської і високі достойники ООН — Бандери, а тим самим УПА. Федорук і Мисечко взяли на себе місію зв'язатись і переговорити з обома згаданими вище. Коли вони ночували в одному селі на Остріжчині, їх сонних СБ піймала. Вони обидва подали себе за парламентарів Бульби до УПА для переговорів. Ясно, що СБ, зовсім не наставлена на дипломатію, віддала їх під слідство.

При нагоді я точно довідався про долю бульбівського руху. Бандерівська УПА вже роззброїла більшість відділів УПА-бульбівської, залишилося лише кілька менших групок, а сам Бульба спритним маневрування у районі Межирич-Селище висмикнувся з рук бандерівців. Практично активність бульбівців була скінчена. Федорук вірив ще в майбутнє УНРА і намовляв, щоб я перетяг свою сотню до Бульби. Ясно, що в мене була протилежна думка, — я вважав, що справа Бульби вже перерішена — Федорук не знав нічого про ріст і силу УПА, тому не мав вірної оцінки годішньої ситуації.

Довго ми втрьох сиділи і згадували минуле. Мисечко був мені знайомий лише з статтей в газеті «Волинь». При відході я попросив Зеленого, щоб добре з ними обходився і розповів йому, що це мої старі знайомі. Ні Федорук з Мисечком, ні я сам не сподівалися жодних комплікацій в цій справі.

18. ОПРЕСІЯ І ЧИСТКА

Два курені — Дубенський і Крем'янецький, з участю направленої артилерії Берези, вночі з 19-го на 20-ий день серпня 1943 року повели наступ на містечко Мізоч. Передові частини вдерлися на вулиці міста. Німці і залога маляр розпучливо боронилися. Гарматки Берези цим разом виявляли повну справність.

Моя сотня наступала проти залоги маляр від цукроварні, що була вже в наших руках. Шість вантажних авто-машин, під командою Хрона, загули за сусіднім горбом. Мадяри і німці посилили вогонь — спрямовую-

чи його в напрямку, де йшли наші машини. Колона затрималася.

Минула година. Від Енея прибув до мене гонець із наказом припинити акцію і повертати негайно в ліс. Жодних пояснень більше не було.

Командири і стрілецьтво почали обурюватися на глупоту зарядження командування (Енея і Черника). Я сам дивувався, чому нагло переривати, коли ціль була досягнена, тільки ладувати цукор. Моє обурення було тим більше, що в сьогоднішній акції я провадив операцію з відділом, як самостійний командир сотні. Ця акція мала бути для мене іспитом зрілості на командира. З огірченням дав я наказ сотні відступити.

При зустрічі з Енсем і Черником в селі Білашів, я доповів про виконання наказу. Еней на скору руку поінформував усіх присутніх старшин, у чому справа. В часі акції на Мізоч о год. 3-ій ночі прибув гонець із лісу з повідомленням, що німці роблять наступ на ліс. Нам треба негайно вертатись до лісу і боронити табір, ранених та наші позиції. Ми не можемо на день залишатися на відкритому терені, тому якнайшвидше мусимо дістатися до лісу. Ранені на возах і стрілецьтво не знали, чому такий прискішений відворот.

Коли ми доїздили до краю лісу, де знаходилися наші табори, ясне сонце показалося на небозводі й провіщало гарну погоду. Над нами появился німецький літак «шторх» і почав обстрілювати нас з бортової зброї. Стрілецьтво відчуло тривогу. Кожний старався чим скорше добігти до лісу. Незадовго появился другий літак «фокевульф», і вони по черзі почали переслідувати наші відділи.

Край лісу горіли наші автомашини. Не маючи протилітунської зброї, ми були безраді. Перемучені акцією й прискішеним маршем, ми з великим трудом зберігали ще бойовий порядок маршу. Останніми зусиллями, перебігаючи кожну галявку в лісі, вдалося нам без жертв на 8-му годину ранку добратися до табору школи підстаршин. Курінь Кропиви з Круком відійшов до свого табору. Наш Дубенський табір (раніш Хрона) був вже занятий німцями. Залога нашого табору ледве втекла,

залишаючи все майно. Командир Еней дав нам наказ боронитися на місці (табір підстаршин), залишаючи свого заступника Черника (капраль польської армії), а сам пішов із відділом Крука.

Ми зовсім не знали ситуації. Залози повтікали невідомо куди, а школа підстаршин розвідки не провадила. Відомо було, що крім нашого Дубенського табору, німці зайняли Антонівці, село Бушу і село Тартак. Якою силою вони наступали, нам не було відомо, але артилерійським і кулеметним вогнем густо обстрілювали ліс, що вказувало на солідність акції. В Антонівцях, як розповідають утікачі, бачили танкетку. (Німці, мабуть, робили акцію силою цілої дивізії під командою відомого фон Баха, що мав спеціальне завдання знищити партизанів).

Командир Черник дав наказ приготуватися до оборони. В кількох напрямках була вислана розвідка. Решта відділів (наш курінь і школа підстаршин) зайняла відтинки окопів, що ними був обведений табір школи підстаршин.

Можна було сподіватися наступу німців що-хвилини. Ліс шумів від стрілів і гуку моторів літаків, що, кружляючи, обстрілювали ліс з бортової зброї. Стало дуже гаряче, пекло сильно сонце, хоч би подихнув вітерець. Стрілецьтво мовчки слідкувало за літаками, то знову пильно дивилося наперед себе. Всі були голодні, навіть забракло в таборівій криниці води. Десь коло години десятої прилетів «драбиняк» і скинув перші бомби в середину табору. Щастя, що я з Юрком відійшов до криниці. Одна з бомб упала якраз на те місце, де ми вдох перед тим лежали. В таборі зчинилося замішання. Стрілецьтво, без наказу, повискакувало з окопів і, відбігши на 100 метрів, залягло за деревами. Я побіг з Юрком до хлопців.

Тільки відлетів перший літак, прилітає другий, третій і так без перерви бомблять табір. Загорілася шопа, дим їсть очі. Біля табору зчинилося пекло. Цивільні люди, що повтікали в ліс під наш захист, худоба, все те збилося до купи і невідомо, що тут робити. Чути лемент жінок і плач дітей.

Гордієнко з фінки застрочив по літаку, далі посипалися поодинокі стріли. З літаків німці скидали скринями міни. Федорук біжить до мене і просить дати кріса йому до оборони. Всі сподівалися, що тільки відлетить літак, зараз же почнеться наступ німців. Втікати не було куди, ми вирішили прийняти бій на місці. Наступ не приходив. Літаки без перерви, аж до заходу сонця, бомбили. Летовище було в Дубні, так що справність їх була дуже добра. Кожний стрілець за цілий день кругом своєї сосни втоптав стежку. Окопи і табір були зрівняні з землею. Завдяки педантерії німецьких літунів, ми мали дуже малі втрати, були лише два забиті і три ранені. Літуни мали наказ бити табір і били його, не подумавши навіть покрити бомбами простір навколо табору.

Коли б літаки кинули бомби по лісі в безладді — були б нас всіх розпоростили і напевно було б більше втрат. Видно, що німці мали докладний плян табору і знали, що є викопані окопи й бункри, тому били влучно по таборі й окопах. Можна собі уявити наше становище, коли ми без жодної протилітунської оборони, пасивно переносили бомбардування і обстріл з бортової зброї. Регулярна армія заломлюється перед літунством, а що ж казати про повстанців, які стрічалися з літаками вперше? Багато всяких начальників не витримали і втекли від відділів. Навіть Зелений, командир СБ, діставшись до якогось села, закопав фінку, а сам у постолах і подертій одежі вибрався з оточення.

Після заходу сонця літаки полетіли на летовище, а ми почали збирати свої сили. Був наказ нам відійти до табору Крука (Крем'янецького). Ясно, що вночі треба буде прориватися з оточення. Гарматки неможливо було тягти з собою і командир Черник дав наказ їх закопати. Довгою зміюкою наш курінь і школа підстаршин забезпеченим маршем вирушили з лісу в напрямку Крем'янецького табору (під Залуською горою).

Я якраз був зайнятий своєю сотнею. Ззаду мене почувся голос Федорука: «Макс, рятуй!»... Оглядаюся, — командир СБ нашого куріня Ранок попихає Федорука (вже без кріса) прикладом своєї фінки на бік. Я взагалі

був поденервований, а коли побачив таке, то без наду-
ми вийняв свій пістоль і кажу до Ранка:

— Пусти, бо застрелю!

Підскочив командир Черник, питає, чи я цього чо-
ловіка знаю, чи я за нього ручаюсь. Я поручився і Фе-
дорука пустили. Сказав йому:

— Тримайся моєї сотні, тобі нічого не станеться.

Федорук долучився до сотні. Цілий день, коли було
гаряче, СБ не було чути, а тепер хотіли позбутися чо-
ловіка, бо його справи не хотіли вияснювати. Отже для
певности, ліпше «розходувати»... Сам Федорук, потра-
пивши в таку ситусцію, не знав, що робити й не мав
куди тікати. Пізніше він десь відбився від моєї сотні і
його таки СБ без усякої підстави розстріляло. Так я
втратив ще одного друга.

В таборі Крука панувала каша. Всі збилися докупи,
витворився балаган, невідомо, що далі робити. Щоб
не розгубитися, курішний Юрко дав наказ окремо три-
матися сотнями. Стало темніти. Де-не-де було чути ні-
мецькі постріли. Червона заграва вогню охоплювала
щораз більшу смугу лісу. Німці з запальних бомб під-
палили ліс, чого не було вдень видно. Тепер хоч і страш-
но, але неймовірно гарно.

Головні командири відбували нараду. Забитих похо-
вано в потемку так: просто в яму. Нарада скінчи-
лася і прийшов наказ до відмаршу на прорив з ото-
чення. Моя сотня дістала завдання очолювати похід.
Було вирішено (таємно) вивести з оточення лише
збройну силу. Майно табору залишити, обоз із ранени-
ми мав їхати ззadu відділів. Командири йшли за моєю
сотнею, далі за ними тяглися решта відділів. Якраз біля
мене пройшов Еней, переляканим голосом питає, де
Кропива й Крук, бо він залишився давати решту нака-
зів. Я йому вказав дорогу. Зараз від табору на галявині
під Кам'яною горою стояв обоз ранених. Я згадав про
Іру і почав про неї випитувати. Ніхто не знав, де вона
знаходиться. Кажуть, що вдень була з ними. Мимоволі я
почав за неї боятися. Ранені, бачучи, що відділи їх ми-
нають, почали просити не залишати їх. Деякі легше ра-
нені вставали з возів і долучались до відділів. Ясно,

що вони, як вояки, орієнтувалися, яка загрозлива була ситуація. Залишатися без зброї, без жодної охорони, — вони знали, чим це могло скінчитися. Але в даному випадку ніхто про це не думав. Треба було зберігати більшість й збройну силу. І так з великим напруженням удалося нам щасливо, через Кам'яну гору і село Дубенський Майдан, вийти з оточення без єдиного пострілу.

Над ранок почали ширяти літаки, і ми були змушені затриматися на постій. В лісі Балярня вибрали ми оборонне місце і розташувались табором. За нами годину пізніше прибув обоз з раниними. Завдяки енергії однієї з мед-сестер, псевдо «Мотря», обоз раниних їхав нашими слідами й також щасливо видістався з оточення. (Зараз за нами вони не могли їхати, бо стук возів міг зрадити нас перед німецькими заставами).

Була неділя, 22. серпня 1943 року. Щойно на Балярні я довідався, що Крук учора в день мав бій з німаками в селі Антонівцях. Німаки купою збилися біля ставу, Крук наставив «максима» і поклав, як пізніше стало відомо, біля сорок німаків. Крук мав лише двох чи трьох убитих і одного раненого.

Постій у лісі Балярні уявляв собою жахливу картину. Біля 2000 людей озброєних і цивільне населення, що також тяглося за обозом раниних, наповняло невеликий шмат лісу. Незабаром вода в криниці біля гаївки стала біла мов молоко. Кожний хотів напитися і треба було поїти коні. Голод докучав до краю. Малі резерви харчів, які хто встиг захопити в Крем'янецькому таборі, треба було віддати для раниних. (Раниних було дуже багато, бо постягалися з усіх навколишніх сіл-шпиталів).

Ми не вийшли цілковито з оточення, бо по селах стояли німці, так що харчів не було звідкіля взяти. Літаки шугали над лісом цілий день. Німці пішли зранку в наступ і заняли наші табори, але нас уже там не було. Щойно під вечір стрілецьтво знайшло поле з картоплею і морквою, і за годину поле було чисте — треба було морквою годувати також і коні.

Начальство знов скликало раду і радилося, як вий-

ти з положення. Нарешті вирішили мене з сотнею послати на схід до Негуса, а решта відділів мала розбитися на сотні і вночі перейти в Суражські ліси.

Перед відходом я конче хотів найти Іру й попроситися, але Іри в таборі не було. Багато стрільців і раних підчас акції розгубилося. В боях згинув (в селі Градки) політ-освітник Максим і шеф СБ на Дубенщині — Вовк (інж. Вусовський). Тоді я, зустрівши Мігду, зокрема просив його, щоб він Ірою заопікувався, поки я не повернусь. Про те ж саме я просив і Черника. Написавши до неї записку, залишив її Гаркавенкові, щоб він передав Ірі.

В похід на схід, на скору руку вже в вечорі створили для мене нову сотню. Старої сотні Юрка не можна було послати в цілості, бо до неї належала одна чота грузинів. Начальство знало вже про створення АБН і мало вже якесь призначення для грузинів, а крім того це був дуже непевний елемент у боротьбі з советськими партизанами. Тому, що склад сотні Юрка був дуже добрий, начальство хотіло порозкидати стрільців і командирів як ядра до нових відділів, що мали бути зорганізовані.

Шкода було мені розставатися з зіграними вже хлопцями. Тож на моє домагання залишено мені першу чоту бувшої сотні Юрка, як стару кадру, другі дві чоти були організовані так: У таборі було більше стрільців незорганізованих, відбитих від своїх відділів, ніж організованих в сотні. Коли я дав наказ «відчисли», вистроївши хлопців в три ряди, то нарахувалось п'ятдесят, значить усіх присутніх 150. Поки я записував псевда, починаючи від правого крила, половина розійшлася. І так у безконечність, і невідомо, до кого мати претенсії, бо темно і облич стрільців не видно. Нарешті вдалося спільними силами командирів записати 120 стрільців. Призначені були три нові чотові: Стародуб, Наконечний і Богдан. З виряду дали мені один таборовий віз і для мене сивого верхового коня. З озброєння були по три ручні кулемети на одну чоту, а я дістав паршиву фінку. Крім чотових призначено до моєї сотні двох політ-освітників: Степана (східняка) і Безталанного. Призначено також двох представників СБ, Грі-

зного і якогось ще... З таким командним складом і майном вирушив я в дорогу.

Настрій моєї сотні був далеко не найкращий. Сходу вояки боялися, тому так важко було мені скласти сотню. Взагалі партизани неохоче відривались від своїх рідних околиць, а тим більше неохоче йшли в зовсім незнаний терен, зачумлений большевицькими партизанами й провокаторами. До того ж усі ще були під враженням останніх подій.

Німецький удар на ліс раптово виставив на пробу всіх, і все мусіло показати своє власне обличчя — люди й система. Виявилося багато чого позитивного й негативного, чого не було видно перед цією пробою.

Найперше виявилося, скільки між стрільцями й командирами та різним начальством було елементу випадкового, що до партизанки взагалі не надавалося. Так і розбіглися, не оглядаючись на інших. Але й виявилося, скільки є бійців відважних і відданих та добрих командирів.

Багато було повчального для командування УПА. Напр. в справі ранених з'ясувалося, що це проблема, про важкість якої ніхто собі цілком не здавав справи. З цього витягнуто висновки, й від тоді шпиталі УПА приміщувано по глухих селах та хуторах у глибоких лісах, де відділи УПА не робили жодних акцій і самі не скучувалися, щоб не стигати на дані місцевості уваги німців. Правда, й там була небезпека нападу советських партизанів, але це вже була небезпека менша. А взагалі, проблема ранених була грізним мemento на майбутнє.

Далі виявилось, що в нас зовсім погана розвідка. Командування УПА в цьому було зовсім короткозоре. Про німців у своєму терені (тобто місцеву залогу) розвідка дещо знала. Натомість про ширші німецькі операції командування не знало зовсім нічого. Та більша німецька одиниця, що робила акцію на ліс, мусіла звідкись приїхати. Не могла вона відразу розгорнутися до акції, тобто її рух мусів бути видний. Коли ми ще були на Дубенщині, то в Дубні виладовувалося військо. Треба

було щось передбачити. Треба було слідкувати за рухами того війська по селах.

Німці, виконуючи акцію, вибрали добрий момент, коли ми нападали на Мізоч, — значить, вони вели розвідку. Далі — точне попадання в табір свідчило, що вони давно вже приготували акцію і позбирали до того дані. З того висновок, що відділи УПА не сміли стояти місяцями на одному місці. Треба було постій змінювати дуже часто. В партизанці всяка концентрація власних сил шкідлива.

Плян і тактика німців були такі: Вони насамперед заблокували комплекс лісів, розташувавшись кругом по селах, а певні частини вислали в необсажені люки в ліс. Літаки мали за завдання розпорошити і деморалізувати наші відділи, а пізніше мав прийти наступ основними німецькими силами. Нашим добрим рішенням було те, що в першу ніч вийшли з оточення і виграли час. Це було наше спасіння. Військо не може надто швидко розгортати операції, і в даному випадку це не була німецька помилка. Вони не знали наших сил, тому придержувалися правильної тактики нормального розгортання. Відносно літаків ясно, що ми, не маючи протилітунської оборони, нічого не могли зробити.

Акція на ліс (що найважливіше з усього) була переломовим моментом для східняків в УПА. За кілька днів після акції, коли все устabilізувалося й повернулося нормальне життя в УПА та були наладані зв'язки, цілком випадково викрилась широко закроена зрада. З джерел СБ було нам відоме ось що:

Один зв'язковий, підчас акції, мав доручення від майора Голубенка (колись шеф штабу Крука, а тепер групи Південь) передати «грипса», писаного майором, одному з колишніх старшин червоної армії, який у той час був інструктором у школі підстаршин УПА. Наглий наскок німців і літаки налякали молодого стрільця, і він, не виконавши наказу, втік до села Обгова. По кількох днях, коли все втихло, стрілець з'явився знов кари за невиконання наказу, тому вирішив прочитати «грипса», щоб знати, наскільки це була важлива справа й якої сподіватися кари. Тут він зробив велике від-

криття. В «грипсі» майор Голубенко пише до свого старого знайомого лейтенанта (вже не перший раз) і питає, чи той готовий виконати дане завдання. Далі до-слівно стояло: «Вже настає час, бери своїх хлопців і кін-чай з голотою. Тих, які здадуться без бою, можеш узя-ти з собою, а решту постріляй, зброю, якої не можна взяти, спали». І подано збірний пункт (означене місце в лісі).

Прочитавши такого змісту «грипса», стрілець негайно зголосився до штабу і віддав «грипса» Енею; в тракті досить хитрого тим разом слідства СБ виявилось, що кілька колишніх старшин червоної армії на керівних становищах були в змові і мали завдання розкласти УПА й знищити штаби та провідних людей. Керівником акції був спеціально висланий більшовиками шпигун. Час їхньої зради був визначений на день, коли німці робили акцію на ліс, якої вони (зрадники) не передба-чали.

Маючи такі докази проти декого, трудно було для СБ бути справедливою. Почалася майже тотальна пере-вірка східняків, в тому числі впало багато й невинних. Майор Батько особисто при вистроєних відділах УПА, сказавши глибоко патріотичну промову, сам власно-ручно розстріляв майора Голубенка. За тиждень після того СБ натрапило на матеріяли, які доказували, що сам майор Батько був у змові з Голубенком, і що він стріляв його лише для того, щоб здобути собі довір'я і далі продовжувати шпигунську роботу. Цей випадок є зразком відданости деяких комуністів, зокрема майо-ра Голубенка. Він же міг видати Батька, але відданість своїй справі була для нього понад усе. Волів згинуть від руки свого товариша, ніж зрадити справу й зірвати роботу.

Після тієї чистки східняків витворилась жахлива си-туація. Східняки не довіряли західнякам і боялися СБ, західняки не довіряли східнякам, у кожному добача-ючи зрадника. УПА не могло обійтись без східняків, добрих військовиків, але довір'я до них було захитане. Більшість з них були незвичайно українській справі від-дані, й підозріння ставило їх у жахливу ситуацію. Ті

речі були подані органам СБ по всіх відділах УПА і всюди почалися подібні історії. Багато східняків, щоб не жити в непевності, почали тікати на східні області України, ширячи пропаганду, яку живо підтримували советські партизани, що західняки — «бандерівці» — ріжуть усіх східняків підряд, навіть жінок і дітей. Це дуже пошкодило популярності УПА також на Західній Україні. Хоч більшовикам не вдалось розкласти УПА, то проте пошкодили вони нам дуже.

Командування УПА старалося все це затушувати і не надавати розголосу, але такого заховати не можна.

Взагалі проблема т. зв. східняків і західняків була найважчою проблемою в тих роках, як буде вона найважчою в майбутньому і не є легкою і тепер, навіть на еміграції. Більшевики її дуже зручно використовують, щоб не допустити до української духової соборності й спільних зусиль у розв'язці і практичних, і політично-ідеологічних питань.

Зарозумілість і впертість західняків, зокрема галичан, а в першу чергу бандерівців, спричинює ігнорування наддніпрянців, що почуваяться цим вражені, а то й ображені. Вони хочуть, щоб їх розуміли й їх погляди респектували, а західняки вимагають від них повного зречення своєї власної думки, інакше їх трактується, як чужих. Це використовують більшевики й наказують своїм агентам бути більш папстами, як сам папа в «західництві». Результат: бандерівці відкинули тих наддніпрянців, що були чесними українськими патріотами, але не у всьому погоджувались, а прийняли агентів, які зовсім пристосувались і свою вірність бандерівцям доказували нищенням напр., мельниківців, виконуючи своє завдання: знищити український самостійницький елемент.

Був, наприклад, в Лановецькій боїщі Іскри старший лейтенант Міша. Він мав повне довір'я бандерівців, бо дуже запопадливо вишукував і мордував мельниківців. Врешті зрадив і перейшов до відділу Колпака, що у жовтні 1943 року вертався з Карпат, застрілвивши при цьому Іскру. То було між селом Якимівцями і хутором Рідкодуби, Крем'янського повіту.

Під час чистки східняків був розстріляний сотенний Петро, а пізніше в осені лейтнант Лисенко, що був у таборі Хрона від самої весни. Перший можливо був підозрілий, але Лисенко був кращим патріотом від багатьох західняків. Бувшого шефа штабу Дубенського куреня старшого лейтнанта Барвінка також розстріляно, так — на всякий випадок, без жодного обвинувачення.

19. НА СХІД

Згідно з завданням мені треба було для зв'язку дістатися на Кореччину і там долучитись до Негуса, а він уже зорієнтує мене на місці в завданнях. Діставши теренову кличку УПА, я разом з кандидатами в старшинську школу, яку провадив капітан Бандаренко на Полісся до групи Північ, пустився в дорогу. (Кандидатів було 20-30 хлопців). Терен, що ним треба було переходити, був ще забльокований німцями. Отже, вирушивши вночі з місця, на день ми затрималися в селі Мости, щоб запасти харчами. Недовго довелося відпочивати.

Дня 25 серпня 1943 (на Болярні ми стояли два дні) селяни донесли, що їдуть німці. Крім моєї сотні й групи кандидатів до школи старшин, в селі стояла разом із нами сотня Беркута. Вчора, тобто 24. серпня, Беркут обстріляв штаб Енея, думаючи, що це німці. А взагалі, під час акції був він на охороні табору, звідкіля втік перший з оточення, без порозуміння з командуванням. За це пізніше його скинули з сотенного На вістку про німців, Беркут зібрав свою сотню і подався в ліс. Бандаренко, сказавши, що він відповідає за школу, що його завдання не битися, а в цілості запровадити школу на Полісся, також потягся за Беркутом.

Моє становище було погане. Хлопці ще не позбулися недавно пережитого страху і в бій абсолютно не рвалися. Я послав чоту Стародуба до лісу в резерву, а сам з двома чотами пішов на допомогу місцевій боївці, яка зв'язалася в бій з німцями біля близького фільварку. Стародуб, як резерва й забезпечення нам відступу, не

виконав завдання й долучився до Беркута та відійшов вглиб лісу.

Моя допомога боївці обмежувалась тим, що я прикрив її відступ. Німці погоні не робили, тож я залишився на становищах аж до вечора. За кару, на місце Стародуба я поставив чотовим ройового Байду, а на його місце поставив Стародуба. Під час тих перипетій п'ять стрільців моєї сотні дезертирувало.

Вночі ми пішли далі через села Буцу і Дермань і затрималися на день в селі Верхові. Там повторилася така сама історія з німцями. Під вечір все заспокоїлося і ми в місцевій станиці трохи підживилися. Вся сотня дістала чисту білизну, а мені вбилося в пам'ять взірцево зорганізована поміч дівчат: вони надзвичайно гостинно і гарно прийняли нас доброю вечерею. Таких смачних грушок, на які були багаті садки села, я не їв ніколи. Коли підкріпились, хлопцям повернувся гумор і помалу, в міру віддалення від нашого лісу, затирався страх перед переслідуванням німців. В селі Верхові зустрівся я з польовим священиком УПА Іларіоном і він подарував мені «на лиху годину» маленький образ Ісуса Христа, що в мене зберігся до сьогодні. В день нашого постою в тому селі припадало Успення Пресвятої Богородиці.

Далі з Верховя пішли ми на село Бугрин, де поромом переправилися на другий бік річки Горинь. В селі чи хуторі Сергіївка з'їли ми ще разом барана і розлучилися зі школою. Бондаренко з курсантами направився на Полісся, а я з сотнею — до села Крилова. На зв'язку в Крилові сидів політичний провідник Ворон. Він був «махером» у справах Сходу, через нього йшли зв'язки на наддніпрянську Україну. З походження галичанин, був у 1941 році, як бандерівський діяч, на східніх землях. Спокійної вдачі і дуже толковий хлопець. Хворий на сухоти був дуже відданий партії.

Щоб не було непорозуміння, я йому вповні представився і висловив свої погляди. На диво, в той час і пізніше він дуже прихильно до мене ставився і абсолютно з усіма деталями зорієнтував мене в праці бандерівців на Сході. Він вважав, що в 1941 році бандерівці

зробили масу помилок, а тепер з труднощами почали їх направляти. Зв'язки на східні області України вели виключно через міста, по селах симпатиків було мало. В містах було легше зачепитись і конспіруватись. Так, напр., зв'язок на Київ ішов через Житомир.

Рейди відділів на схід мали бути живою пропагандою визвольної боротьби й одночасно мали творити сітку організації ОУН — Бандери, закріплюючи за собою зв'язок із Західною Україною.

Більше як за два роки війни совети встигли налагодити свою працю в заплілі німецької армії і тим самим зупиняли працю націоналістів. На кожному кроці можна було зустрітись з советською провокацією. Ворон запропонував мені залишитись на кілька днів у районі Крилова і провести певну роботу зараз за колишнім польсько-советським кордоном. Я написав «грипса» до Негуса з повідомленням про моє прибуття і про мої наміри. Негус відповів, що покищо я в його терені не є необхідний і можу провадити операції самостійно.

Село Крилів мало навкруги багато хуторів і я з відділом часто зміняв місце постою. Тому, що в тих теренах не було більше відділів УПА (крім Негуса, що проходив зі сотнею) населення дуже прихильно до нас ставилося і сито гостило. За кілька днів нашого побуту я познайомився ближче з своїми стрільцями. Їх боева вартість була мені невідома, але політично був це елемент надійний. Кількадесят хлонців було з ОУН полк. А. Мельника, 30% з ОУН Бандери, решта безпартійні. Обидва політруки були щирими українцями й не були партійними фанатиками. Крім хлонців з Західної України, був один із Карпатської України, псевдо Незнаний, кілька із східних областей, два узбеки «Петро» і «Арсен» і один вірменин «Міша».

В лісі Балярня в присмерку потрапили до мене всякі люди, між ними два мельниківські зв'язкові до Бульби, а саме — до представника ОУН Мельника при штабі Бульби — Ждановича. Їх була переловила СБ, але за була за них під час акції німців у лісі. Тими зв'язковими були Хміль і Стир (Орел).

Хотівши виконати якунебудь акцію, треба мати тере-

нову карту, а в мене була лише карта 1:500000 і та кінчалася на колишньому польському кордоні. Проблему карти допоміг мені розв'язати східняк-стрілець Володя з Берездівського району. З ним трапилася цікава історія: він утік до УПА з транспорту, яким німці везли на працю до Німеччини. Тому, що він був дуже скромний і не знав порядків в УПА, його призначили візником до таборового воза, що його якраз приділили до моєї сотні. Я звернув на нього увагу й почав його розпитувати. Виявилось, що він досить інтелігентний та спритний хлопець і має закінчену десятирічку. Я спитав, чи він не хотів би бути в сотні стрільцем. Володя охоче озвався:

— Чому ж бо ні? Мене призначили на візника і я мушу наказ виконувати.

Я його приділив до першої чоти, а на візника призначив стрільця Волоцюгу.

Володя з перших днів виявив ініціативу: сам запитав, чи мені не буде потрібна карта східніх теренів; він має дома карту і може принести. І справді, через день відпустки приніс мені карту з мірилом 1:300000. Була це карта Вінницьчини й Житомирщини.

Пізніше він дуже гарно визначався і вкінці став роїовим. Я, зокрема, трактував його добре і вважав симпатичним хлопцем. Він дуже перейнявся боротьбою УПА і вів себе зразково.

Першою акцією на сході була засідка на німців в одному селі Аннопольського району. Німці щоденно їздили до колгоспу цього села і під охороною молотили збіжжя. Увечорі все намолочене збіжжя забирали з собою. Раненько 6-го вересня сотня зробила засідку на цвинтарі, що був зараз біля колгоспу, попри який мусіли їхати німці. О год. 7.30 появився з боку Аннополя трактор із причіпкою. Наблизився до нас і ми з розчаруванням побачили, що німців не було.

Тоді я дав наказ розірвати гранатою молотарку (нова, спроваджена з Німеччини) і підпалити всі господарські будинки колгоспу. Живий і мертвий інвентар казав колгоспникам забрати з будинків. Люди бігали, як мурашки. Чорний стовп диму звівся до неба. Наші політ-

освітники зібрали віче і промовляли до народу. Закликали його до боротьби з німцями, до саботажу в роботі. Не давати вивозити німцям збіжжя з України, розібрати збіжжя та худобу. Через спалення будинків і знищення молотарки німці господарки далі вести не будуть, отже, хай ділять землю і хай самі засівають, щоб не було голоду на другий рік.

Селяни слухали, дивилися на нас, пізніше поглядали один на одного і ненависно споглядали на високу шибеницю, що стояла на цьому ж самому майдані, де було віче. Знаряддя смерти, німцями споруджене в кожному селі на східних областях України, говорило саме за себе.

— Ми раді робити так, як ви кажете — говорили селяни — але що зроблять з нами німці? Ми вже й так пропадемо, молотарка застрахована на 300 людей з нашого колгоспу. Коли хто її знищить гинутьимуть наші люди...

Політосвітники почали заспокоювати, радили сказати німцям, що це зробила УПА. Жінки почали плакати. По двох годинах ми залишили село. Дим рознісся геть по околиці. Ми зникли в невеличкому ліску.

Годину після нашого відходу прибув відділ козаків і німців з Аннополя. Розвідавшись, що це ми зробили, населення не турбували. Забрали череду худоби і відійшли до своєї залоги в місті. За кілька днів Ворон, з допомогою організаційної сітки, довідався про реакцію колгоспників. Несподіваний ефект. Навколишні колгоспи просять, щоб західняки зробили в них те саме. Ворон пропонував продовжувати цю роботу.

В ніч з 9-го на 10-ий день вересня, точно о год. 1-ій заграва пожегу 11-ти колгоспів освітила весь Берездівський район. В кожному рою моєї сотні був один стрілець пропагандист, що робив «нічне віче» і роздавав приготовану Вороном літературу УПА. Селяни тим разом енергійно розбирали колгоспне майно по хатах. Згоріли лише порожні будинки. В ту ніч на заграву пожегу прямували недобитки сотні Кропиви, який зараз після мого відходу був також висланий на Вінничину. Німці на дорозі їх розбили, сам Кропива був ранений.

Кількадесят стрільців його сотні над ранок прибули до мене, і я їх напямив по зв'язку на південь до групи Енея.

Я дістав листа від Негуса й зібрався в дорогу. Місцева організаційна сітка робила розвідку по шосі Коречь-Рівне, в місці, де нам треба було переходити на північ. Під'їхавши ввечорі під шосу, я затримав колону возів і вислав кіннотника Хмеля перевірити цивільну варту, що мала стояти на шосі. Кіннотник поїхав. Раптом посипались стріли і одночасно по всіх місцях, де стояли німецькі залоги й пости, показалися німецькі ракети. Німці зробили на нас на шосі засідку. Вони приїхали в час, коли вартовий зійшов з посту повідомити, що можна їхати. За кілька хвилин прийшов Хмель. Оповідає: підійшовши до шоси, кінь раптово сполохався пострілів, а він вилетів із сідла. При тому загубив криса. Кінь раніше повернувся від їздця і тим сповістив небезпеку. Це було перше виняткове щастя Хмеля, яке його не покидає до сьогодні. Вози я звільнив до дому, а сам із сотнею завернув назад. Знак ракетами означав тривогу і я думав, що німці, знов роблять акцію. В терені, де я знаходився, не було більших лісів. Я пішов на хутір та, вибравши оборонне місце, де лежала одна господарка, затримався там на день. До обіду стрільці чули тривогу тому, що нічого не було відомо. Пізніше ми довідалися, що німці зробили засідку за насипом шоси. Першими пострілами самі перетяли телефонні дроти і тим викликали в залагах міст тривогу.

До мене приїхав Ворон і розповів, що населення внесло до нього скаргу на моїх стрільців: під час постою на одній квартирі мої стрільці покрали в господаря речі: білизну та шкіру на чоботи. Факт був обурливий. Це була заплата за гостинність і жертвенність села для нашої сотні. Я негайно дав наказ зробити збірку сотні до вимаршу. Перед фронтом сотні подав зажалення від населення. Командирам наказав я перепровадити на місці ревізію. У стрільця Вербини знайдено крадені речі. Питаю сотні, яку дати за це кару. Вся сотня, як один крикнула:

— Розстріляти злодія! Він компромітує наше ім'я і ім'я УПА.

Щоб не брати на себе відповідальності, я скликав всенний суд сотні і він виніс присуд смерти. Перед смертю я дав останнє слово засудженому. Стрелець Вербина почав просити подарувати йому життя. Сотня відповіла:

— Не даруємо, розстріляти!

Грізний, як СБ моєї сотні, на очах усіх розстріляв Вербину. Це був суворий козацький суд над зрадником козацької честі.

Його тіло закопане на місці розстрілу. Населення, а зокрема пошкодовані господарі, дуже жалували що за таку дурницю спричинили смерть молодого стрільця. Того дня у вечорі ми виїхали до села Велика Клецька, де стояла сотня Негуса.

Село Велика Клецька було однією з «республік», подібних як село Антонівці, де була виключно влада УПА. Тут знаходився, крім штабу групи Схід — Верещаки, шпиталь УПА і головна господарська станиця. На другий день після мого прибуття, я пішов зголоситися до командира Верещаки. В квартирі шпиталю я зустрів начальницю Червоного Хреста Галку (моя знайома з Шумська) і Олега (Ілька Ткачука) з товаришами. Почав розмову і розповідав про спалені колгоспи. Тоді встає Верещака, молодий хлопець, здорова клинувата голова, в советській сорочці. Я його вперше бачив, а Олег мені нічого не сказав, що це командир. Верещака сказав:

— Хто вас уповноважив таке робити? Я являюся командиром групи Схід і тільки я можу вказати методи, якими можна послуговуватися на сході і я за це відповідаю. Тепер я вас потягну до відповідальності за те, що самочинно провадите акції, шкідливі для нашої справи...

Таке було моє перше знайомство з командиром Верещакою.

Ясно, що я докладно розповів, що все робив узгіднено з Вороном і він від мене відчепився. Верещака зробив на мене негативне враження. Там же командир

Верещака сам переводив езекуції на стрільцях, які свого часу самочинно повернулися з походу на східні терени України, відставши від решти відділу. Відділ їх був розбитий німцями і стрільці під час бою відбилися від своїх і не могли залишатися одинцем у чужому терені. Але коли він вже їх потрактував як дезертирів, то чому не міг знайти виконавця і другого місця на езекуцію, а сам робив це перед очима ранених на подвір'ї шпиталю. При мені розстріляно п'ятьох стрільців. Вони лежали хворі на коросту, а кілька з них були легко ранені в останньому бою з німцями, коли вони відлучилися від відділу. Така картина для ранених була аж надто неприємна.

20. НА КОРДОНАХ

Річка Случ була кордоном і лінією «Мажіно» між зонами впливу УПА та советських партизанів. Корецький район і весь південно-західній терен Случа був закріплений за відділами УПА. На північ і схід від Случа відділи УПА робили лише недалекі випадки в «ворожий терен». Зараз за річкою діяли польські партизани, вони мали свої укріплені бази в Старій Гуті і Мочулянці. Советські партизани були висунуті ще далі на північ; їх осередком були Карпилівка і Брониця. В містечку Городниця стояла ще німецька залога. Так виглядав терен дій УПА на Сході. В тому терені знаходилося на початку вересня з відділів УПА лише кілька сотень: сотня Негуса, моя і Рога. Курінь Дороша, що був висланий на роззброєння Бульби (невдалий напад 18. 8. 1943 р.) відійшов на північ. Верещака щойно формував свій штаб. Негус якийсь час кватирував у селі Сторожів і тримав охорону від советських партизанів. Я стояв із своєю сотнею в селі Мар'янівка над Случем на північ від Великої Клецьки. Поляки дуже часто нападали на села по цей бік Случа і грабували наше населення, зокрема загрожували шпиталеві УПА в В. Клещі, тому я пішов їм на захист. З-поза Случа поляки обстрілювали село з гарматки, а навіть збили баню церкви. Під

час мого постою в тому селі поляки з військовою охороною приїхали на поля (зараз за річкою) копати картоплю. Я зробив на них наскок і ми їх здорово підчухрали. Від того часу другий беріг Случа виглядав, як мертвий.

Наші дві сотні робили раз засідку на німців, що виходили геть з Городниці. Одночасно того самого дня советська партизанка тиснула їх з півночі. Советські партизани зірвали міст так, що німці в той день не виїхали. За два дні пізніше виїхали в супроводі двох танків і літаків. За наявності такої сили, ми не відважилися їм заступати дорогу. Городницю зайняли советські партизани. Німці тримали в своїх руках на тому відтинку залогу в Корці та Межирічі й охороняли головну дорогу Київ-Львів.

Німці почали акції в терені. Спалили кілька хат у селі Даничів. Тоді я з сотнею перенісся до села Копитків. Незабаром я повів акцію на один фільварок за 3 кілометри від Корця. У цільварку була німецька залога і 28 козаків. Я провів розвідку і ми мали виконати акцію спільно з сотнею Негуса, але що сотня Негуса спізнилася, а було вже все готове, я вирішив узяти фільварок тільки з моєю сотнею. Виставивши маленькі застави від Корця і Рівного (по 5 людей з кулеметами) повів двома чотами наступ і опанував фільварок. Один рій з північного боку міста обстрілював Корець, щоб затримати німецьку залогу на місці. Німецька залога в Корці складалася з 700 чоловік. Знищивши частину залогі фільварку, ми весь живий інвентар забрали, а при відході спалили будинки фільварку. В акції брав участь сам Негус, не дочекавшись своєї сотні, що стояла тоді біля села Устя. В час бою Негус виявив вийняткову відвагу. На постріли зовсім не реагував, бо трохи не дочував. Мусів питатися стрільців, з котрого боку стріляють. Над ранок, коли ми вже відходили, приїхала німакам допомога з Корця, але ми, відбиваючись, подалися в свій терен.

В акції ми здобули масу худоби, овець, коней та іншого майна. Моя сотня щойно тепер трохи устаткувалась. Зокрема, з гарних здобутих коней я був дуже

задоволений. При сотні я зробив маленький відділ кінних розвідників (кур'ерів) — до стрільця Хмеля дійшов Придорожний, Куля й Хмара; вони вчотирьох творили пізніше всякі чуда. Тією акцією я збагатив господарство УПА запасами харчів. Хоч то не була акція великого військового значення, проте успіх її підніс настрої стрільцтва моєї сотні. Щойно тепер позбулися вони боягузкості і стали вірити в перемогу.

Від нашого відходу з Крем'яниччини, хлопці жили між собою і творили одну нерозривну цілість. Політ-освітник Безталанний мав таки талант і став описувати віршами наші бої і життя сотні. Другий політ-освітник Степан дбайливо провадив хроніку нашого відділу, а стрілець Богдан почав малювати кольоровими олівцями всякі епізоди — поважні й гумористичні. Нема кращої методи для виховання стрільців, як, власне, сатира пера й мазка. По такій «публікації» перед сотнею «жертва» й інші стрільці дуже стараються, щоб не потрапити другий раз на сміх сотні. З-за такої роботи в моїй сотні боягузів не було.

Ми стояли в селі Топча. Я був на квартирі в дуже інтелігентній і свідомій родині К. Один із синів тієї родини перебував якийсь час на еміграції в Берліні й там ми познайомились. Якраз тепер його сестра виходила заміж і з Рівного приїхали гості. Політично вони були симпатиками ОУН — Мельника. Син розповідав мені про Толю: він працює в редакції «Волині», до підпілля активно не встряває і не вірить у перемогу УПА. Тієї думки був і сам К. Ми довго з ним дискутували. Я боронив позицію УПА, а він заперечував.

К. і вся його родина дуже активно помагали УПА, як армії, але були проти політики бандерівців. Його сестра вивозила валізками ліки для шпиталів УПА, він сам привіз для моєї сотні повно зошитів і олівців за власні гроші. Мій маляр Богдан дістав від нього всі потрібні прилади, як рисунковий папір, фарби й кольорові олівці. Тоді, пригадую, ми отримали перший раз «Інформатора» і гумористичну газету УПА «Український перець». Було внизу на останній сторінці написано, що друкується в Києві, але більше тієї газети я не бачив.

Від К. я довідався, що терен, де ми знаходимося, з весни 1943 року був виключно під впливом мельниківців і Бульби, а тепер після роззброєння деяких їхніх відділів багато людей вступило до УПА, але й багато пішло в підпілля. Головний господарник нашого терену, Керч, був також у Бульби. Керч був членом ОУН — Мельника. Незабаром я з ним особисто познайомився. Зробив він на мене дуже добре враження.

Негус розповів мені, як, прийшовши в цей терен, він роззброював бульбівців, а навіть 18. 8. 1943 р. був зловив його жінку (яку пізніше СБ злочинно розстріляла). Сам Бульба з більшістю відділу вийшов із оточення, яке переводив курінь Дороша. Слухаючи ці розповіді, я ніколи не думав, що мені доведеться ще роззброювати решту бульбівців. Під час мого постою в Топчі розформовано чоту, що стояла на охороні шпиталю Червоного Хреста. Половина стрільців і чотовий Дума перейшла до моєї сотні. Від того часу обов'язок охорони Червоного Хреста припав на мою сотню. Начальник Червоного Хреста дуже часто скаржився, що бульбівці, які ще залишилися, роззброюють стрільців, що їздять по селах по харчі для ранених, але я на це не звертав уваги. Аж одного разу «політичні органи» донесли, що в поблизькому селі стаціонує бульбівський відділ і що я маю від командування УПА наказ його роззброїти. Тяжко було мені робити їм таку прикрість, яку я сам особисто недавно переживав. Але наказ був наказом.

Раненько вирушив я на «акцію». За кілька хвилин перед моїм прибуттям до села Хмелівка — бульбівці відійшли. Свіжими слідами піших і кіннотників я пішов за ними. Ясно, що вони далеко не могли відійти, мусіли десь затриматись поспідати. Партизанську вдачу я вже знав. І справді так воно й було.

Біля спаленого німцями села Селище бульбівці затрималися у лісових куренях, щоб напитися молока в цивільного населення. Їхні стрільці розбрелися по господинях по молоко, не виставивши варті. Я підійшов із сотнею під самі курені. Розгорнув розстрільну і почав оточувати, даючи лише вихід на чисте поле. При чому

дав наказ не стріляти. В разі потреби, стріляти лише вгору.

Бульбівці, побачивши нас, почали тікати в поле. Наші відкрили стрілянину і почали обходити. На крик: «Стий, не втікайте!» — бульбівці, які були позаду, щоб прикрити відступ своїх, почали стріляти в нас. Тоді один наш погарячився і пустив чергу з кулемету по них. Я почав кричати: «припинити вогонь», бо справді могла бути каша. У висліді один з бульбівців — Ворон, був раниений у руку. Забравши «полонених», я запропонував їм вступити в мою сотню. Деякі погодилися, а решту, обеззброївши, звільнив додому. Залишився в моїй сотні їх чотовий Чугайстир (Чумак); йому я зараз повернув зброю і призначив його на вишкільного інструктора моєї сотні (він був галичанин, член ОУН — Мельника). Я тоді не знав, що при тому відділі (це була сотня Мухи, його пізніше застрілили бандерівці) знаходився випадково О. Жданович.

На постой на Жорнівських Хуторах (після акції на бульбівців) наші постові затримали двох советських розвідників (хлопця і дівчину). Нашим стрільцям кинувся в очі їхній одяг. Вона була одягнена по-міському й виглядала елегантніше від місцевих селянських дівчат. Він був одягнений добре, лише чомусь підкачав одну холошу і тим звернув на себе увагу. У них знайлено 10.000 рублів і посвідку, що управнювала дівчину їхати до Кракова. (Посвідка була видана німецьким комісарем м. Рівного). Ясно, що посвідка була підроблена і то дуже майстерно.

Я хотів сам особисто поспробувати перевести допит. Відокремили їх одне від одного і я допитував по черзі. Мушу сказати, що дівчина трималася надзвичайно добре. Вона мала прекрасну «легенду»: казала, що походить із Почаєва і що в 1941 році совети при відступі забрали її з собою, а тепер вона вертається додому. Добре говорила українською мовою з волинським акцентом. Я почав розпитувати про Почаїв і вона дійсно знала деяких людей, подавала прізвища, а навіть знала манастир і духовенство. Говорила при мені молитви, але коли я запитав про околиці Почаєва, то вона давай си-

пати по черзі села Дубенщини з району Верби. Видно, що вона не добре вивчила карту. На тому її я й піймав.

Коли вона побачила, що заплуталася, то почала з другої бочки, що вона не знала, до кого попала і що боялася говорити правду. Вона походить зі Львова і, як бувший член ОУН, співпрацювала з Ольгою Басараб. Навіть знала напам'ять Декалог, але я вже був певний, що це советська розвідниця і то досить спритна та добре вишколена. Цікаво, яке вона могла мати завдання в Кракові. Цього вона мені, ані СБ, що пізніше робила допит «по своєму», не призналась.

Її партнер заломився швидше. Він подав себе за брата своєї товаришки, а коли я йому сказав, що вона призналась до всього, він признався, що висланий більшовиками до Рівного купити паперу й чорнила і на те дали йому гроші. Між іншим, сказали звернути увагу на те, що робиться в терені, як там українські партизани, бандерівці і т. д. Про завдання дівчини він дійсно не знав, але й про себе він не говорив правди. Він був висланий советськими партизанами з села Карпилівки. Сам закінчив політехніку в Харкові й дуже смішно було, коли він спочатку вдавав малописьменного. Я заставляв його підписатись. Як він не крутив, як не прів, то все одно було видно, що письменний і то добре. Того ж самого дня я їх обоє відіслав до СБ в Топчі. Той парняга перехитрив наших стрільців і втік їм з воза. Він навіть у сусідньому селі, подавшись за стрільця з моєї сотні, переночував і господарі дуже чемно його гостили.

За кілька днів знов попалося мені два советські розвідники, але тим разом СБ не було мені вдячне. Вони подалися за військово-полонених, втекли з Німеччини й просили прийняти їх до сотні. Один був старшина, другий старший сержант. Наперед хвалилися, які вони військовики і що вони можуть багато зробити для УПА. Після попереднього досвіду я був обережний і під претекстом, що їм треба поїхати в штаб записатись, вислав їх до СБ.

Командантом станиці СБ в селі Топча був Грізний, який перед тим був призначений до моєї сотні. Мої

стрільці залишили советчиків і повернулися назад. За кілька днів я довідався про таке: СБ по одному брало їх на допит. Одного після переслухання зараз розстріляно. Другий сидів замкнений в магазинчику і чув, що його товариш розстріляний. СБівець, який мав його взяти на допит, доклав Грізному, що не в силі його взяти, бо він не хоче йти. Грізний особисто відкрив двері магазину і не зоглядівся, коли його лице було порізане бритвою. Советський розвідник вискочив, як вітер, кинувся на вартового, видер від нього кріс, вистрілив, спотикнувся й забив цівку в землю. Глянув навколо себе, кинув кріс на землю і влетів, як скажений, на станицю. По першому вистрілі з пістоля одного з поліцистів згасло світло. Почалася в темноті бійка, большевик різав бритвою, кого досягнув, — а стріляти не можна було. Нарешті знайшовся один відважний СБ-івець, що кинувся на совета й повалив його на землю. Другий підскочив на допомогу і розвідника зв'язали. Советчик до нічого не признався, сказав тільки, що він советський парашутист, уміє гинути героїчно й завжди помстить смерть товариша. За нього помстяться інші.

У висліді бійки був один із СБ вбитий і шість покалічених бритвою. Від того випадку наша СБ при ревізії робила вже обшук дуже докладно.

В другій половині вересня один із відділів Колпака, розбитих у Карпатах, вертався знеможений на схід. Річку Случ переходили біля Устя на Городницю. Ми їм мали заступити дорогу, але Гузоватий спізнився.

Від командира Енея не діставали ми жодних директив. На спілку із Негусом робили ми все з власної ініціативи і щільно були пов'язані з організаційною сіткою. Що робилося в інших воєнних округах, до нас не доходило. Про героїчні вчинки окремих командирів і стрільців, читали в «Повстанцеві»; його з іншою літературою постійно присилали нам по зв'язку. Від Верещакки (він час-від часу тут з'являвся), або безпосередньо зі штабу Північ діставали ми всякі накази і відозви, підписані Охрімом до стрільців і командирів УПА. Часто такі накази чи відозви військового й політичного характеру треба було читати на збірках перед

сотнею. Змісту тих наказів не пам'ятаю. До Енея треба було лише послати звіти з діяльності і свої спостереження з боротьби УПА. Одночасно зі звітами писав я «грипси» до Іри, але відповіді не отримав, Черник і Мітла в її справі також не відписували.

З початком жовтня почалося гарне «бабине літо». Верещака приїхав до села Толчі зі своїм штабом і робив приготування до рейду на схід. Шефом його штабу був Очеретенко-Гузоватий¹⁰⁾ із «веркшуцу» зі Стараховиць, його ад'ютантом був Довбуш. З ним прибули сотні Лева, Буревія і Скирди, що складала курінь Квартиренка. Сотня Негуса і моя чисельно були великі й творили собою другий курінь, а курінним був Негус. Курінь Квартиренка складався із сотень, що перед тим належали до Дубового (група Північ). Взагалі Верещака своїх відділів не мав, йому лише призначали певні відділи з інших груп до походів у центральні області України.

До того часу рейди відбувалися невеликими силами. Перший такий рейд був групою в силі 25 чоловік кіннотників з Верещакою на чолі. Вони під советським плащиком (удавали советських партизанів, чіпляючи до шапки зірку або червоні стяжки, при чому говорили по-російськи) зайшли були далеко, бачили здалека золотoverхий Київ, усього від Києва ділило їх 30 кілометрів. Той рейд відбувся в липні. Це були перші спроби і перші теренові зв'язки на Київ. В дорозі назад советська партизанка і німці їх сильно потурбували і мало хто повернувся.

Один із щасливців, коли його разом з іншими товаришами розстрілювали советські партизани, був лише в кількох місцях поранений і чудом виліз із ями, де совети притрусили їх гілляками, і за кілька тижнів напівголий повернувся до своїх.

Другий такий рейд був сотенного Гордієнка, також у липні. Його відділ в силі одної збільшеної сотні мав на Житомирщині великий бій з німцями. Населення донесло німцям про його постій у ліску, де треба було днювати. Поліційна німецька школа з Житомира, в числі 120 курсантів, вибралась його ліквідувати. Пове-

ли на них наступ чистим полем. Якраз ціла гречка і сині мундури виразно відбивалися на білому тлі. Наші підпустили їх на близьку відстань і вдарили. За дві години бою 82 німці були вбиті, а їхня зброя була в руках нашої сотні. В кожного поліція в кишені були ланцюжки, якими думали кувати полонених українців.

Наших хлопців у тому бою згинувло понад 20. Після сутички Гордієнко був змушений повернутись назад до вихідної бази. Крім вище згаданих були рейди малих відділів, як Лева і Свіста.

Господарники поповнювали відділи взуттям і одежею і приготували нам у дорогу сухі харчі на місяць часу (сухарі, крупа, сіль і суха ковбаса, залита смальцем). Політруки приготувляли пропагандивну літературу на схід і школилися в промовах (з пропагандивної літератури основною була «Земельна реформа УПА»). Верещака зі штабом опрацював плян походу. Командири сотень повчали стрільців, як треба себе поводити бойово й політично на сході. Верещака приготував навіть міни до мнування доріг, які ми мали вживати як забезпечення доріг підчас постоїв.

За кілька днів перед нашим відходом німці, в числі 170, наїхали на село Коловерть. Я був із своєю сотнею найближче тож негайно використав підводи, що стояли біля млина, і поспішав із сотнею на допомогу населенню.

Німці з поляками, побачивши наш відділ, швидко з села почали тікати на возах, стріляючи з кулеметів, але я змусив їх затриматися. Німота позіскакувала з возів і почала відстрілюватися. В час наступу чистим полем ранили Бурлаченка. Куля попід поясом пройшла під шкірою живота і лише досить легко його ранила. За якийсь час прибігли мені на допомогу сотні Негуса і Скирди. Німці і поляки відреклися «здобичі» і, покинувши свої всякі військові манатки, як амуніцію, намети тощо, почали панічно тікати. Під самим Межирічем, загнавши їх у місто, сотні повернулись до села Харалуг. Настрій стрілецтва був так піднесений недокінченим ділом, що ми ще тієї ночі вирішили повести наступ на німецьку залого в місті Межирічі.

Зараз після вечері ми тими трьома сотнями й вирушили. Через цілу ніч до ранку місто було нами оточене. Перелякана німецька залога боронилася в приготованих уже давно окопах і бункрах. Зліквідувати її не вдалося, але фільварок на передмісті, ми обчистили і, як у нас велося, спалили.

Це була ще одна бойова заправка для наших відділів, перед рейдом на «схід».

В час акції на Межиріч ми мали лише 5 легко ранених.

21. СЛІДАМИ ГЕРОІВ БАЗАРУ

В перших днях жовтня, в день вимаршу на Схід, у селі Сторожів Верещака зробив останній перегляд наших двох куренів. Щоб надати якнайбільшої рухливості відділам, міномети й гарматки залишено. На охорону Червоного Хреста і того терену курінний Острий (той, що був у бою в Суражському лісі) прислав сотню Криниченка з групи Дубового.

В промові одного із політ-освітників було подане значення нашого рейду для УПА у відношенні політичному, військовому й історичному.

Намічений рейд мав відбутися приблизно слідами II-го Зимового Походу Тютюнника.

Після закінчення перегляду й паради курені в бойовому порядку переправилися через річку Корчик і опинилися на терені підсоветської України.

Розчленованими куренями, у віддалі один від одного не більше десяти кілометрів, щоб можна було тримати зв'язок, направилися ми на схід паралельно до шосе Корець — Житомир.

В перших селах зустрілися ми з невеличкими групами советських партизанів, але вони не могли нам ставити опору.

Від полонених довідалися про назви загонів, командирів і їх розташування в терені. Це нам значно полегшувало просування в чужому терені. Советська партизанка була порозкидувана малими підривними групами

майже по всій Житомирщині. Їхнє завдання було — мінувати головні дороги, що вели на схід, висаджувати в повітря німецькі ешелони з людьми і воєнними матеріалами. Дуже часто, як оповідали полонені, такі групи закопували тол і спокійно пили самогонку, а в «сводках» подавали, що виконали таке чи інше завдання.

Советські партизани були зорганізовані на взірєць армії і мали військовий зв'язок між собою. Навіть були радіом сполучені зі штабом советських партизанів в Москві, вул. Тверская 18. Тому, що вони почували себе надто безпечними, не мали теренових кличок і не були зорганізовані так, як, наприклад, УПА. Нам дуже часто вдавалося їх обманити, виступаючи під назвою їхнього загону або командира. В тому відношенні вони були досить наївні. З загонів, які ми зустрічали по дорозі, були: «Отряд об'єднання», «Імени Ворошилова», «25 ліття України», «Отряд Федорова», «Отряд імени Щорса», «Отряд Буйного», «Отряд ім. Богдана Хмельницького», «Отряд імени Чапая і Пархоменка» і т. д.

В наші руки потрапили всякі документи й матеріали.

Спочатку всіх полонених советських партизанів СБ розстрілювала, але пізніше ми побачили, що це ідіотизм, бо таким способом треба було вистріляти всіх східняків, що були в советській партизанці і в червоній армії, а з ким тоді робити революцію проти советів, яку намічала програма УПА? До того ж советські партизани під терором і силою мобілізували всіх чоловіків у свої ряди.

Хто відхилився від їх зарядження про мобілізацію, того розстрілювали разом із усією родиною і палили хату. Не один нами розстріляний був щирим українцем-патріотом і просився в УПА, але СБ була безоглядна і не дивилась на національність.

Такий стан тривав під час нашого рейду недовго. Таки по кількох днях відбулася старшинська нарада і тоді було постановлено: всіх полонених, без огляду на національність, лише розброювати і звільняти.

Перед звільненням наші політ-освітники провадили з ними коротку розмову «про спільний фронт проти

советів і комунізму», давали пропагандивну літературу, їсти на дорогу і звільняли.

Така постановка справи давала дійсно добрі наслідки. Українці з сльозами просилися прийняти їх до УПА, відкриваючи свою душу перед нами.

— Ми також хочемо самостійної України й краще за неї згинули б, ніж за Москву і Сталіна. Не залишайте нас на поталу. Ви відійдете, а ми знов опинимося в чужому морі. Давайте боротися спільними силами, — казали вони.

Деякі з них, коли пересвідчилися, що їм дійсно нічого не грозить, говорили, що вони не вірять в успіх і потребу УПА. Не маючи модерної зброї і відповідної сили, УПА не може розбити таких двох велетнів, як Советський Союз і Німеччина.

— Вам ніхто не допоможе з інших держав. Ви не маєте ніякого оперття, це поривання з мотикою на сонце. Ви кажете, що ваші кличі — найсильніша зброя. Добре, я з вами погоджуюсь, але треба насамперед розбити червону армію, або довести її до безвиглядного стану, тоді щойно ваші кличі можуть прищепитися. Наші бійці вже раз повірили в кличі свободи, і що з того вийшло? Немає за що битися бійцеві в червоній армії, але він мусить захищатися перед ворогом, який його вже нищить. Сталін — не ліпший, але в нього ми будемо конати повільно й непомітно. Отже, щоб продовжити нам дороге життя, вибираємо друге.

Подібно говорили й полонені інших національностей. Свою присутність у рядах советської партизанки вони пояснювали примусовою мобілізацією та тим, що числяться з поворотом советів, а тоді перед ними треба буде «оправдуватися», щоб уникнути репресій. А про те, щоб підіймати повстання, немає мови.

Ранених у бою советських партизанів наші санітари перев'язували, давали санітарну допомогу і залишали їх у селянських хатах. Відтепер розстрілювали лише партійних командирів, комісарів і високопоставлених членів партії.

Цивільне населення в перших п'ятьох селах, куди ми вступили, тікало від нас, як від татар. Тікали навіть ста-

рі люди. Тоді ми несподівано оточили шосте село і за-трималися там на постій. Спочатку селяни до нас лише приглядалися й не можна було з ними нав'язати розмови. Всі боялися розповідати й висловлювати перед нами свою думку, але перед відходом, коли вони побачили, що ми свої люди та ще добре поведомся й нічого не реквіруємо з харчів, стали нам розказувати, що со-ветські партизани провадять пропаганду, що західняки вбивають усіх східняків і палять хати. Річ ясна, вони тому не вірили, але й не були певні, що їм від нас ні-чого не грозить.

Тепер, коли вони нас знали, почали скаржитися на советських партизанів. Советські партизани вже їх до решти ограбували з одежі, взуття і харчів. Всіх чоло-віків силою приділювали в «отряди», в селі залишали-ся лише жінки, діти, старці й каліки. Вістка про нас блискавокою облетіла по всіх селах. Дальші села, куди ми проходили, зустрічали нас із хлібом-сіллю. Всі, хто був живий у селі, виходили нас зустрічати. Перед кож-ною хатою тини були заповнені дітьми, жінки вино-сили в глечниках молоко й хліб під запаскою (щоб ніхто не доказав советським партизанам, що в неї є хліб), тихцем подавали стрільцям хліб, бо думали, що ми го-лодні й не маємо харчів.

Старці з сльозами в очах благословляли нас знаком хреста. Деякі з них просилися, щоби прийняти їх до себе в обоз, говорили, що вони колишні петлюрівці. Хотіли б свої голови скласти за волю України. Такого патріотичного піднесення в народі ми ніколи не споді-вались. Значить, большевики за 20 років не вбили ще в народі патріотизму і любови до своєї держави. Це неправда, що большевики перевиховали українське се-лянство на большевиків. Вони його лише приспали й знеслили. За наявности реальних сил, які борються за самостійність, вони пробуджуються з 20-літнього сну. Кров відгукується на клич боротьби проти ворога. Їхні поривання заховані глибоко в серці. Навіть зневірені в українську справу стають віруючими.

Але для цього треба мати силу. До них доходили вся-кі вістки з Західної України; вони чули, що Західня

Україна вже самостійна, що має свою армію, магазини зброї, одержі і харчів. Серед них був популярний Бульба, бандерівців і мельниківців вони рахували за славних всяків, що борються за спільну справу. Націоналізм, як такий, був для них чужий, вони його не розуміли, їхнім ідеалом була самостійна Україна, якої вони так чекали, але устрою її собі добре не уявляли. Наші політосвітники силою факту мусіли критися з партійними тертями на західних землях, щоб не розчаровувати тих патріотів, яким партійництво було чуже, далеке й не зрозуміле. Для них існували дві партії — большевики й ті, що проти большевиків. Як, справді, виграти війну з Москвою, коли ще воювати між собою?

Такою побачили ми вимріяну, досі недоступну нам Україну. Патовий думок не давав спати. Було радісно, що ми прийшли сюди зі зброєю в руках. Захоплювало, що нас зустрічають, як своїх. Але рівночасно приходив сум, біль і жаль, коли дивились на руїну, яку залишив по собі московський большевизм і ще збільшував німецький окупант.

Та наша багата Україна, земля, що текла медом і молоком, супроти західних українських земель виглядала обдерта й бідна. Негороджені хати, брак садків, бідні господарські будинки, бідність у середині хати й майже голод, — так виглядала Україна. Безмежні лани наполовину зарослі бур'яном, лише де-не-де непривітні колгоспні шопи. Якже зогидила Москва український краєвид, як прибила й **ожебрачила народ!**

Війна ще збільшила нужду. Брак чоловіків по селах усю роботу перекинув на жінку, що мусіла нерідко годувати п'ятеро, а то й більше дітей. Але українка — це жінка героїня, в ній тече кров її предків. Кров пра-матерей роду, які завжди заступали чоловіків, що їх кликав до походу князь, чи козацький отаман. А коли чоловік не повертався з походу, жінка сама вигодувала дітей і захищала їх, втримуючи біологічну основу народу. Так було колись, так є і тепер.

Жінка українська працювала за себе й за відсутнього чоловіка в колгоспі та провадила хату й піклувалася дітьми. Єдина корова — була годувальниця дітей. Бід-

ний заробіток за трудовні ще грабували советські партизани. Вони забирали майже все з того, що залишалося після німецького грабунку. А проте, в тих умовах українська жінка не капітулювала. Вона втримувала свій рід, вона була матір'ю майбутніх поколінь.

Ми спостерігали, що ті неймовірно важкі життєві умови ще піднесли українську жінку. Вона стала ще більш самостійною, ще більш мужньою, ніж жінки в Західній Україні. Вона була політично освічена. В розмові вживала таких слів, яких в нас уживають лише інтелігенти; розмовляючи з нею, про нашу боротьбу, чи ідею, треба було вміти говорити толково й вичерпуючо, бо вона політично думає й фразами не задовольняється.

Перші наші відділи входили в село боєвим порядком і ліквідували советські малі загони, що переважно заздалегідь тікали. Дальші відділи в колонах, з маршовими піснями, проходили через село. Командири відділів вітали населення вояцьким привітом, прикладаючи руку до шапки, політ-виховники затримувались, розмовляли з населенням і залишали їм літературу УПА. Наш похід був дійсно пропагандивно-демонстративний. Такі картини підносили наш настрій. Мимоволі перед очима ставала вічна наша мрія — Софійська площа в Києві, а на ній відбувається дефіляда військ переможної УПА, як це бувало в минулому, в час попередніх визвольних змагань. На саму згадку про це — стискається серце. Але це була тільки мрія.

В часі постою відділу у селі було наказано чемно поводитись, не користуватися харчами мешканців, в розмову встрявати лише свідомим стрільцям, які могли дати влучні відповіді на запити селян. Коли заходила потреба, сильніші стрільці виручали слабших, але так, щоб це не кидалось в очі.

Гостинність тих бідних селян не раз ставила нас у прикре становище. Господиня вважала за велику кривду для себе, коли стрільці відмовлялися від страви, або молока.

— Ви не бійтеся, воно не затроєне, нехай мене Бог береже від такого злочину.

Коли ми вказували, що в неї малі діти й їм потрібне молоко, господиня гворила:

— Дітям нічого не станеться, а ви в мене дорогі гості і вас я від щирого серця хочу гостити, чим хата багата.

В хатах чистенько. Це характеристичне для українського села в кожних умовах. На стінах образи, але без рамок, бо за советів так легше можна було їх заховати. В кожній хаті Почаївська Божа Мати. Та й інші образи походили переважно з Почаєва.

Советські партизани часто висмикувалися нам з рук, то ж ми всі дальші села оточували. Звичайно, одна сотня обходила непомітно село, а дві інші з лівого і правого боку замикали перстень. В такому одному перстені припала черга бути першому з моєю сотнею. Коли ми обійшли село, я побачив, що на подвір'ї крайньої хати советський партизан шпортався в соломі і витягав якусь скриню. Я був досить близько, але не хотів передчасно стріляти, хотів зловити його живцем. Коли я підкрався під хату, він уже відійшов у село. Йдучи слідом за ним, я опинився з моїм господарником сотні Веселим на роздоріжжі вулиць, що перетинали село. За кілька метрів перед нами виходила з села група советських партизан числом 40 чоловіка. Тікати було запізно. Моя сотня була розташована під лісом. Треба було швидко знайти вихід.

Я крикнув з лайкою:

— Каково отряда?

Те саме спитав советський командир мене. Але я не здавався:

— Я тебе питаю, такий сину.

Тоді відповів, що «25-ліття України». А я байдуже подав назву іншого, нам відомого, відділу. Підійшли, привіталися й стали закурювати. В міжчасі підійшли хлопці з моєї сотні і так само помішалися, розмовляючи.

Советський командир Запорожець сказав, що люди донесли йому, ніби в напрямку села йде відділ бандерівців і почав сумніватися, чи ми дійсно советські партизани. Ситуація була погана. Могли показатися наші сотні, тому я не гаючи часу, кажу до советського ко-

мандира, що мусимо спільно зайняти оборону. Він, як місцевий, хай вкаже відповідний терен. Я даю пропозицію помішатися відділами, в разі відступу, вони будуть для наших бійців провідниками, а в часі оборони використають знання місцевости. Советський командир погодився і ми спішно почали розділяти його сороківку. Моїм хлопцям не треба нічого говорити, це був не перший випадок.

Найгірше було з командиром і його ад'ютантом. Вони обидва залишилися коло мене. Треба було щось робити і ми вислали розвідку, яка мала повідомити наші сотні, щоб затримали наступ, бо була б халепа. Самі направилися в село «вибирати місце оборони», По дорозі командир, ніби щось передчуваючи, висловлював своє недовір'я до нас. Врешті заявив:

— Коли б я знав, що ви бандерівці, то ось тримаю руку на безпечнику гранати: один момент — і вам і мені був би кінець. Та коли ви свої ребята, то жалко.

Я, йдучи поруч із ним, обертаясь й моргав до своїх стрільців, але вони мене не розуміли й не знали мого пляну. Я хотів, щоб вони його схопили, бо при моєму підозрілому русі він би паневно потягнув за безпечник гранати. Тоді я бачу, що не маю чого чекати й рішаю діяти сам. Як вийняти йому руку з кишені? Проста справа: прошу папірця закурити. Він виймає з кишені руку і лапається по інших кишенях. Це йому коштувало життя. За цей час я встиг зняти з плечей фінку, відтягти безпечник і крикнути: «Руки в гору!» Серія в живіт перешкодила руці сягнути по гранату. В той час його ад'ютант встиг блискавично зняти з плеча кріса і вистрілити, але куля пішла мені під ноги, бо він уже падав від моїх стрілів. Це були частинки секунди і вони вирішували життя одних, або других.

Постріли моєї фінки були одночасно сигналом до роззброєння решти. Мої хлопці справилися без вистрілу. Коли ми їх звільнили, вони дуже жалували свого командира, який не знав, що його чекає і тому так поводився. Надійшли другі сотні і ми пішли далі.

Цілими днями по дорозі йшла стрілянина, бо весь час зустрічався ворог. Стрільцтво так до того звикло,

що перед ворожими пострілами навіть не залягало. Зі всіх сотень ми постягали кіннотників і створили маленький відділ кавалерії, потрібний для зв'язку, розвідки і погоні. Було дуже смішно, коли советчик на маленькому колгоспному коні втікав від нашого кавалериста на гарному, расовому коні з розплідників на Західній Україні. Колгоспні місцеві коні дуже звинно виминали корчі, а наші бігли прямо на корчі, спотикалися і при цьому бачилося вищість місцевого коня. Кавалеристи чіпали до шапок червоні стяжки і дуже часто, вдаючи большевиків, приводили советів до нас, як до своїх. Один вірменин сотні Лева привів аж десять разом «своїх братів» земляків, що були в советській партизанці. Ми сміялися, що все можна змінити і підробити, але чорної шкіри не зробиш.

Мої кіннотники Куля, Хміль і Придорожний щоденно вичиняли штуки з советами: не було дня, щоб вони когось не привели, або не здобули зброї. Ті фортели на советських партизанів були подібні до полювання на зайців. Такою тактикою советські партизани були зовсім дезорієнтовані, тим більше, що трудно їм було встановити напрямок нашого рейду. Ми ніколи не придержувалися прямої дороги, покрученими маневровими маршами охоплювали майже всі села по річку Іршу на схід і попід Коростень на північ за дорогою Зв'ягель-Овруч.

Дуже часто траплялися непорозуміння і між нашими відділами. Вартові затримували вигуком «Стої!» і так за кілька хвилин починалась стрілянина. Перехитрювання советських партизанів ішло нам на шкоду. Але змінювати нашу тактику не було доцільно, бо про місце постю наших відділів знав кожний командир. Непорозуміння траплялися через недотягнення стрільців, що слабо орієнтувалися в терені і ніколи не були певні, чи потрапили на назначене командиром село, де стояли свої відділи, чи інше.

Крім сутичок із советськими партизанами, ми мали також два бої з німцями. Перший бій мав курінь Квартиренка; він на шосі Зв'ягель-Овруч зустрівся випадково з німецькою колоною. У висліді бою здобуто дві

вантажні автомашини нагружені цигарками, горілкою, одежею й амуніцією та іншими дрібницями. Це все німці везли для німецької залоги котрогось із міст. Решта машин утекла назад на Зв'ягель. В той самий час ми знаходилися за кілька кілометрів від цього місця й не знали, хто веде бій. Під час постою до нас потрапив советський віз з родиною командира советських партизанів, Буйного.

Другою акцією на німців був напад на залого містечка Бариші, що складалася з німців і козаків, в числі 150 людей. З нашого боку брав участь цілий курінь. Після 8-годинного бою виявилось, що не здобудемо бункрів без важкої зброї. Залого була дуже добре узброєна і добре окопана. В бою згинув командир Негус і чотири стрільці, ранених було 9 стрільців. У ворога втрати були поважні.

Цей бій був помилкою нашого рейду. Ми зазнали втрат і не досягли того, що намічав Верещака: здобути поважну кількість зброї і тим показати перед населенням свої сили і задокументувати ворожість УПА до німців. (Советські партизани закидали нам співпрацю з німцями). Однак, щоб це показати, треба було вибрати іншу оказію, а не здобувати укріплену місцевість.

Найболючішою була втрата Негуса. Похорон його і поляглих стрільців відбувся в селі Неділищі. Це велике село, поперетинане багатьома вулицями. На горбку біля села, з військовими почестями, залишили ми п'ять березових хрестів із написом на табличках: «Згинув за Україну».

Два тижні пізніше, коли поверталася наша сотня з раненими, яких вона транспортувала на Волинь під командою Чумака-Чугайстра, на горбку села Неділищі стояла вже висока, висипана населенням могила.

Після бою в Баришах наші відділи перейшли шосе в селі Гулинці й увійшли в ліси на північний захід від Коростеня. Східний фронт тріщав, хоч німці ще трималися на Дніпрі. Маса української поліції з Лівобережжя виїздила з родинами на захід. В Емільчині було біля 3.000 чоловік української поліції. Верещака почав з ними

переговори. Пропонував їм перейти до УПА. Поліція погодилась, лише жаждала забезпечити їхні родини. Коли Верещака запропонував, що розмістить родини по селах Західньої України, поліція відмовилась, бо вважала, що німці помстяться на їхніх рідних. Переговори тривали три дні. Було домовлено, що, коли б вони пристали на нашу пропозицію, то мали скласти зброю, яку ми їм повернули б після перевірки людей і поділу їх по наших відділах. Щоб забезпечитись перед несподіванками, весь час, як велися переговори, наші обидва курені стояли сконцентровані в гострому поготівлі.

Під час постою ми далі глумилися з советських партизанів. Моя трійка кішотників потрапила випадково на большевицьку радіостанцію, але захопити її не вдалося. Забрали тільки мішок сухих батарей. Советський зв'язковий, що впіймався на вудочку, був старим партійцем і мав орден Леніна. Ясно, що він був немало розчарований.

В тому терені потрапив нам до рук командир Поляков і інші старшини советської партизанки. Цікавий епізод стався в одному селі. На нашу варту наїхав віз советських зв'язкових, що їхали з білоруських лісів з дорученнями на Україну. В листі до одного комісаря в Україні писали про те, щоб він послав їм худоби й соли.

Кулеметник, що тримав варту, підпустив їх на близьку віддаль, але в темноті вбив лише пару коней. Большевики вважали цей інцидент непорозумінням із своїми і полягали спати в сусідній хаті. На другий день раненько вони хотіли вияснити справу. Постові привели їх до мене, я назвав себе загоном Колпака, і вони, нічого не підозріваючи, кажуть:

— Ми відразу помітили, що це відділ, який мусів бути на Західній Україні. Це видно з мови ваших бійців і з одежі.

Вони мені почали все детально розповідати: На Білорусі партизани терпіли голод. Худобу на м'ясо почалося з України, навіть советські літаки забирали м'ясо до Москви. Замість хліба їли картопляні плячки. Соли немає так, що всі партизани хорують на цингу. Со-

ветські літаки скидають «груз» лише зі зброєю й амуніцією.

Дружина одного з командирів, яку ми затримали, їхала на дачу на Україну. Всі вищі командири советської партизанки висилали свої родини на територію України віджитись. На запит, чого їдуть ті дві дівчини з нею, вона соромливо сказала, що з білоруських загонів відправляється всіх жінок, бо вони всі хорі і тому більшість партизанів уже венерично хворі. Після допиту я їх післав до штабу СБ.

Брак соли був загальний для советської партизанки на всіх теренах. Кожний із них у кишені носив дрібку соли, цибулю або головку часнику.

Після невдалих переговорів з українською поліцією, наші відділи північною смугою лісів рушили в поворотну дорогу на захід. Переходили села: Глумча, Подлуби, Медведова, Березинки. Населення було значно бідніше, як на південшому боці. Багато сіл було спалено німцями. Корчі й трава вкривали поля. Засіяних піль майже не було. Колгоспи зруйновані, а індивідуально обробляти землю селяни не мали чим (брак коней і знаряддя). Всі колгоспні будинки, які ще уцілили, ми на протязі цілого свого рейду за собою палили. Верещака змінив свою думку і визнав за доцільне знищити колективну господарку на Україні, а тим самим змусити населення і німців до індивідуальних господарств. Очевидно, ніхто в УПА не думав, що змусити до індивідуальної господарки не можна, бо нема чим обробляти землі.

На закінчення рейду ми, вертаючись через Городницю, розбили советську партизанську залогоу і спалили всі більші будинки, щоб совети не мали де поселитися. З цивільного населення в місті не було й живої душі. Мертве, гарне своїм положенням містечко, горіло, відбиваючись загравою в плесі річки Случ.

22. МОЧУЛЯНКА

Наш рейд тривав чотири тижні. Повернулись ми з нього 31-го жовтня 1943 року. Чотири тижні ніхто не

роздягався і не мився. Щоденні сутички з советськими партизанами виробили у кожного спритність та загартували нас. Кожний стрілець, опинившись в чужому терені, мусів виробити в собі вояцьку відвагу. Зіграність і гармонія робили наші сотні монолітом. Нінде так не виробляється дружність стрільців, як у боях. Сама свідомість спільної долі їх цементує. В порівнянні з тим, як виглядала моя сотня, коли ми вирушили з південної групи УПА, ті ж самі командири й стрільці змінилися до непізнання. Здобута зброя й пригоди робили їх гордими.

Бурлаченко, що за той час вилікувався, не міг заспокоїтися, що не був разом із нами. Щоб його потішити, я дав йому відпустку додому і позичив свою новеньку фінку на дорогу. Бурлаченком я подав звіт із рейду до командира Енея. Зараз на другий день після нашого повороту в лісі біля села Велика Клецька відбулася дефіляда перед головним командиром УПА, Охрімом. Йому асистував його ад'ютант Заєць.

Після промови Охріма відділи порозходилися по селах на заслужений відпочинок. Я стояв у селі Мала Совпа, Чумакові-Чугайстрові доручив щоденно провадити муштру та польові вправи з хлопцями, теоретичні зайняття провадив я особисто. Щоб забезпечитись перед несподіваним нападом німців, я казав заімпровізувати мінування навколишніх доріг. Група стрільців набрали валу (шнурків) і поснували всі дороги, при чому це робилося на очах селян. Стрільці копали ями і залишали їх порожніми. Показували селянам цеголки толу, які ми здобули на сході і остерегали перед небезпекою. Для більшого враження зірвали одну гранату, щоб задемострувати вибух. Ясно, що ми мін не мали, а це лише була «шопка».

На замінованих дорогах» виставили цивільну варту. Припущення були правильні. За кілька днів донеслося це до німців, а вони повірили, що дороги справді заміновані й навіть вислали «мінензухдист». Але їх «специ» подивилися на чудернацькі міни і повернулись назад. Боялися ризикувати з «незнаними мінами». Ми зовсім спокійно відпочивали.

Після повороту зі сходу чисельно наші сотні побільшилися. В часі рейду ми набрали там хлопців, а після повороту дійшли ще й місцеві. Найбільшим спритним зі Сходу був молодий хлопець Марко, який два місяці до нашого приходу в його село сидів у ямі, а його сестра носила йому їсти. Він ховався від большевицьких партизанів і наш прихід був його спасінням. Вступивши в мою сотню, він не раз добре справився під час рейду. Тепер Марко відживився і був у мене в кінній розвідці.

Другий східняк, уже старший, колишній петлюрівець (так ми його і звали петлюрівцем) був візником. Вдома залишив жінку і п'ятеро дітей. Слід згадати, що в часі рейду кільканадцять хлопців (східняків) із двох куренів здезертирували до советських партизанів, або просто так залишилися. З моєї сотні залишився Узбек Арсен і мій любимець Володя (він свого часу приніс із дому карту). Той другий, мабуть, лише відстав, бо не припускаю, щоб він пішов до советів. З ним трапилось мабуть таке: як я вже згадував, він був дуже гарний і свідомий українець, і на Сході був він незамінний. Однак, його вражало наше обходження з полоненими спочатку, коли ми їх розстрілювали і те, що наші західняки між собою, зокрема організаційні хлопці, вели балачки, але лише між собою. З моментом, коли він підходив, вони затихали і змінюли тему. Він відчував, що до нього не відносяться з повним довір'ям і йому було прикро. В день, коли він мав відійти, був задуманий і сумний. Після вечері відбув ще 4-годинну варту. Дочекався зміни, прийшов на квартиру, зібрав свої речі й зник.

З того видно, що він щось переживав і за час своєї стійки надумався її рішився. Що він був солідний і його не можна підозрівати в нічому злому, потверджує солідність у виконванні вартової служби.

В першій половині листопада становище німців на східньому фронті змінилося: фронт котився на захід. Якраз у той час совети перший раз зайняли Житомир. Автострада Житомир-Рівне була переповнена відступаючими частинами німецької армії. В селах, розташова-

них близько шоси, затримувалися німецькі троси. Багато українців і козаків, які служили в німецькій армії, при тій нагоді втікали до УПА.

В той час (трохи пізніше) німці робили велику акцію проти УПА і советських партизанів, починаючи від Луччини (зокрема Колки) й кінчаючи на Костопільському повіті. Головний штаб УПА й старшинська школа опинились в оточенні. Відділи Дубового, знаючи краще свій терен, якимсь випутилися з оточення, провадячи масу боїв, а штаб УПА і школа прорвалися на південну частину Волині.

На Поліссі був Крук із двома сотнями південної групи Енея. Він також, як мені оповідали, попав в опресію. Колиж його німці натиснули, він переправився через Горинь, при чому затопився пором і втопився один кулеметник. Таким чином, опинився він у нашому терені і зустрівся зі мною.

Старшинська школа «лісових чортів» також стояла недалеко від нас. Я дістав від Поля «грипса», в якому він описував життя школи. В зв'язку з тими подіями, а, зокрема, з подіями на східньому фронті, для наших відділів Корецький терен по річку Случ став тісним й небезпечним. Треба було поширювати свою «упівську» територію на північ за Случ, в більший комплекс лісів. Але вся біда в тому, що раніше ми цього не зробили і до сьогоднішнього дня той терен залишався в руках польсько-советських партизанів. Головне командування УПА дало наказ прочистити й закріпити цей терен.

Для цього штаб УПА прислав до Верещаки курінного північної групи Дубового, Шавулу, який, як місцевий, знав добре околицю і мав провадити акцію. До того часу Шавула, до якого власне належав цей терен, постійно вів розвідку і мусів мати всі потрібні нам дані про ворога. Верещака, після старшинської наради, на якій було накреслено плян акції, доручив Шавулі два курені (6 сотень) і ми вирушили за Случ. Сам Верещака і його штаб залишився в селі Мар'янівці.

Вночі о годині 1-ій перейшли ми біля села Устя річку Случ і витягнулися вздовж широкої піщаної дороги, що вела до великого села Мочулянки. Першими йшли

дві сотні Крука. Третя була сотня Буревія, за ним мої дві сотні (моя і Тополі: я дістав наказ від Енея перебрати командування курінем). Замкнула колону сотня курінного Шавули.

Згідно з даними Шавули, в тому терені, куди ми йшли, було біля 300 польських партизанів і біля 200 советських. Вони мали бути малими відділами розташовані по різних селах, а центром їх сил мало б бути село Стара Гута. Озброєння і боєздатність, як подавав Шавула, не представляли для нас великої небезпеки. За пляном ми мали концентрованими силами вдарити в їхній осередок Стара Гута, де мали бути малі укріплення, пізніше розчленуватися й викінчити решту. По дорозі з ворожими заставами в бій не ув'язуватись, відбити і йти до головної мети. У нас також була важка зброя, як міномети й гарматки.

Я якраз був тоді дуже хворий і їхав на возі. Сильна гарячка (до 39 ступнів) розсиджувала мені голову. По кількох кілометрах почалися малі сутички, але я на це не звертав жодної уваги. Для мене це здавалося все нормальним. По якомусь часі колона затрималась, спереду було чути стрілянину; вона вказувала, що це не удар з маленькою ворожою заставою, а справжній бій.

В той момент прибігає до мене Шавула і зденеровано смикає мене за ногу:

— Прикрийте своїми сотнями відступ сотень Крука.

Я скочив з воза, не орієнтуючись у становищі. Недалеко від нас було роздоріжжя і з правого боку горбок. Дві сотні Крука, залишаючи лементуючих ранених, без жодного порядку, відступають. Крук, схвилюваний, не може на мої запити відповісти слова. Курінний Шавула мотався, не знаючи, яких власне вжити заходів. Сотня Буревія, що йшла попереду моїх сотень, зараз за Круком, десь відійшла забезпечити ліве крило. Таким чином, я став першим від ворога.

Негайно дав наказ своїй сотні зайняти вздовж висотки становище, а сотні Тополі казав залягти над дорогою, як резерва. Про ситуацію і про стан ворожих сил не було кого питатись. Крук відійшов, а крім нього ніхто нічого не знав. Шавула запевняє, що зараз Крук

зорганізує сотні наново і він вишле його мені на допомогу.

— Ви лише стримайте большевиків — сказав.

На відхід я ще раз нагадав Шавулі, щоб не забув за мене і на випадок відступу повідомив мене. «Але ж напевно!» — сказав Шавута і відійшов назад. Треба було зайнятися фронтом, а тому я абсолютно не знав, що робиться в нашому запіллі, й навіть не оглядався на сотню Тополі, що лежала над дорогою.

Совети повели запеклий наступ при підтримці вогню всіх родів зброї. Летіли гільяки від їхніх «максимів», мінометні міни рвалися геть за нами. Протипанцерні гарматні стрільна падали недалеко від нас. Наші стрільці таксаж не жалували амуніції. Страшне клекотіння роздирало ранню мраку. Я відчув, що щось тут не те, що ми сподівалися. Відходжу назад і хочу зв'язатися з Шавулою. З розгублености зловив стрільно, що впало біля мене і попик собі руку. Все щастя, що протипанцерні стрільна не розривалися. Бідний Степан, наш політосвітник, аж завмер за пеньком зі страху.

Інших сотень не було видно. Посилаю кіннотника Хмелья за всяку ціну зв'язатися з ними. Хміль не повертається. Висилаю ще двох — Кулю і Марка. Санітарний віз також відсилаю назад по дорозі, звідки ми прибули, надіючись, що там є решта наших відділів. В рові сиділо шість **советських партизанів**, яких передав мені Крук. Питаю їх, як велика сила советів? Кажуть, що в цьому терені є біля двох тисяч чоловіка. Це мені вистарчило, щоб уявити собі становище. Далі розпитувати не було часу.

Ворожі постріли почулися нам ззаду і з боку. Ясно було, що нас оточують. Повернувся стрілець Хміль із доповіддю, що сотень немає. Я не хочу йому вірити й під загрозою кари смерти висилаю вдруге. Я думав, що він злякався і не доїхав до призначеної цілі. За хвилину повернув Куля і доповідає те саме. Він повернувся вже пішки, під ним вбито коня. Марко згинув, діставши постріл в голову.

З першої лінії сходить чотовий Байда, ранений у ногу. Я відсилаю його назад. Сотня Тополі, розташована

недалеко від мене в резерві, також зникла. Тоді прийшло мені на думку, що всі інші сотні мабуть так, як було в пляні, направилися на Стару Гуту. Отже, мені також треба за всяку ціну туди прорватися. І от, замість відступу, я почав ще більше вклинюватись у ворожий перстень. Тримаючись «вінклем», відступив я з висотки на лівий бік дороги.

В межичасі зникли наші полонені. З боку советів вогонь притих, зате посилювався зліва. За кілька хвилин я бачу: з того напрямку біжать наші полонені. Питаю, хто стріляє? Кажуть чужі, значить, це наші, коли вони хотіли туди тікати, а їх не приймають. Вступила в мене надія -- відразу відчилось відпруження. Моя гарячка, щоправда, зникла вже давно. Температура ситуації переборолла біль голови. Я дав наказ постріляти полонених, щоб більше не пленталися поміж нами.

Ми пішли на ті посилені постріли, що наближались. Ліс кінчався малою галявиною, за нею плила річечка, а далі тягнулися поля. Скоро перед нашими очима появилась велика розстрільна «наших», які йшли просто на нас. За річкою стояла гарматка і коні. Перші, що зближались до нас кричали: «Не стріляйте», говорили по-українськи. Тому, що в акції були чужі сотні ми не знали між собою, я вважав їх за своїх. Де ж можна було підозрівати, що це поляки? Говорять по-українському, вдягнені і озброєні так, як наші, отже як не вірити? Все ж таки я вислав одного стрільця наперед запитати, яка то сотня. Хлопці залягли.

Зараз у слід за висланим стрільцем, я і чотовий Наконечний вийшли на край поляни. Раптом один із розмовляючих з нашим стрільцем, зняв кріса і вистрілив йому у живіт. За ним посипалися постріли поляків. Я і чотовий упали й почали відповзати назад. Наші стрільці відразу зорієнтувалися, що це поляки і також відкрили сильний вогонь. Поляки нахабно, випроставшись на весь зріст, повели наступ. Ми трохи подалися назад і також настоячки сильно відстрілювалися. Здавалось, що між трілами і муха не пролетить.

Але було йнакше! Віддаль між нами зменшилась на 50 до 30 метрів і ніхто не падає ні по тій, ні по нашій

стороні. Поляки кричали «гура», а наші стояли непохитно. Тут уже не було чути команди. Кожний стрілець здавав собі справу, який чекає нас кінець. Інстинктивно почали гуртуватися біля мене. Страху цілком не було. Хотілося лише вмерти героїчно, і ми як вовки, заціпивши зуби, боронилися. Тим більше, що нас із цілої сотні залишилося 30 чоловіка, переважно самі чотові, ройові й кулеметники. В нашій групі було шість кулеметів. Стрільці з моєї сотні, ті, які налякались або потрапили в біду ще раніше, відлучилися й подалися в напрямку відступаючих інших сотень.

В такій ситуації і в такому напруженні нервів трудно стріляти цільно. Наші кулеметники просто сіяли вогнем поперед себе насліпо. Падали по нашому боці перші жертви, були вже ранені. Чумак і Незнаний, ранені в руку один і другий, продовжували стріляти. Я якраз мав дуже цільного советського короткого кріса (фінку позичив Бурлаченкові). Бачу, що напроти мене стоїть польський головний командир із сивою борідкою і видає накази, біля нього два ад'ютанти з «Р.К.М.»-ами. Цілком спокійно приклав я кріс до дерева, спер на сучок і... «з борідкою» повалився на землю мертвий. Ад'ютанти вихопили з його рук автомат і подалися назад.

Командант загинув! — розлетілося між поляками. Вся лінія захиталась і почала тікати. Тоді я ще прицілився на одного дрібнішого командира, що на лівому крилі хотів стримати відворот своїх. Видно лише ранив його, бо він упав, зірвався й почав також тікати. Наші хлопці без жодного наказу всі одночасно, як один, крикнули «слава» і почали гнати батальйон поляків.

Для мене цей успіх не був перемогою. Я здав собі справу, що ми в оточенні і той момент треба було використати. Я дав наказ відступати. Для багатьох стрільців, які захопились, мій приказ був незрозумілий. Я чув за мною прикрі зауваги на мою адресу. Але наказ виконано. Як поляки бігли втікаючи, так ми бігли в протилежний бік, відступаючи.

Таким чином, ми здобули певну віддаль від ворога. По дорозі важко ранені, яких нікому було забирати з

дві сотні Крука. Третя була сотня Буревія, за ним мої дві сотні (моя і Тополі: я дістав наказ від Енея перебрати командування курінем). Замикала колону сотня курінного Шавули.

Згідно з даними Шавули, в тому терені, куди ми йшли, було біля 300 польських партизанів і біля 200 советських. Вони мали бути малими відділами розташовані по різних селах, а центром їх сил мало б бути село Стара Гута. Озброєння і боездатність, як подавав Шавула, не представляли для нас великої небезпеки. За пляном ми мали концентрованими силами вдарити в їхній осередок Стара Гута, де мали бути малі укріплення, пізніше розчленуватися й викінчити решту. По дорозі з ворожими заставами в бій не ув'язуватись, відбити і йти до головної мети. У нас також була важка зброя, як міномети й гарматки.

Я якраз був тоді дуже хворий і їхав на возі. Сильна гарячка (до 39 ступнів) розсаджувала мені голову. По кількох кілометрах почалися малі сутички, але я на це не звертав жодної уваги. Для мене це здавалося все нормальним. По якомусь часі колона затрималась, спереду було чути стрілянину; вона вказувала, що це не зудар з маленькою ворожою заставою, а справжній бій.

В той момент прибігає до мене Шавула і зденервовано смикає мене за ногу:

— Прикрийте своїми сотнями відступ сотень Крука.

Я скочив з воза, не орієнтуючись у становищі. Недалеко від нас було роздоріжжя і з правого боку горбок. Дві сотні Крука, залишаючи лементуючих ранених, без жодного порядку, відступають. Крук, схвильований, не може на мої запити відповісти слова. Курінний Шавула мотався, не знаючи, яких власне вжити заходів. Сотня Буревія, що йшла попереду моїх сотень, зараз за Круком, десь відійшла забезпечити ліве крило. Таким чином, я став першим від ворога.

Негайно дав наказ своїй сотні зайняти вздовж висотки становище, а сотні Тополі кавав залягти над дорогою, як резерва. Про ситуацію і про стан ворожих сил не було кого питатись. Крук відійшов, а крім нього ніхто нічого не знав. Шавула запевняє, що зараз Крук

зорганізує сотні наново і він вишле його мені на допомогу.

— Ви лише стримайте большевиків — сказав.

На відхід я ще раз нагадав Шавулі, щоб не забув за мене і на випадок відступу повідомив мене. «Але ж напевно!» — сказав Шавута і відійшов назад. Треба було зайнятися фронтом, а тому я абсолютно не знав, що робиться в нашому запіллі, й навіть не оглядався на сотню Тополі, що лежала над дорогою.

Совети повели запеклий наступ при підтримці вогню всіх родів зброї. Летіли гілляки від їхніх «максимів», мінометні міни рвалися геть за нами. Протипанцерні гарматні стрільна падали недалеко від нас. Наші стрільці такж не жалували амуніції. Страшне клекотіння роздирало ранню мраку. Я відчув, що щось тут не те, що ми сподівалися. Відходжу назад і хочу зв'язатися з Шавулюю. З розгублености зловив стрільно, що впало біля мене і попик собі руку. Все щастя, що протипанцерні стрільна не розривалися. Бідний Степан, наш політосвітник, аж завмер за пеньком зі страху.

Інших сотень не було видно. Посилаю кіннотника Хмелья за всяку ціну зв'язатися з ними. Хміль не повертається. Висилаю ще двох — Кулю і Марка. Санітарний віз також відсилаю назад по дорозі, звідки ми прибули, надіючись, що там є решта наших відділів. В рові сиділо шість **советських партизанів**, яких передав мені Крук. Питаю їх, як велика сила советів? Кажуть, що в цьому терені є біля двох тисяч чоловіка. Це мені вистарчило, щоб уявити собі становище. Далі розпитувати не було часу.

Ворожі постріли почулися нам ззаду і з боку. Ясно було, що нас оточують. Повернувся стрілець Хміль із доповіддю, що сотень немає. Я не хочу йому вірити й під загрозою кари смерти висилаю вдруге. Я думав, що він злякався і не доїхав до призначеної цілі. За хвилину повернув Куля і доповідає те саме. Він повернувся вже пішки, під ним вбито коня. Марко згинув, дїставши постріл в голову.

З першої лінії сходить чотовий Байда, ранений у ногу. Я відсилаю його назад. Сотня Тополі, розташована

недалеко від мене в резерві, також зникла. Тоді прийшло мені на думку, що всі інші сотні мабуть так, як було в пляні, направилися на Стару Гуту. Отже, мені також треба за всяку ціну туди прорватися. І от, замість відступу, я почав ще більше вклинюватись у ворожий перстень. Тримаючись «вінклем», відступив я з висотки на лівий бік дороги.

В межичасі зникли наші полонені. З боку советів вогонь притих, зате посилювався зліва. За кілька хвилин я бачу: з того напрямку біжать наші полонені. Питаю, хто стріляє? Кажуть чужі, значить, це наші, коли вони хотіли туди тікати, а їх не приймають. Вступила в мене надія — відразу відчилось відпруження. Моя гарячка, щоправда, зникла вже давно. Температура ситуації переборолла біль голови. Я дав наказ постріляти полонених, щоб більше не пленталися поміж нами.

Ми пішли на ті посилені постріли, що наближались. Ліс кінчався малою галявиною, за нею плила річечка, а далі тягнулися поля. Скоро перед нашими очима появилась велика розстрільна «наших», які йшли просто на нас. За річкою стояла гарматка і коні. Перші, що зближались до нас кричали: «Не стріляйте», говорили по-українськи. Тому, що в акції були чужі сотні ми не зналися між собою, я вважав їх за своїх. Де ж можна було підозрівати, що це поляки? Говорять по-українському, вдягнені і озброєні так, як наші, отже як не вірити? Все ж таки я вислав одного стрільця наперед запитати, яка то сотня. Хлопці залягли.

Зараз у слід за висланим стрільцем, я і чотовий Наконечний вийшли на край поляни. Раптом один із розмовляючих з нашим стрільцем, зняв кріса і вистрілив йому у живіт. За ним посипалися постріли поляків. Я і чотовий упали й почали відповзати назад. Наші стрільці відразу зорієнтувалися, що це поляки і також відкрили сильний вогонь. Поляки нахабно, випроставшись на весь зріст, повели наступ. Ми трохи подалися назад і також настоячки сильно відстрілювалися. Здавалось, що між трілами і муха не пролетить.

Але було йнакше! Віддаль між нами зменшилась на 50 до 30 метрів і ніхто не падає ні по тій, ні по нашій

стороні. Поляки кричали «гура», а наші стояли непохитно. Тут уже не було чути команди. Кожний стрілець здавав собі справу, який чекає нас кінець. Інстинктивно почали гуртуватися біля мене. Страху цілком не було. Хотілося лише вмерти героїчно, і ми як вовки, заціпивши зуби, боронилися. Тим більше, що нас із цілої сотні залишилося 30 чоловіка, переважно самі чотові, ройові й кулеметники. В нашій групі було шість кулеметів. Стрільці з моєї сотні, ті, які налякались або потрапили в біду ще раніше, відлучилися й подалися в напрямку відступаючих інших сотень.

В такій ситуації і в такому напруженні нервів трудно стріляти цільно. Наші кулеметники просто сіяли вогнем поперед себе насліпо. Падали по нашому боці перші жертви, були вже ранені. Чумак і Незнаний, ранені в руку один і другий, продовжували стріляти. Я якраз мав дуже цільного советського короткого кріса (фінку позичив Бурлаченкові). Бачу, що напроти мене стоїть польський головний командир із сивою борідкою і видає накази, біля нього два ад'ютанти з «Р.К.М.»-ами. Цілком спокійно приклав я кріс до дерева, спер на сучок і... «з борідкою» повалився на землю мертвий. Ад'ютанти вихопили з його рук автомат і подалися назад.

Командант загинув! — розлетілося між поляками. Вся лінія захиталась і почала тікати. Тоді я ще прицілився на одного дрібнішого командира, що на лівому крилі хотів стримати відворот своїх. Видно лише ранив його, бо він упав, зірвався й почав також тікати. Наші хлопці без жодного наказу всі одночасно, як один, крикнули «слава» і почали гнати батальйон поляків.

Для мене цей успіх не був перемогою. Я здав собі справу, що ми в оточенні і той момент треба було використати. Я дав наказ відступати. Для багатьох стрільців, які захопились, мій приказ був незрозумілий. Я чув за мною прикрі зауваги на мою адресу. Але наказ виконано. Як поляки бігли втікаючи, так ми бігли в протилежний бік, відступаючи.

Таким чином, ми здобули певну віддаль від ворога. По дорозі важко ранені, яких нікому було забирати з

собою, просилися, щоб їх достріляти. Стрілець Коваль, що дістав сім куль, намагався застрілитись своїм крисом, бо не мав пістоля.

Поляки зорієнтувалися в становищі і пішли в погоню за нами. Кінчався ліс у напрямку, в якому можна було відступати. Від другого ліска ділило нас поле. Під пострілами ми мусіли залягти під заслоною придорожного рову і почали відступати стрибками. Чотового Наконечного з кулеметником я послав уперед, щоб на краю ліска, куди ми відступали, заняв становище і прикрив відворот. Поляки зблизилися вдруге і пришили нас до місця. Кожна страчена хвилина була нашою загибіллю.

Я, майже під загрозою розстрілу, наказую окремим хлопцям відступати. Чотовий Дума, ранений у груди, встав зі свого становища на весь зріст, наближається до мене і каже:

— Друже командире, я тяжко ранений, я стріляюся.

Я майже прошу його:

— Не роби дурниці, дістанься до ліска, де чотовий Наконечний, і ми з оточення вийдемо.

Дума послухав і пішов. За ним кулеметник Ігор доповідає, що ранений у руку і не може далі стріляти. Я його також направляю в лісок. І так, під прикриттям героїчного кулеметника Чабана, по одному вдалося перейти поле. Чабан був останній. Кременний хлопець, крім кулемета, ніс два диски амуніції. Занявши становище, наклав цілу купу поляків, що намагалися перейти дорогу і мати добрий обстріл нашого рову. Коли вистріляв усі набой, ворожа смертельна куля залишила його й далі на становищі. Своєю героїчною смертю він уможливив нам відступ у лісок.

В ліску Думи не було. Він з Ігорем пішов просто дорогою і, зустрівшись із советами (які вертались з погоні за нашими відділами), сказав:

— Ти, Ігоре, втікай назад, я не маю сили — і застрілився. Щойно з оповідання Ігоря мені було ясно, що наші відділи відступили, а мене покинули самого.

Поляки через поле також не могли перескочити, так що ми були майже врятовані. З 30-ох хлопців 8 згину-

ло, залишилось нас 22, між ними було ще 8 ранених. Отже, боездатних залишилось лише 14 хлопців. Тоді я дав карту і компас чотовому Наконечному і доручив йому йти спереду, тримаючись весь час південно-західного напрямку. Запасну зброю, яку ми захопили від своїх убитих, роздав нести раненим, які ще могли втриматися на ногах і так, залишаючи одного кулеметника на зміну відстрілюватися — зигзаками почали відступати.

Постріли залишилися нам далеко позаду. Ранені без перев'язок почали мліти. Кулеметник Медвідь був ранений у шию, втратив багато крові й не міг далше йти. Стрільці взяли його на кріси, але всі були так перемучені, що не в силі були вчотирьох донести раненого. Коли ми ще далі відійшли в ліс, я наказав затриматися і зробити раненим перев'язку. Санітарних матеріалів не було. Тоді один із стрільців зняв мокру від поту сорочку, з неї робили бінти і ними перев'язували ранених.

Найгірше було з Медведем. Куля пробила йому усну яму і шию. Коли зверху рану замотали, то з рота всеодно текла кров. Медвідь притомности не втратив, лише був знесилений. Просився, щоб його залишити, а рятуватися самим. Але трудно було залишити товариша. Нога за ногою, помалу, з відпочинками, потяглись ми далі і аж на вечір прибули до ріки Случ, напроти села Мар'янівки. Спраглі стрільці і ранені кинулися пити воду.

Біля самої річки зімлів стрілець Явір. Коли ми його облягли водою і привернули до притомности, він скаржився на біль від рани. Його розібрали й побачили, що він тяжко ранений. Раз у живіт, другий в руку біля пахвини.

Виявилось, що це той самий молодий 16 літний хлопець, що його я вислав до поляків запитати, чия сотня. Коли поляк у нього вистрілив, він упав і прикинувся мертвим. Тоді поляк для певности ще другий раз вистрілив, але не попав у груди, а в руку. Хлопець не поворушився. Коли поляки нас натиснули, він залишився позаду. З нього поляки стягли вже чоботи, як із заби-

того. Пізніше, коли ми поляків відбили й він знов опинився по нашій стороні та почув українську мову, — то встав і долучився до нас. Але я його не запримітив і не пізнав, і в ліску дав йому нести два кріси. Він мені показував, що ранений у двох місцях, але я не думав, що так поважно й ще накричав на нього. Хлопчина слухняно пройшов ще 12 кілометрів із 2-ма крісами. Тепер сили його залишили і він зімлів. Він навіть не робив провізоричної перев'язки так, що його ран ми не бачили. Таке може витримати лише молодий організм. Мені стало його жаль, я почув себе винним перед ним.

Річка Случ була в тому місці глибока і для переправи треба було мати човен. Наших криків у селі, де стояв штаб Верещаки, не було чути. Щойно на серію стрілів з кулемета вибіг вартовий і, побачивши нас, повідомив інших. Нам негайно подали човен і ми переправилися. Ранених я негайно відправив до Червоного Хреста в В. Клецьку, а сам пішов у штаб. Шавулу викликали вже в головний штаб УПА на розправу за невдалу акцію. Коли б я його застав у такому настрої, то хто знає, чи був би стримався від пістоля. Сильно поденерований наговорив я у штабі всяких дурниць, називаючи їх усіх ідіотами. Верещака не з тих, щоб мовчати, але тим разом відчував, що я маю рацію і сперечатись зі мною не можна.

Зустрівшись з іншими сотнями в штабі, а пізніше з рештою стрільців моєї сотні, я докладно довідався, як воно справді було. Причиною поразок були фальшиві дані Шавули. Його відомості відповідали станові з-перед одного місяця. Він добув їх від переловлених польських розвідників. Розвідки в останній час перед акцією він не робив. У зв'язку з подіями на фронті, советські партизани перекинули значну силу (2 тисячі) з півночі на південь, щоб перетяти відступаючі німецькі колони німців на шляху Житомир-Рівне. Тому советчики мали протипанцерні гарматки. Польська партизанка начислювала біля 600 чоловіка, а разом із «советами» 2600. Отже, була велика різниця між справжніми силами та силами, які подав Шавула.

За наявності таких сил, совето-польські партизани

впустили наші відділи вглиб. Щойно в селі Мочулянка була для нас несподіванка. Там чекав готовий до бою один батальйон. На роздоріжжі стояла їхня застава з 20-ох людей. Крук, що очолював похід, в перший момент узяв із тої двадцятки 6 полонених і повів за втікаючими наступ на село Мочулянку. Совети підпустили їх близько до своїх окопів і вдарили. По нашому боці впало відразу 25, між ними сотенний Крука, Яворенко. Багато було ранених. Не маючи прикриття, сотні в паніці почали відступати. На таке становище Шавула вислав сотню Буревія на ліве крило і прибіг до мене, щоб я заслонив відступ. Сотні Крука не затрималися, а навпаки, здеморалізували ще й інші сотні, а тоді вже не було змоги сформуватися. Частина советів обійшла нас ззаду і відрізала нашим відділам відворот. Тому то я з боку советів мав слабкий натиск.

Занятий в передній лінії, справжнього стану я не бачив, але решта сотень відразу пізнала загрозу. Отже, всі почали пробиватися «додому». Як розповідали, в них доходило з советами до кулаків і при тому полягло багато й наших і советів. Сотня Тополі, яку я залишив у резерві, також долучилася до відступаючих, так що ніхто мене не повідомив про відступ і я залишився сам із однією сотнею. Більшість моєї сотні під час маневрування також відлучилася і почали рятуватися кожний на власну руку. Біля мене, як я вже казав, залишилися самі відважні вояки. Відступаючи від інших, сотня Тополі підбрала за нашими залишену гарматку. Наш чотовий Байда, взявши коня від стрільця Хмеля, чудом якимось урятувався. Візник Петлюрівець урягував життя трьом нашим раненим, яких віз на возі. Совети перепинили його на дорозі, думали що він здається, але він, підїхавши до них, ударив батою коні, а сам з кріса вистрілив кілька раз по советах і таким способом вирвався.

Провезти ранених, що не мали при собі зброї, також вимагало незвичайної відваги й зручності.

В тій акції моя сотня найбільше потерпіла: було 16 убитих і 13 ранених. Із усіх сотень було 54 убитих і понад 40 ранених. Ще два дні після акції деякі стрільці,

розпорошені під час відступу, поверталися назад. Не повернувся лише наш політ-освітник Степан. Мертвим ніхто його не бачив. Видно, десь заблукався і попав живцем советам у руки. Разом із ним згинули всі документи сотні, списки по прізвищах, усякі накази й розпорядження та хроніка відділу. Хоч усе було писане шифром, та совети, напевно, відчитали, бо при ньому знаходився і ключ до «шифру».

Теренів для УПА ми не закріпили, зазнали лише великих, небувалих дотепер утрат у людях та зброї. Тим закінчилася виправа на Мочулянку.

23. ПЕРЕД ФРОНТОМ

Фронт тріщав. Відступаючі німецькі троти й розбиті відділи та маса поліції і урядовців — це певний знак, що фронт уже близько. Совети вдруге заняли Житомир. Головне командування УПА дало наказ приготуватися відділам і організаційній сітці до советської дійсности. Верещака скликав старшин і дав такі доручення: насамперед провести чистку по відділах від непевного елемента. До непевних належали деякі східняки, чужі національності, стрільці мало боездатні і всякі слабодухи.

Відділи мали бути розчленовані на менші групи. Кожна сотня мала бути у визначеному терені й рахувалася до нього прикріпленою. Найбільшою боевою групою мала бути чота. Командир чоти мусів тримати тісний зв'язок із сотнями. Кожна така чота мусіла знайти відповідне місце в лісі і копати для себе криївки. В одній такій криївці мав міститися один рій.

В тих же криївках мали міститися сухі харчі на час до двох місяців. Про місце криївки міг знати лише сотенний. Командир чоти про криївку інших чот знати не смів. Крім харчів, мали бути пороблені в лісі запаси одяжі й зброї. До того господарники УПА мали окремо від відділів перенести свої станиці в землю.

Були подані клички (лише командирам), щоб пізніше, як перекоотигься фронт, можна було нав'язати зв'яз-

зок. Треба було для конспірації змінити свої дотеперішні псевда. Завданням відділу під час переходу фронту було підбирати залишену зброю і в конспірації вести пропаганду серед бійців червоної армії, щоб дезертирували до УПА і робили революцію.

Словом, розраховувано на розклад червоної армії. На тинах, будинках і придорожніх стовпах прийдеться розвішувати пропагандивні плякати і розписувати крейдою чи фарбами всякі кличі проти СРСР і Сталіна, а при тому проти націонал-соціалізму й Гітлера.

На початку творення УПА говорилося, що німці розіб'ють советів та вкінці самі знесилені впадуть. Тоді УПА матиме можливість провести революцію. Тепер, із наближенням советського фронту, виникла інша теорія. Німці вже війну програли, але ще бороняться і в кінцевій своїй агонії, поки дійдуть до Берліну, до решти ослаблять советську знеможену армію і знов таки будуть вигляди на революцію. Советська армія, при зустрічі із заходом взагалі, а з упівською програмою зокрема, піде на клич боротьби проти сталінського режиму. Роки війни і сила силенна жертв відібрали бійцям усяку охоту до дальшої війни. Зрештою, вони знають, що після перемоги життя в СРСР не покращає. До тих міркувань доходила ще дуже важлива можливість, що англо-американці, після поконання Німеччини, зударяться напевно з советами, бо демократизм і комунізм — це дві протилежності. Тоді тим більше УПА має бути готова і має своєю поставою вирішити долю української державности.

Покладалося також і на те, що альянти цього разу нас мусять визнати, — помилка з першої світової війни більше не повториться. Зрештою, ми вже маємо наявні сили УПА і готову адміністрацію та цілий державний апарат. При тому було постановлено дезертирів червоної армії до УПА не приймати (між ними могли бути агенти і провокатори); направляти їх до рідних місцевостей і там вони нехай організують визвольну боротьбу. Якщо до УПА перейде ціле військове з'єднання з командирами червоної армії, то дати їм вказівки, щоб діяли самостійно, без пов'язання з сіткою УПА.

Якийсь час відділи УПА в підсоветській дійсності мали не вилазити на поверхню життя. Не треба було відразу зраджувати наявності своїх сил перед ворогом. Пізніше, коли фронт покотиться далі і командування УПА зорієнтується в ситуації, тоді прийдуть накази і розпорядження, що далі робити. Передбачалося вести боротьбу з советами так само, як і з німцями. Армії не зачіпати, лише нищити НКВД і партійних.

Тепер було наказано вести серед населення пропаганду за те, щоб наші люди не йшли в советську адміністрацію. Хто осмілиться нарушити зарядження, розстрілювати, як провокатора і зрадника; словом, не дати можливості советам зорганізувати адміністрацію. Населення також увесь свій дорібок, як харчі, збіжжя і одяжу мало закопати в землю, в криївки. Голод мав також бути одним із чинників боротьби з советами. селяни й так уже за німців закопали все в землю і кожна хата мала никопані криївки, а деякі поробили підземні ходи із своїх хат, щоб мати вихід в разі нападу німців. Отже, в зв'язку з тим зарядженням люди стали кротами і рили землю. На випадок советської облави в селі, люди мали тікати в ліс. Окрему увагу зверталось на знищення непевного елемента серед населення, який міг би в майбутньому наповнити ряди сексотів.

На питання Верещаки, чи ми хочемо вертатися до групи Південь, чи залишитися тут і відразу братися до роботи, я і Крук висловилися за те, щоб повертатись на рідні нам терени. Верещака був дуже незадоволений з нашого вибору, але залишити нас не міг.

Згідно з зарядженням провести чистку в відділах, я звільнив з двох сотень 25 хлопців. Передусім я керувався тим, що найкраще пережити фронт у своїй місцевості, тому звільнив тих, що вступили до мого відділу тут, на місці і тих, із східніх земель України. Ситуацію, в якій ми знаходилися і те, як треба приготуватися до советської дійсності, я з'ясував на збірці сотень, а пізніше говорив окремо з тими, що залишилися. Я вважав, що все виконав згідно з зарядженням, але пізніше вийшла з цього «історія».

24. ЗНОВ НА КРЕМ'ЯНЕЧЧИНІ

Перед відходом на південь приїхав до села Топчі головний командир УПА Охрім. Він з усіма командирами окремо розмовляв, закликаючи по черзі до кімнати. Яка тема розмови була з іншими командирами, я не знаю. Мене питав він про настрої стрілецтва в сотнях, чи можемо в такий скрутний час на них покладатись і чи рейд на схід дав нам певний досвід, який можна б використати в боротьбі з московською окупацією. Далі говорив, щоб ділитися своїми враженнями та думками з іншими командирами, звертати увагу на справність організаційної сітки, дещо наладжувати на місці, а речі поважнішого характеру звітувати до вищих командирів УПА.

На другий день після відправи в командира Охріма, ми з Круком вирушили на південь — додому. Легкоранених я забрав із собою, а тяжкоранених залишив на місці в Червоному Хресті. Сумно було вертатися додому, до своїх відділів, без багатьох своїх товаришів, з якими разом вирушили в похід. Здавалося, так мало минуло часу, а стільки змінилося. Коли ми перший раз ішли в незнану нам дорогу, скільки надій леліав кожен! Мало хто думав, що не повернеться додому. Майже кожен думав, що здобуде собі славу і повернеться героєм, а не один гадав, що події підуть так скоро, що не треба буде вертатися, а відразу піде на Київ. Сьогодні проріджені наші ряди не дуже сяяли щастям, бо не знали, що їх ще чекає, хоч і вертались по трьох місяцях у свої рідні сторони. Мимоволі кожний думав про рідних, про жінку, наречену, дівчину. Мені самому тривожно билося серце за Іру, чому вона не відписувала, чому інші нічого про неї не писали. Я ж дав доручення Бурлаченкові, щоб віднайшов Іру, щоб зайшов до мене додому, але він ще не повернувся. Різне думалося: може Іра вже не живе, а може... не хотілося вже вірити.

Осілля грязюка і дощ до решти псували настрої. Вертались ми тією самою дорогою, що йшли сюди. **В**

селі Бугринь трапилася мені історія з командантом СБ. Переправилися ми над ранок через Горинь і почали шукати квартири на день. В одному гарному великому будинку я хотів помістити ранених. Заходжу в хату, а господиня прикладає пальця до уст, мовляв «тихо, бо пан командант сплять». Відкриваю двері другої кімнати, — на ліжку лежить розібраний «пан командант», а біля нього спертий на стіну кріс, а на кріслі лежить пістоля.

Я чемно звертаюсь до нього і кажу, що прошу звільнити кімнату для ранених мого відділу, що затримався тут на постій. Пан командант зміряв мене очима і каже: «Ця кімната занята, прошу не перешкоджати мені спати». Не можу описати люті, яка мене огорнула за таку відповідь. Піднесеним голосом, стримано, але тоном наказу кажу:

— Прошу негайно спорожнити кімнату.

На обличчі СБ-івця появилось обурення, змішане із здивуванням, як хтось сміє до нього, командира СБ, таке сказати. Але, вичитавши в моїх очах повну рішучість, за хвилину мовчки почав збиратися, брязнув дверима і вийшов.

Найбільше здивувало це господиню. Вона ніколи не думала, що такого пана може хтось вигнати. Пізніше, коли переконалася, що я не начальник СБ, стала мені розповідати: ото, каже, він живе в нашій хаті більше місяця, ніде не їздить, лише до нього приїжджають люди. Щонебудь не може він з ними їсти, завжди заказував собі молочко, сметану і кожний раз на обід курочку. Вона мусіла міняти за збіжжя у чужих людей, бо її кури всі поїв.

Отаке то, думаю, робиться на тилах. Дуже жалував, що я його не заарештував, навіть зі злості забув записати псевдо. Але все таки я пізніше подав записку про цей район до штабу УПА. Далі по дорозі ми мали малу сутичку з мадярами. Їхав якийсь обоз біля села, де ми стояли. Мадяри заскочили в село їсти. Ми їх так гідно привітали, що не всі встигли відїхати.

Перед селом Плоска ми зустріли Бурлаченка з транспортом цукру. Цукор вислав командир Еней для групи

Схід. Група Південь виконала акцію на Мізоч, де здобула біля 10 тонн цукру. Сам транспорт із цукром я направив на місце призначення, а Бурлаченко долучив до сотні. Відібравши доручення, які ним передали Еней і Черник для мене, я почав розпитувати його про мої особисті справи. Бурлаченко, як мій близький товариш, не хотів без підготовки відразу всього говорити, але нарешті словистив мені дві болючі новини. Іри ¹¹⁾ він не віднайшов, командир Черник не хотів про неї розповідати. Від знайомих довідався, що правдоподібно Іру розстріляла СБ. За що й де, невідомо, лише усталено нашими спільними знайомими, що СБ її арештувала і що з того моменту про неї слід загинув. По акції на ліс у серпні, після чого я вирушив на схід, німці забили мого брата Петра. Брат, як завжди, залишався дома. В часі акції німці несподівано в'їхали в село. Втікаючи, Петро був пострілений у руку і зловлений німцями. Німці, не довідавшись від цього потрібних даних про УПА, змасакували його і після знування, в лісі застрелили. По кількох днях удалося родичам його відшукати, але тому, що акція ще була не скінчена, поховали його тамже.

Втрата Іри і брата пригнобила мене цілковито. Мені хотілося вертатись назад на схід і там десь у бою згинуту. Ненависть до німців і до СБ була така ж велика, як жаль за братом і Ірою. В мені щось бурилося — кров ударяла в голову. Раз почувався цілком зломаним, то знов жадоба пімсти заливала розум. Мені здавалося, що всю лють і злість виладую на командирах Чернику і Енею. Одначе, свої почування я стримував у собі.

Бурлаченко далі оповідав мені, як його дома оточила польська поліція, а він вискочив вікном на двір. Коли поляки вертались до міста з награбованим добром з його хати, Бурлаченко зробив на них засідку і забив трьох поліцаїв. Увечері трупи були закопані і, таким чином, три поліцаї згинули без сліду. Дуже цікаву вістку Бурлаченко розповів мені в таємниці від інших товаришів сотні. Виявляється, що мельниківці в конспірації творять відділи української партизанки.

Багато з мельниківців здезертирувало з УПА. Втік Жарина, Хрін¹²⁾ і Орлик.

На закінчення питає Бурлаченко, як нам до того всього поставитися? Тому, що я був перетомлений прикрими враженнями, а справа вимагала ґрунтовної аналізи я попросив почекати.

На постій затрималися ми в селі Верхів. Одержавши доручення зі штабу групи Південь, Крук перебрав від мене сотню Тополі і відійшов з курінем на Крсм'яничину. Мені було наказано перейти з сотнею до села Гульча Чеська, а самому зголоситися до штабу по нові накази. В Гульчі Чеській я вперше зустрівся з назвою ЧПА «Чеська Повстанча Армія». На все село було лише кілька озброєних чехів, але вони гордо себе називали ЧПА та пояснювали, що вони боряться в рядах УПА, як окрема національна група, проти окупантів. Їхнім політичним провідником був колишній посол до польського союму (прізвище мені невідоме) з села Квасилова. В дійсності, то була чеська самооборона сіл, організована на наказ УПА. Чехи на Волині, як я пізніше довідався, були взагалі великими опортуністами. Німцям віддавали контингенти, щоб не наражувати себе, помагали й УПА. Треба одначе їм признати, що вони зберігали повну неутральність. Випадків вислугування на користь німців майже не було.

Під час постою в цьому селі стрілець Грім, чех, що був у моїй сотні, парадував перед чехами як «японський бог», розповідаючи землякам про свої героїчні подвиги на сході.

Штаб Енея в той час був у селі Святець, тож я взяв їздового Придорожнього і поїхав звітувати. Не доїжджаючи до села, в лісі зустрів Енея та Черника; вони, в охороні почоту, звідкись верталися. Зі стриманим віддихом, пришпиливши коневі боки, підїхав я голоситись. Еней стримав свого коня, вислухав, посміхаючись стиснув руку, сказав «дякую», та «прошу говорити про дальші прави з другом Черником». На тому закінчилась офіційна сторона рапорту і ми всі рушили в напрямку штабу. Дорогою Черник розпитував мене про деталі походу на схід. Я з свого боку розпитував його про

всілякі новини політичного характеру. Скоря їзда часто переривала розмову і так ми перескакували з теми на тему.

В мене весь час було бажання в першу чергу довідатись про Іру, але чомусь бракувало цивільної відваги запитати про неї. Черник же, читаючи мої думки, сам, нарешті, досить дипломатично почав розповідати про наслідки німецької акції на ліс і притому згадав про Іру: «Знаєте, вона, як і всі дівчата... Вас не було... З часом забудете, а зрештою є ще й кращі». Мені похололо в душі — бо я не міг второпати, що саме з нею сталося. На думку приходило якесь неоправдане підозріння, але сильна любов до неї заперечувала натяки Черника. На моє питання, хто є «той», Черник хитро знизав плечима: «котрийсь із командирів».

Обризкані болотом в'їжджаємо в село. Постові та стрільці, що ми їх минаємо, витягуються перед нами на струнко. На подвір'ї хати, де був штаб, підходить до Енея гарно одягнений, з чорною шапкою на голові та доброю зброєю якийсь, видно, командир і доповідає:

— Друже командире, сотенний Гордієнко зголошує своє прибуття на наказ.

Почувши псевдо, я зміряв очима того Гордієнка, що про нього я вже давно чув, як про дуже відважного командира. «Гарний хлопець», подумав я собі, йдучи з Черником до хати.

Командир Черник, як начальник штабу групи Південь, вислухавши моє звітування, розмовляв зі мною дуже сердечно. З розмови я побачив великі зміни в його поглядах на УПА. Це вже не був той Черник, що так розпинався за партійну лінію. За порівнюючі короткий час він виріс на людину широкого горизонту. «Шкода — казав Черник — що наші українські сили не сконсолідовані в такий відповідальний час. В розгорненні роботи я бачу, як сильно відчувається в наших рядах брак української інтелігенції. Потенціал низів зростає з кожним днем, і ми не в стані обсадити відповідальні пости відповідними людьми. Життя нас випереджує, ми ледве встигаємо в'язати кінці справ, які ставлять нас перед пост-фактум. Визвольна боротьба українського

народу розрослась до широких масштабів та охоплює майже всі українські землі. Ось у серпні 1943 року, після вашого відходу на схід, у нас була делегація від повстанців, які діють на Лівобережжі. Вони просили дати їм інструкції щодо дальшої боротьби та окреслити їм програму, в ім'я якої вони мають провадити свою боротьбу та пропаганду між народом. Їхні кадри складаються з колишніх офіцерів та бійців червоної армії і під оглядом військовим вони цілком дають собі раду, лише не мають політичних провідників. Ця група, в числі 5 чоловіка, пробилась через східний фронт та пройшла таку довгу дорогу з такою поважною місією. Ці люди заходили до відділів, що оперували в Холодному Яру, там дали їм організаційну кличку і просили посилити їх людьми, які вели б постійну політичну роботу. За їхніми словами, народ східних областей України дуже заактивізувався, особливо в час відступу німецьких армій та повернення сатрапів. Він ніяк не вірить, що совети втримаються та надіється на швидкий зудар советів з аліянтами.

— Восени ми створили — далі продовжував Черник — АБН (Антибольшевицький Блок Народів, Конференція відбулася на Поліссі). В наших рядах борються окремі національні відділи грузинів, узбеків, вірменів, калмиків та азербейджанців. Практична користь із них невелика, бо ми їх тримаємо здебільшого як залоги по селах: В акціях із німцями їх також не використовуємо, хіба що вони з власної ініціативи щось роблять. З другого боку, це блок має величезне політичне значення як тепер, так і на майбутнє. В зв'язку зі зближенням фронту, ми повинні робити приготування до советської дійсности. Спочатку буде важко, але пізніше все наладнається. Я певний, друже Макс, що розпочате нами діло стоїть на добрій дорозі і що ми зможемо перебороти всі труднощі. В нашій боротьбі нас підтримує народ, а в ньому укрита величезна сила.

Його останні слова збудили в мені оптимістичний настрій і я почав відходити думками від мого особистого життя до вищих «матерій». Навіть Іра в дану хвилину була мені дуже далекою.

Наша розмова тягнулася до півночі, тому я вирішив заночувати тут. Довідавшись про присутніх моїх знайомих при штабі, я пішов на квартиру Юрка. Курінний Юрко вже місяць працював при штабі Черника. Як завжди, він мав багато роботи, тому й сьогодні я його застав при звітах. Зустрілися ми з ним як старі приятелі, так що ціла ніч минула нам на розмовах. Вранці перед виїздом я бачився ще з Гаркавенком. Він був у кінному відділі полковника Данька, що стояв на охороні штабу. Звичайно, приємно зустрітися з старими друзями та пригадати про недавнє минуле. Наприкінці мені захотілося відвідати своїх батьків, щоб, закінчивши все особисте знов заглибитись у роботу.

Якраз падав перший сніг. Коні робили свіжий слід у дорозі на Антонівці. Я був зовсім загублений в думках. Похвали в штабі та якась пошана до моєї особи з боку друзів, що я з ними зустрівся, розвіяли мій внутрішній бунт за Іру. Одначе, коли ми переїздили через ліс Болярні, Придорожній перервав мовчанку спогадами подій цього місяця, знов відновився переді мною образ Іри і я відчув, що забути її не зможу. Ніби на виправдання самого себе я змінюю думки, переходячи на брата Петра, і чомусь мені підійшли сльози під горло. Кожна доріжка, кожне село нагадували мені про неї...

Дома зі сльозами на очах розповідала мені мати про мученицьку смерть Петра. Його могила ще й сьогодні в лісі. Я був чомусь дуже зрівноважений під час розповіді про цю родинну трагедію. В мені кипіла, однак, лють та ненависть до німців. Смерть Петра відсвіжила в мені жакодубу пімсти за тисячі замордованих українців.

Мати пожурилась, подумала та й почала трохи заспокоюватись. Згодом почали сходитись сусіди і пішла розмова. Населення стало поволеньки висловлювати своє незадоволення з УПА та скаржитися переді мною насамперед на СБ, що забороняє брати з лісу дрова, та на велике число «шарварків», що їх вимагали для «хлопців». «За жодної влади, кажуть, стільки не вимагали, як тепер. До міста наші не пускають, так що сидимо вже давно без соли, цукру, сірників та гасу. Як дальше жити?» — питають.

Для мене це були нові речі. Цілком зрозуміло, що ніхто з селян мені перед тим нічого не говорив, бо, напевно, боялися, але свої люди казали про все. Можливо, що це явище було місцевого характеру. Тому я намагався виправдати УПА перед селянами. В дечому вони були праві. Наприклад кажуть вони: «Ви озброєні вояки і вам що? Ви відповідаєте самі за себе. Наробите катавасії тай підете, а ми з жінками та дітьми мусимо залишатися на місці. Натерпілися від німців, а тепер прийдуть совети й перенось «горе» й далі.

Я почав пояснювати наші важкі умовини та, що бачимо всі труднощі, й намагався довести необхідність жертв при побудові України.

Селяни все ж таки обстоювали свій погляд, кажучи: «немає сили, не треба було починати» і т. д. Я ж просто вважав, що вони не розуміють справи і тому думають дуже обмежено.

Мати жалувала за господарськими будинками, що нам їх спалили німці. Я вже мав досить цих скарг та хотів якнайшвидше вирватись з дому.

Вертаючись ще того самого дня до відділу, на могилі мого брата поклявся я перед його тінню помститись ворогам за його смерть.

**

Після роззброєння мельниківських відділів, їхні малочисельні відділи продовжували всетаки існувати. Ця невелика горстка відданих своєму Проводові та своїй політичній концепції людей ніяк не могла погодитися з бандерівською дійсністю. В районі села Верба (Дубенщина) оперував невловимий відділ в числі 40 осіб, очолюваний поручником Малим. Він був добре озброєний (мав одну гарматку) та був пострахом для німців та СБ. Ближче про нього, одначе, нічого не було відомо. Такий невияснений стан цих відділів тривав до пізньої осені.

Німці, «поборюючи рух УПА», винищували волинські села та розстрілювали цивільне населення. В'язниці були переповнені українцями. Поляки брали активну участь у нищенні українців. Німці взяли їх собі за помічника вірного в боротьбі з українцями.

Деякі особи з організації ОУН «М» на місці, з заломанням німецького фронту, вважали за доцільне порозумітися з німцями для врятування решти населення та припинення того спустошення, що його ворог наносив нам. В листопаді 1943 року в Луцьку відбулись переговори з німцями і тоді там було устійнено, що ці люди мають право організувати збройні сили для боротьби проти советських партизанів та інших диверсійних банд, які нищать українське населення. Перша організація такого відділу, що звався «Українським Легіоном» відбулась на Крем'янецьчині в селі Сапанові. Цей легіон після кількаденного свого існування випустив крем'янецьку в'язницю і повів гостру акцію проти польського терору. З Крем'янецьчини цей відділ перейшов на Луччину, звідкіля одна сотня відійшла на Цумань, де відбулась сутичка її з регулярними частинами советської армії¹³). Друга сотня виїхала до Грубешова на боротьбу з польськими бандами. Розгортання дальших дій Українського Легіону нехай опишуть його учасники. Я згадую про це для повноти картини збройної боротьби на українських землях.

**

*

Тому, що мій відділ був на відпочинку, я взявся в перших днях його внутрішньо упорядковувати. На окремий наказ штабу господарник групи Південь Столяр видав зі складів УПА всі необхідні речі бійцям (одяг, взуття, пасти і т. д.). Я особисто дістав від нього гарний білий кожух та козачу шапку. Ранених із своєї сотні відіслав на пункт Червоного Хреста на Дубенщині, а легко ранені та хворі залишилися в селі Обгів.

Було суворо заборонено видавати стрільцям відпустку додому, однак хлопці просилися і я, ставлячи себе під велику загрозу, давав відпустки. Писав посвідку, що стверджувала завдання даного стрільця в даній місцевості, і хлопці точно дотримували слова та на означений час вертались до відділу. Такі саме посвідки я видав для своїх найкращих стрільців Хмеля та Стира, бо за них я був більш, ніж певний, що дотримають слова, але сталося інакше.

Я дістав від командира Черника грипса з наказом не-

гайно вирушити з сотнею в напрямку села Угорськ та пов'язатися з іншими відділами УПА. Акція мала бути звернена проти відділу мельниківців, що пішли на угоду з німцями і тепер роззброюють наші відділи та тероризують «наших» людей». Згідно з даними розвідки, їхній відділ має 120 осіб, добре озброєний та знаходиться в селі Миньківці. Дальші інструкції мали ми отримати на місці.

О 22-ій годині я вже був із сотнею в селі Забара і тут зв'язковий з почоту Черника передав мені наказ за-триматися. Згодом прибув і сам Черник. З якоїсь причини акцію відкликано. В мене був пригноблений настрій. Невже, думаю собі, мельниківці могли піти на таку дорогу? Ця відомість мене приголомшила. В розмові Черник питав мене, чи я знаю такого Коника і що він собою уявляє.

— Подібні до нього люди — пояснював Черник — псують справу визвольної боротьби. Безсилість спихає їх у прірву. Що ви скажете на це?

Ясно, що я був такої самої думки і висловив своє повне обурення.

Цілком випадково зустрівся я в Обгові з командантом польової жандармерії Прутом та з його дружиною Тоською. Вони не могли мені, на жаль, також вияснити вчинків мельниківців. Розповідали мені про Хрона та про інших, які залишилися в УПА і що до них бандерівці дуже погано ставилися, тому й не диво, що вони втекли. Історія ж, чому й як вони пов'язалися з німцями, ніяк для нас не була зрозуміла.

Пані Тося при тій нагоді перший раз розповіла мені історію про Іру. Під час акції на ліс, Іра була залишена з раненими в одному селі, яке оточили німці. В такій ситуації рятувався кожний як міг. Іру ж урятував сотник Гордієнко, що лежав там хворий. Пізніше, коли все в терені успокоїлося, СБ наводила порядки, при чому Іру обвинуватили в дезертирстві та хотіли розстріляти. Правдоподібно Іра врятувалась та виїхала до Львова.

Для мене ця вістка була радісна, одначе зв'язок із сотником Гордієнком змушував мене перевірити цю вістку. Мені залишилося лише дістати вичерплючі ін-

формації від близької Іриної подруги Троянди. «Вона — каже пані Тося — буде знати всі подробиці».

Поява мельниківців скоро заглухла, але Хміль та Стир не верталися до відділу. Довго мені доводилося подавати неточні звіти про стан сотні, поки на двох стрільців менше число не ввійшло в свої права. Незатертим залишився одначе в сотні спогад про відважних і гарних бойовиків.

25. НА ТИЛОВИХ ПОЗИЦІЯХ

На середньому відтинку східнього фронту німці на короткий час затримались. В групі УПА-Південь велися прискішені приготування до підсоветської дійсности. Останніми днями відбулися таємні переговори з мадярами. З мадярського боку приїздив з Будапешту якийсь доктор, що особисто оглядав деякі наші відділи, нашу «індустрію» та приглядався до справности «державного апарату». До чого вони договорилися, мені невідомо. Командир Черник розповів мені в таємниці, що ми дістали від них добрі радіоприймачі та договорилися про дотримування неутральности між УПА й мадярськими частинами. Мадярський дипломат був захоплений оглядом УПА. Це пояснюється великою наявною силою УПА, з нею мадяри мусіли числитися при відступі, а з другого боку — зі зміною свого ставлення до німців. Мадяри хотіли зберегти свої сили, тому й шукали порозуміння з УПА.

На нараді штабу, що відбулася в присутності всіх командирів, провідник Волошин виголосив реферат на тему: «Наше становище на тлі міжнародніх подій». Між іншим, він сказав таке:

— Визвольна боротьба охопила весь континент Європи. Югославський, французький, бельгійський та навіть австрійський нарід ідуть тією самою дорогою, що й ми. Упадок Німеччини неминучий, як і упадок Советського Союзу. Лише питання часу лишається відкритим. Цей час ми мусимо перетривати.

Крім політичної доповіді, на цьому засіданні були об-

говорені такі справи: а) ведення точної перевірки людей по відділах, б) розподіл відділів та закріплення за ними певних теренів на підсоветську дійсність, в) виконання та побудова криївок для людей та замагазинування харчів і важкої зброї, г) зміна тактики боротьби з німцями, а саме — бити безпощадно партійців, СД та Гестапо. До вермахту ставитися з певною толерантністю. Не нападати на поодиноких вояків, захоплених у полон, вищих офіцерів вимінювати на українських політв'язнів. Звичайних вояків та підстаршин роззброювати, звільняти та уможливлювати їм вільний поворот на батьківщину.

Вище наведеними постановами щодо німців УПА хотіло показати, що ми не виступаємо проти німців як народу. Лише ведемо боротьбу з партією, що хоче нас поневолити та взагалі веде до знищення людства. Друга ціль — щоб німецькі вояки при сутичках не ставили опору, а піддавались, знаючи, що їм, крім роззброєння, нічого не станеться. Ця постанова мала практичний успіх та виправдала себе.

Далі було схвалено вести переговори з українською поліцією, евакуованою німцями зі східних областей, та перетягти її на наш бік. Ця акція мала в деяких місцях позитивні наслідки. Кожен командир відділу мусів посилати щоденно звіти до штабу про стан людей, про ведення занять під час постою, в разі акції — докладний опис її та звітувати про свої спостереження, про справність сітки в терені і подавати відомості про ворога. В дебатах наприкінці наради було схвалено заборону пити горілку в УПА. Ця пропозиція зустріла певний опір, пройшла, однак, більшістю голосів.

УПА мала бути передовою армією світу.

Для мене особисто ця нарада закінчилася найбільшою неприємністю. Верещака при всіх подав до відома, що відходячи з його терену, я звільнив зі свого відділу 50 хлопців і то самих східняків. Головний командир УПА Охрім дав наказ групі Південь мене покарати за демобілізацію відділу. Командир Черник у присутності штабу дав мені за це догану. Від права апеляції я відмовився. Незаслужена кара була для мене дуже болю-

ча. Неприємно за неї було також Енею та Черникові, вони ж мусіли знати, що я виконав лише наказ.

Кілька днів пізніше мені доводилося судити дезертирів з моєї сотні. Вони ще в серпні 1943 року відстали по дорозі на схід. Я до них поставився лагідно. Присуд кари смерти замінив їм на догану в присутності відділу та вислав їх до карної сотні В'юна, що стояла в селі Велика Мощаниця. Щоденні вправи та гостра дисципліна мали зробити з них загартованих та відважних вояків.

Не знаю, з якої причини штаб групи Піздень дав мені наказ змінити транспортну сотню Вернигори та привезти з Дубенщини 20.000 амуніції, що мала прийти з Галичини. Цим наказом вражалася моя амбіція, як командира боевої сотні. Транспортні та господарські сотні не мали такої популярності та пошани, як бойові. Однак, мене підтримувала зіграність хлопців та бойова традиція і я на решту махнув рукою. В такому, назагал апатичному настрої я вибрався з двома чотами на Дубенщину. Зв'язок Беркута діяв справно і я без жодних пригод добрався до села Хотинь. Транспорт амуніції з Галичини, що я його мав перебрати, чомусь не приходир, і я, щоб якось провести час, разом із Бурлаченком почав відвідувати своїх старих знайомих. Завідувач «індустрією» на Дубенщину, мій шкільний товариш Скит, частував нас спиртом, (цю продукцію хвалив сам мадярський представник), а ми, не дивлячись на заборону, не могли встоятися перед цією спокусою. Хлопцям жилося також не зле. В селі Острів мешкала Литвинова наречена Богданна. Хоч я її не знав, все ж таки її батьки та вона сама були мені близькі. Одного вечора (це був грудень) я з Бурлаченком, прив'язавши коней до плота, зайшли до них у хату. З приходом гостей господарі підкрутили блимаючу лямпку та попросили сісти. Зразу мені було якось ніяково і я не знав, з чого почати розмову. З цього мене визволив, як завжди, веселий Бурлаченко. Гарна чорнобрива панночка стояла, спершись плечима до столу та не спускала з мене очей. Я собі дивився на неї, то знову розглядався по кімнаті. Витворилася напружена мовчанка. Ми вдвій-

ку одночасно інстинктивно думали про Литвина. Перша відважилась Богданна і запитала тремтячим голосом, чи я називаюся Макс.

— Я — каже — вас пізнала відразу... Ви виглядаєте так, як мені описував Литвин. Його вже немає.

Не витримала й заплакала. Родичі та сестра Оксана почали й собі хлипати. Ми з Бурлаченком взялися їх заспокоювати.

До пізньої ночі згадували ми про різні пригоди з життя Литвина, що був таким близьким нашим приятелем. Щирий жаль родини з приводу його смерті прив'язав мене до них назавжди.

Я від'їхав від них із повним душевним заспокоєнням. Від того вечора я став постійним гостем Острова.

Десь Бог надніс командира артилерійського відділу Березу. Зустрівши мене, відразу вчепився з пропозицією: давай розіб'єм німців у Берестечку.

— Я слухал о твоих успехах на сході, и я уверен, что ми это сделаем. Моя артиллерия — без отказа. Ты знаешь, что я только сам в том терене и до сих пор не мог найти партнера.

Трохи ризиковно було робити акцію без дозволу вищого начальства, не виконавши свого основного завдання, але сама історична назва Берестечка мене притягала і я дав Березі свою згоду.

Зараз на місці опрацювали ми плян акції. Ситуація була така: в Берестечку була залога німців та поляків, разом біля 70 осіб. Три кілометри від міста, в державному маєтку, знаходилося ще 30 осіб залоги. Наші сили: дві чоти та відділ артилерії, що складався з трьох 76 мм гармат та одного кулемета «максима».

Першим об'єктом нашого наступу мав бути маєток Ренчина. На другий день о год. 3-ій пополудні, артилерія Берези була окопана на краю ліска, розташованого за два кілометри на південний схід від Берестечка. Один мій рій (2-ої чоти Сагайдачного) був від південного заходу міста, а я, переправившись через річку Стир з неповними двома чотами, розташувався на висотці біля маєтку. Недалеко від мене, за горбком стояло понад 60 порожніх возів. Було умовлено, що Бере-

за обстріляє з гарматок фільварок, а потім перенесе вогонь на місто. Коли стемніє, він мав вислати до міста свій важкий кулемет, щоб разом із висланим роєм дразнити німців. За той час я мав упоратись з залогою маєтку та поспішити їм на допомогу, заходячи цілком з протилежного боку в місто.

Тоненька верства сухого снігу ледве прикривала замерзлу землю. Хлопці цокотять зубами, чекаючи гарматного пострілу. Домовлена година давно минула. В маєтку йде робота своїм шляхом. Якраз кінчають молотьбу стирти. Починало сутеніти. Люди, що працювали коло молотарки, кінчали роботу та розходилися по хатах. Надворі ходила пара озброєних людей з охорони. Раптом почувся постріл гарматки і понад нашими головами зашипіло стрільно. Озброєні німці зникли з очей. Потім друге, третє -- та три нараз вибухають на подвір'ї маєтку. По кількох хвилинах стріли перенеслися на місто.

Вже час, думаю, зірватися та бігти, коли Береза змінює напрямок вогню та кропить знов по маєтку. Зв'язку немає, єдине спасіння прилягти до землі. Хлопці клянуть Березу. Нарешті, ми дочекалися і без особливого бою зайняли маєток. Залога сховалася в мурованому будинку та мляво відстрілювалась. Стрілець Яструб підліз до ворожого гнізда з в'язкою гранат і кинув її в хату. Вибухло, щось затріщало, німці з поляками стали енергійно стріляти. Почали вилітати гранати на подвір'я. Я дав наказ кулеметним вогнем не дати їм відстрілюватися, а решті хлопців приступити до ліквідації майна. За три години вози були наладовані всіляким добром та з двома автомашинами (вантажною та легковою) з паливом від'їхали в напрямку села Боремель. Хлопці осідлали пару расових коней, молотарку підірвали гранатою та підпалили будинок. З малою жменькою уцілілих із залози не було часу кінчати і ми направилися до міста. В Берестечку вулиці були порожні. Німці сиділи в замку тихо, як щурі. Була темна ніч. Здобути мурований будинок було недоцільно і ми, походивши по місті, як переможці вернулись через міст до нашої вихідної бази.

Береза потирав з задоволенням руки та запевнював, що бляшаний дах замку в Берестечку побитий його артилерією на решето. Після цієї акції на Берестечко, навколишнє населення мало спокій від грабунків. А господарники збагатили свої запаси. Школа шоферів УПА в селі Гоноратці придбала до вправ автомашини. Береза здійснив свої мрії, а я покищо роз'їжджав легковою машиною по знайомих. Відвідав Журбу, Невинного, Борулю у Волковицях та інших. Найбільше радів Бурлаченко, що міг похвалитися перед людьми як знаменитий шофер. На закінчення наших поїздок автомашиною, ми відвідали козацькі могили. Недокінчена гарна церковця та кістки наших славних предків зробили на нас дуже велике враження. Перед війною поляки не давали нашій молоді відвідувати цю місцевість, а ми в таку хуртовину мали змогу ще раз відвідати поле бою гетьмана Хмельницького та полковника Богуна.

Минуло три тижні, а транспорт амуніції не приходив. Я дістав експресом від Черника гринса, в якому він пише: передати чоти заступникові, а самому негайно! прибути до штабу. Я налякався, подумав, що це певно в зв'язку з акцією на Берестечко, про що я подав у звіті. Думаю, будуть знов карати. З горя випив горілки та возом виїхав до штабу. Вранці, вже цілком тверезий, зголосився до польової канцелярії. Черник, трохи блідий з перевтоми, цілком несподівано для мене сказав, що штаб групи Південь призначає мене на команданта школи підстаршин.

— Чекайте дальших наказів у справі тієї школи.

В межичасі беріть свою одну залишену чоту, заквартируйтеся поблизу села Збитень та ведіть переговори з українською поліцією, що там розташована. Коли Вам це вдасться, відберіть від них зброю, а їх самих направляйте на контрольні пункти УПА в село Залісці, де вони перейдуть школу наших політ-виховників.

Все для мене було ясно і я наступного дня взявся до виконання завдання. Найбільш визначився в цій справі мій чотовий Денис та політ-виховник Безталанний. Продовж кількох днів десятки українських поліцаїв Сумської області перейшли на бік УПА. Прикро було лише

відбирати від них зброю, бо ці люди ніяк не хотіли з нею розставатися.

Січень 1944 року. Наближалися Різдвяні Свята. Становище на східньому фронті примушувало передбачати незабаром прихід большевиків. Група УПА-Південь була загальною приготована до нової ситуації, але приходили свіжі відомості від груп, більш висунених на схід, і не в одному треба було щось поліпшити або змінити. Деякі відділи були вже за фронтом.

З практичних вказівок виходило, що треба якнайбільше роздрібнити відділи (включно до роїв), та криївки добре замаскувати і сполучити підземними ходами, щоб в разі заскочення, можна було тікати. Ідеальна криївка мала б бути тоді, коли б на входних та виходних отворах росли корчі, або невеликі, пересажені з землею дерева. З того виходило, що треба було живцем закопуватися в землю.

Бурлаченко повернувся з чотами і моя сотня до куті мала вже готові землянки. Скільки це коштувало поту — пробити замерзлу землю — знають лише ті, що це робили. Незабутній Свят-Вечір та перший день Різдва святкували ми всі разом у селі Обгові. Був весь наш штаб, його відділ охорони та дві бойові сотні: сотня Докса та моя. Виставивши сильні застави, решті стрілецтва було дозволено спокійно їсти Вечерю. Трудно мені передати, який настрої панував в наших рядах. Родини, в яких ми були розміщені по квартирах, нагадували нам рідне гніздо і туди, хоч в уяві, кожний з нас переносився думками. Пістоль при боці та кріс, спертий на долівку, пригадували реальну дійсність. Одначе, пов'язавши все разом, ми творили собою одну суцільну родину, що мала одну ціль. Стрілець на варті, командири, господарі — були близькі між собою. Недалекі окремі постріли німецьких вартових нагадували нам про присутність ворога на нашій землі.

Найбільш приємним спогадом Свят-Вечора були для нас святочні дарунки з Галичини. Кожний стрілець та командир УПА дістав маленький пакуночок, а в ньому поздоровну карточку з Різдвом, Христовим від Х. чи У. Часто траплялися листівки до незнаного стрільця від

незваної дівчини з бажанням щастя в боях з ворогами. Не за добрі цигарки чи тісточка була наша подяка. Нам дорога була пам'ять про нас наших братів-українців.

На перший день Різдва був сильний мороз з вітром. На подвір'ї біля церкви стояли піші відділи УПА, а за ними, зараз же за плотом, був вишикований кінний відділ полковника Данька. В церкві відправлялася Служба Божа. На тлі білих зимових плащів, що в них були вбрані стрільці, чорніли чоботи, ремені та наїжена зброя. З церкви було чути протяжний голос отця Іларіона та колядки, що їх виконував хор. Після Служби відбулася дефіляда. З правого боку вулиці, посередині села, була збудована трибуна. Там стояли командири групи Південь: Черник, майор Щупак, а посередині між ними — гості з Проводу УПА, поручник Грицай та провідник Волошин. Кожний відділ маршував парадним кроком повз трибуну, дивлячись в очі начальству. То була остання парада УПА-Південь під німецькою окупацією. Дальші події були більш ускладнені та нагадують мені Кам'янцьку добу в історії Уряду УНР.

На другий день Різдвяних Свят Бурлаченко ¹⁴⁾, з наказу штабу, перебрав мою сотню, а я виїхав на нове призначення.

26. ШКОЛА ПІДСТАРШИН

Школа підстаршин УПА-Південь містилася на хуторі Зелений Дуб. Приміщенням для школи служили два перенесені з села будинки; вони стояли далеко в полі, в глибокому рові, майже непомітно. Великі дерева закривали їх навіть від літаків.

Перші дні на пості команданта школи були для мене дуже важкі. Необізнаний із цією ділянкою роботи, брак технічного матеріалу — давалися в знаки. Я просто тужив за сотнею, за друзями, з котрими був так зжився, і за тим простим, повним небезпек життям вояка. Накладений же на мене новий обов'язок вимагав чогось більшого. З цим треба було помиритися і я взявся до праці.

Всіх курсантів було 70. При виборі курсантів, відділи УПА, що їх висилали, трималися засади, щоб курсанти являли собою найбільш добірний людський матеріал, але зброю давали їм найгіршу. Звичайно, за інших умовин, із цим чинником можна було миритися, бо різні зразки зброї також необхідні в наших умовах, але дійсність вимагала постійної готовости до оборони не тільки кожного відділу, але й школи також, Кожний командир, висилаючи стрільців до школи, давав їм найгіршу зброю, намагаючись залишити ліпшу при відділі.

На інструкторів цієї школи командир Кропива призначив мені колишнього майора червоної армії Байду, старшого лейтенанта грузина Альошу ¹⁶⁾ та двох старшин, що закінчили старшинську школу УПА «Дружинників».

Не зважаючи на тяжкі умовини, навчання почалося згідно з наміченим пляном. Майора Байду я призначив своїм заступником. Він, як колишній штабовий старшина червоної армії, був дійсно батьком школи. Я доручив йому головний предмет: польову службу. Крім того він віддано та щиро допомагав нам радою та ділився своїми знаннями. Ми його любили і між нами настали якнайліпші відносини. В частих дискусіях зі мною Байда висловлював жаль з приводу нашої політичної колотнечі. Його думка, як національно зрілої людини, була дуже глибока. Він казав:

— Для мене, як ви кажете, східняка, партії не існують. Для мене дорога сама назва УПА. І в тому розумінні хочу я себе бачити як українця-патріота. Свій військовий фах я знаю, бо був у червоній армії 20 років, ще від малої дитини, а тепер хочу прислужитися своєму народові. Батьки мої повмирали під час голоду, я залишився сам, нема мені куда вертатись. Наші ж люди вирятували мене з німецького полону в Рівному, де мені вже смерть заглядала в вічі — за тих людей я й готовий загинути.

Щоденно від обіду до пізньої ночі курсанти копали кривки в недалекому лісі. Навіть день Нового Року провели ми цілою школою в лісі при праці. Маючи

улюбленого коня «Ваську», як пам'ятку з під Берестечка, я їздив у вільних годинах до Троянди в сусідньому селі. Мені було приємно слухати від Іриної приятельки оповідання про неї... Вона, виявляється, була мені вірна до кінця. Навіть просила передати мені, що вона мене не забула.

Так прийшли Водохрищі, а разом із ними нові події. Загін більшовицьких партизанів, числом до 400 осіб, несподівано перейшов від Шепетівських лісів люкою фронту та вривався в німецьке запілля, а тим самим — у терен дій УПА. Прикриваючись нашим ім'ям, їм удалося перейти через села Кунів, Вілія, Переморівка, Велика Мощаниця та Обгів. По дорозі розстрілювала дика орда наших зв'язкових, станичних та ранених стрільців у шпиталях УПА. Вона ж вирізувала цивільне населення. Грабіж та насилування жінок були на порядку дня. Поява їх у нашому терені викликала деякі політичні події, що були нам ножем у спину. Всі окремі національні відділи з АБН групи Південь, що були якраз розташовані в тих місцевостях, перейшли на бік советських партизанів, розконспіровуючи наші зв'язки і людей та склади УПА. Хоч відділи не були сконцентровані та приготовані проти добре озброєних партизанів, однак і в цьому заскоченні командування групи Південь зорганізувало енергійний спротив орді. Стягнені наші відділи відкинули більшовицьких бандитів разом із зрадниками, з великими втратами для них, на зад, звідкіля вони прийшли.

Вище наведені події зачепили і нашу школу. В день Голодної Куті приїхав до мене Гамалія, інструктор саперної школи підстаршин УПА, яка містилась недалеко від нас, у лісі біля села Дубенський Майдан. (Командантом цієї школи був Горностай). З доручення Кропиви, я мав тримати з цією школою постійний зв'язок та провадити, в разі потреби, спільну оборону, взаємно обмінюючись інформаціями про ворога. Базуючись на даних розвідки штабу, Кропива радив мені бути обережним та перевірити висунуті на схід села. Я виконав наказ і того ж самого дня над вечір старший лейт-

нант Альоша повернувся з декількома людьми з розвідки. Все було спокійно.

В день Водохрищ прийшли такі самі донесення від інших, мною висланих, людей. Над вечір майор Байда попросив звільнення до свого знайомого в селі В. Мощаниця. Разом із ним поїхав також Альоша. Нічого лихого не передбачаючи, я дав дозвіл і вони від'їхали санками. Тому, що всі стрільці по черзі хворіли на коросту і в мене появились на тілі якісь прищики, я намастився смердючою мастю й ліг спати. Вдосвіта приїхав зв'язковий та розповів нам сумну вістку: советські партизани, зайнявши село, де був майор, оточили його хату. Альоша пропонував здатися, але майор Байда відмовився і, відстрілюючись, вискочив через вікно в садок і був би врятувався, коли б не куля зрадника Альоші; він стрілив йому в потилицю і сам здався советам. Своєю смертю майор Байда довів відданість ідеї визвольної боротьби. Нікчемний же зрадник Альоша пішов разом із своїми земляками.

Щойно перед обличчям небезпеки я відчув різницю між зіграною мною давньою сотнею та стрільцями, що були в школі. Останні події дуже погано вплинули на їхній бойовий настрій. Мала спаяність курсантів та брак доброї зброї послаблювали мої надії та певність в людях.

Наступні ночі я вирішив провести з людьми в недокінчених землянках. Можна було передбачити, що Альоша зрадив місце школи та криївок советам та все ж таки в лісі було безпечніше. Зв'язок зі штабом був перерваний, так що я абсолютно не орієнтувався в ситуації. Продовж двох днів до нас доходили лише кулеметні та мінометні постріли. Мені якось знудилося сидіти в лісі і я поїхав до першої найближчої хати, щоб погортися. Тільки встиг намилити бороду, коли влітає господиня і каже, що совети біля садка. Я, захопивши зброю, вискочив в самій сорочці на подвір'я. Сам не знаю, як я вискочив на коня і як не злетіло відпружене сідло. Поза будинком гнав, не оглядаючись, до найближчого рову. Заїхавши за дерева, стримав коня і думаю: невже це совети? Приглядаюсь... Не дуже вели-

ка валка затрималась біля хати. Кілька чоловік зайшло цілком спокійно в середину. Жодних криків не було чути і я вирішив, що це можуть бути тільки наші. Через далековид пізнав поведінку своїх відділів і цілком сміло повернувся назад. Трохи соромно було вітатися з провідником Волошином; він в охороні Славкового відділу зв'язку їхав на захід. Від нього я довідався вперше, що наші витиснули советську банду та про те, що вона натворила. На моє запитання про Поля, провідник Волошин відповів, що вчительський персонал старшинської школи УПА Північ виїхав у Карпати. Після довгої розмови на різні теми, Волошин поїхав у свій бік, а я, підбадьорений його останніми словами «ні кроку на захід», повернувся до хлопців у ліс. Розумна та зрівноважена людина зробила на мене добре враження. Після випадку з советськими партизанами, в нашому терені з'явилися мадьяри, але школа до кінця січня продовжувала навчання.

Щоб зліквідувати фронтову люку в лісовій смузі Остріг-Шумськ, німецьке командування кинуло одну мадярську дивізію. Її матеріальну частину захопила в Шепетівці червона армія, так що мадьяри залишилися без усякого постачання і взагалі втратили охоту воювати за німців. Мадярські вояки являли собою жалюгідну картину. Їхнє моральнє заломання було корисне для УПА. Досить часто траплялось, що одну половину села займали мадьяри, а другу повстанці. Слово «український повстанець» було кличкою, з якою можна було переходити через мадярські гарнізони на постой, чи крізь їхні застави на фронті. Наше населення міняло в них зброю за харчі, так що кожний господар чи юнак запаслися мадярськими гранатами, гвинтівками а то навіть і важкими кулеметами. Часто мадьяри здавалися повстанцям у полон; їх роззброювали й спрямовували на батьківщину.

**

Лютий 1944 року. Німецький східний фронт розвалювався. В деяких містах їхні війська намагалися ставити запеклий опір. В цей час УПА натрапляло на проблеми тяжкі до вирішення. Майже щоденно ставалися якісь

зміни і вони перехрещували всі попередні пляни, а командування УПА було змушене видавати нові накази. В такому ж положенню була і школа підстаршин під моїм проводом. Неповний склад інструкторів, деконспірація місця постою та невідоме завтра припиняло дальшу працю школи. Командир Кропива наказав мені перенестися з людьми в Суражській ліс і там почати будову криївок. Гідні подиву були курсанти школи: вони без слова нарікання взялися на холоді наново до роботи. Через кілька днів я дістав наказ передати школу одному з своїх інструкторів, а самому зголоситися до Кропиви по нове призначення. Таким чином я розлучився зі школою. Дальша її доля в советській дійсності мені невідома. Переїжджаючи села, де були наші польові шпиталі, жаль мені було тих безсилих ранених стрільців: в таку хуртовину вони були практично віддані на ласку та неласку ворога. Їх відсиляли чим раз глибше в запілля, надіючись, що фронт переходитиме головними дорогами і вони залишаться в спокої. Розраховувалось також і на те, що наше населення буде ними опікуватися та не видасть на поталу большевикам. Зрештою, хто знає, як воно ще буде — подумав я собі дорогою та перенісся думками до мого нового призначення.

27. НА НОВОМУ СТАНОВИЩІ

Командир Кропива був у той час у селі В. Лавиця. Його становище було: командир військового вишколу групи Південь УПА. Він призначив мене, з наказу штабу, своїм заступником. Таким чином, я знову почав працю в ділянці вишколу. Малий гурток людей, кілька підручників та карт. Чистий папір та машинка до писання на столі селянської хати творили весь наш кабінет. Кропива часто їздив до штабу, привозив нові накази та вказівки, а я з хорунжим старшинської школи «Дружинників» Борисом писали інструкції вишколу та розсилали їх по відділах. На думку командування, час переходу фронту та початки підсоветської дійсности тре-

ба було використати для вишколу стрілецьких та підстаршинських кадрів УПА. Наміри були добрі, але не було можливості їх зреалізувати. Події приходили швидше та в більш складній формі, як ми того сподівалися. Всі справи групи Південь, сполучені з переходом фронту, здавалися розв'язаними, крім справи української поліції зі східних областей, що потрапила до нас. Після роззброєння вони були розміщені по селах, де переходили ідеологічний вишкіл. З наближенням підсоветської дійсності важко було розв'язати це питання. Непровірені люди та остання катастрофа з АБН робили становище дуже скомплікованим. Це питання було порушене самими поліцистами. Рятуючись від загрози большевиків, вони вимагали від УПА повернення їм зброї. Зброя ж була вже похована і штаб відтягнувся з відповіддю. Тоді ці колишні поліцаї, зорганізувались у військовий відділ, вибрали споміж себе командирів та загрозили, що будуть роззброювати наші боївки. Цю свою поведінку вони обґрунтували тим, що не хочуть залишатися на поталу советам безборонними та що ліпше гинути зі зброєю в руках.

В селі Залізці, Сошиці та Забара зібралось їх біля 300 осіб — факт, якого не можна легковажити. Їхній гідний виступ та вияв охоти боротьби з советами промовляв сам за себе. Командування УПА почало ладнати конфлікт. Курінь поліції втілено до групи Схід і помалу почали стягати для них решту зброї від окремих станиць та боївок. До цієї справи також мав якесь відношення командир Кропива, бо вислав мене кілька разів з дорученням до провідника Леміша та полковника Ігоря, які очолювали в той час групу Схід, що була створена головним штабом на терені групи Південь.

Про вигляд роботи цієї групи Схід я довідався, коли був до неї приділений. А сталося це дуже скоро. Міста Рівне, а перед тим ще Луцьк були вже в руках советів. Мадярська дивізія, що прикривала наше запілля, майже цілком здалася советам у полон. Таким чином дорога советам була відкрита. Запільні німецькі частини зробилися наприкінці кусливі, як мухи. Розстрілювали людей та грабували все, що їм траплялося під руку. Наші

відділи, чекаючи приходу большевиків, сиділи тихо, але на терор треба було реагувати. Так, напр., сотня Тополі розбила біля села Тилявки одну хватську групу німецької жандармерії, що наспілку з мадярами виїхала на села грабувати. В тому ж часі одна чота розвідки УПА збила під селом Боложівка німецького літака «Шторха», який чомусь обстрілював ліс. Ці факти були проявом чуйности та відпорности УПА на насильства ворогів. Тактика передових німецьких частин на фронті щодо УПА була цілком інша. Зв'язкові групи Північ розповідали, що були випадки, коли німці шукали porozуміння з окремими командирами наших відділів та навіть залишали по лісах їм зброю. Це була ознака, що німці набираються під кінець розуму, але вже було запізно. Наше завдання було — приготуватися якнайліпше до боротьби з новим окупагом. Про якісь нові сутички з німецькою армією ніхто вже не думав. Одначе, близькість советів з півночі та відкритий фронт на нашому відтинку поставив нас знову в важке становище. Не всім відділам УПА та людям з організаційної сітки вдалося залишитися у призначеному терені. З посуванням фронту, вони відтягалися назад, так що на нашій території зробилась надмірна концентрація людей. З цієї причини штаб УПА впровадив різні зміни. Вони почались, власне, з евакуації зайвих відділів УПА в глибше запілля. Деякі ж відділи пересилалися через фронт у советське запілля. Першою була вислана сотня Тополі, що мала перебратися через фронт у Вінницьку область, а звідти в т. зв. Трансністрію. Як це все відбувалося та які були труднощі переходу, подаю докладно.

В половині лютого, з наказу штабу групи Південь, командира Кропиву відкликали на становище Начальника Штабу групи Схід, а на його місце призначено мене. Тому, що я мав залишитися в тому терені та тут перечекати перехід фронту, мені було доручено тримати зв'язок із поодинокими відділами, а саме — сотнею Бурлаченка, Гамалії, В'юна та Докса, зі школою підстаршин, школою саперів, кінним відділом полковника Данька і сотнею Панаса, що прибула з Дубенщини. Щоб не було надто великого концентрування відділів, я ви-

слав, з наказу штабу, сотню Гамалії та Панаса в лісі під саме місто Крем'янець, а кінний відділ полковника Данька — в район Почаєва. Залишилося мені подумати лише про самого себе. Перед тим, як командир Кропива мав відійти, я мав створити для себе почот. Звичайно, кожний командир підбирав собі найбільш відважних та ідейних стрільців і старшин, з якими сміливо можна було ділити долю і недолю. В даному випадку я стягнув до себе очайдухів з колишньої моєї сотні (теперішня Бурлаченка) кіннотників Кулю і Хмару. З цими друзями я був певний, що живцем совети нас не візьмуть.

Кропива від'їхав, а я з його людьми перенісся до села Антонівців. Ішли вже бої за місто Дубно. В цей час до села Дубенський Майдан, де стояв штаб групи Південь, прибула частина школи старшин УПА «Лісові чорти». Різдвяні Свята школа провела біля села Степання. Пізніше перенеслася на Волинь, де продовжувала навчання. В зв'язку з наближенням фронту, навчання перервано, школу поділено на групи якими вона прийшла на Полісся (південь — північ, схід — захід). Кожному стрільцеві видано свідоцтво про закінчення скороченого курсу старшинського вишколу. Штаб групи Південь УПА розподілив більшість із них по різних відділах, а 22 курсанти були приділені Кропиві.

Мені також були потрібні допоміжні фахові сили на майбутнє. Тож до мене прибув командир Кропива, з хорунжим Житнім і курсантами. Щоб знати, куди та до чого вони надаються, Кропива доручив мені пере-провадити їх класифікацію. Кожного по черзі я закликав до кімнати та відповідно до військового ступня їхньої освіти й військової виправки, давав їм свою оцінку. Мою увагу звернули на себе кілька курсантів, між ними вибрав я собі до почоту трьох: Брута, Громенка та Сурмача. Перший був з центральних земель України з міста Умань, два останні — волиняки. Всі три мали закінчену середню освіту. Решту курсантів забрав до себе Кропива й виїхав у напрямку села Забари, куди перенісся весь штаб¹⁶).

Фронт наближався, стріли було чути щораз ближче. Села завмерли в тиші очікування. Люди сиділи по хатах

та прислухувалися, як за кожним пострілом важкої зброї бреччали шиби в вікнах. Те напруження та очікування вимотувало нерви. Хотілося уже якнайшвидше пережити цю неминучу бурю. Мимоволі ставало чомусь страшно і людину тягло до гурту найближчих товаришів.

Стрілець Куля крутився на дворі та прислухувався. З його обличчя ніколи не можна було розпізнати, що він має на думці. Можна собі уявити, що переживали в дану хвилину відділи, розташовані в лісах по землянках: може ще чекали, а може вже й змагалися з ворогом.

Я ще раз сконтролював у думці дані мені завдання та нищив різні записки з своєї польової планшетки. Моя добра ознайомленість із тереном додавала мені невности виконання накладеного на мене обов'язку. Але даремні були роздумування та пляни. Приїхав зв'язковий від Кропиви; він писав мені в грипсі, щоб я разом із своїм почотом прибув до штабу. Коли я виїздив із села, в моєму домі залишилась сама стара мати. Брати пішли в ліс. Скільки разів я вже прощався з матір'ю? Чи доведеться й цим разом щасливо вернутись до неї?

У віддалі трьох кілометрів від села Мала Іловиця були вже большевицькі партизани, чи навіть стежі червоної армії. Чути було виразно кулеметну стрілянину з обох боків. Це була з нашого боку сотня Бурлаченка. Вона перша в тому терені наткнулася на советів. І так ми вирушили з місця під звуки ворожих скорострілів, що нас супроводили аж до кордону з Галичиною.

На хуторі Діброва, біля села Забара, застав я штаб у неповному складі, бо він уже був, властиво, розв'язаний. Начальник штабу Черник залишився в околиці Крем'янця. Командир Кропива залишався на місці, а мене приділено до групи Схід на місце Кропиви. Так ми, домовившись на скору руку про зв'язок та встановивши кличку, роз'їхалися кожний у свій бік. Як подавала розвідка, село Залісці було заняте большевицькою партизанкою, що йшла весь час попереду советського фронту та боляче нам дошкуляла.

Одним словом, почалась нова дійсність.

Провідника Леміша та полковника Ігоря я віднайшов

у селі Тилявка. Деякі сотні зводили вже неуспішні бої з советською партизанкою. Брак зброї в сотнях української поліції та змішані відділи з боївками й організаційними людьми творили повне замішання. Провідник Леміш дав наказ відтягнути всю ту масу в запілля та навести порядок. Все те негайно треба було виконувати під натиском советських партизанів так, що я абсолютно не встиг увійти в суть своєї праці на становищі шефа штабу. Перед самим відходом, до наших відділів долучилась сотня Гамалії та Панаса, що не могли втриматися на призначеному їм терені. Як на злість, вкрилася земля глибоким снігом. Чорні сліди саней та стрілецьких колон протягалися в напрямку на захід.

Я їхав з почотом окремо від відділу. По селах на видних місцях будинків і на тинах виднілися написані різноманітними фарбами та різної величини літерами кличі пропаганди УПА українською та російською мовами: Смерть Гітлеру та Сталіну! Долой войну, да здраствует мир! Смерть фашизму та комунізму! Хай живе самостійна Україна, Кавказ, Білорусія, Грузія та всі інші поневолені народи СССР!

Ідучи біля села Рибча, полковник Ігор мав намір знищити підступом це польське село, але поляки були обережні та добре озброєні, і цей намір не вдався. Так ми доїхали до Вишневця, де місцева боївка підпалила замок Вишневицького. Жаль було дивитися, як горіли пам'ятки нашої минувшини. Червоні язики вогню огортали поволі гарну будівлю. З гуркотом завалилася на моїх очах найкраща частина замку — «тафльова зала». Історична будівля впала жертвою наказу: — палити всі великі будинки, які могли б служити приміщенням для штабів советських військ, а пізніше для їхніх державних установ.

Дальшими місцями нашого короткого постою були села Кохнівка та Вербовець. Знайома місцевість та люди нагадували мені про мою колишню тут посаду управителя маєтку. З цікавості я заїхав був на Княжину. З під снігу стирчали мури та обгорілі комини спалених будинків. Лише півтора року минуло з того часу, коли я виїхав звідси на Полісся, а скільки подій відбулося

за цей час! Чи можна було передбачити, що на цьому місці залишиться лише згарище?

Советські партизани невпинно посувалися за нами. Село Куськівці Великі, Янківці та Москалівка й ряд менших сіл були вже зайняті ними. Полонені советські партизани розповідали, що чисельність їхнього загону досягає трьох тисяч осіб. Головним завданням цього загону було прочищати терен від УПА, провадити розвідку та перетинати шляхи сполучення німецької армії в місцях, де червона армія провадить наступ. Щоб не виявити власних сил, ми вирішили відтягнутися під самий волинсько-галицький кордон у село Колодне. Дальший відступ був недоцільний, бо кінчалась територія Волині — терен дій відділів УПА. В Галичині в той час боротьба збройних сил щойно набирала розмаху. Їхня дотеперішня назва була «Відділи самооборони».

Кордон охоронявся «гренц-шуцями». Німецька адміністрація в Галичині була ще на місцях, а нам необхідно було числитися з німецькою армією, що тримала фронт. Ми були весь час у буфері двох противників, а вони — рано чи пізно — на нашому відтинку (фронт-ва німецька люка) мусіли зустрітися, а це означало б наше знищення. Внутрішній стан наших відділів являв собою не дуже відрадну картину. Зустрічні бої з советськими партизанами під час відступу значно вичерпали наші скромні запаси амуніції, так що на стрільця припадало лише по п'ять набоїв. Перехід фронту в советське запілля був також не такий простий. Свого часу вислана сотня Хмари повернулася назад розбита та долучилася до нас у Колодному. Запляноване нами розподілювання більших відділів на малі не вдалося і, навпаки, число наших відділів з кожним днем зростало. Командир Кропива, а кілька днів пізніше також командир Еней не втрималися на своїх місцях, де задумали перебути фронт. Один і другий прибули до нашої групи.

Советські партизани досить докладно обшукували терен за українськими повстанцями. Командир Кропива пережив такий випадок: советські партизани оточили його вночі з почотом у хаті, де він ніяк не сподівався

заскоку. Люди з його почоту загинули. Йому ж самому вдалося, завдяки його непересічній відвазі, вискочити надвір; в білизні та босий пробіг по снігу п'ять кілометрів, аж поки не дістав у близькому селі одягу.

Беручи під увагу ситуацію, провідник Леміш скликав штаб на нараду. Результатом наради були такі постанови:

1) Зорганізувати один бойовий курінь та посилити акцію проти ворогів, щоб здобути зброю.

2) Вислати організаційних людей на свої терени, або долучити їх до відділів.

3) Решту окремих сотень перекинути при найближчій нагоді в советське заплілля.

4) Посилити працю політ-освітників серед населення.

5) Створити вишкільний сектор у курені.

6) Закупити у Львові ліки та щеплянку проти тифу.

7) Заплянувати акцію на Збараж, де мали бути захоплені банк, аптека та харчові й одягові магазини. В разі вдалої акції, ми надіялись вирівняти та поліпшити жалюгідний стан матеріального забезпечення наших відділів.

Штабові групи Схід підлягали в той час 13 сотень, враз із тими, що перебували вже в советському запліллі. В селі Колодне було в той час п'ять сотень, з того одну сотню Хмари розформовано поміж іншими сотнями так, що властиво там був один курінь та одна окрема сотня. Разом із почотами, польовою жандармерією, господарськими відділами, розвідкою, організаційними людьми та санітарними частинами в Колодному було около 2000 осіб.

Командир Кропива зайняв після наради знову становище шефа штабу, мені ж було доручено функцію оперативного старшини штабу. Курінним призначено Наливайка, політ-освітником куреня — Лимана, вишкільним при курені — Андрія, сотенним першої сотні куреня — Панаса, другої — Гамалію, третьої — Житнього. Сотетним окремої сотні був Грабенко. Головним командиром усієї групи залишився надалі полковник Ігор.

Розпочалися дії. Найкращі сотні або чоти, забезпечені забраною з решти відділів амуніцією, вислали ми

на заставу в навколишні села, висунуті від нас на схід, з ціллю здобути зброю. Розвідчі відділи советської партизанки намагалися проникнути в наш терен, отже наше плянування виявилось доцільним. Щоденно в наші руки потрапляла здобута від советів зброя та полонені. Відділи поволі поповнювали свою зброю. Лиман віддано працював день і ніч над пропагандивним матеріалом та підбирав людей. Я зайнявся розробкою пляну акції на Збараж.

Командири та провідник Леміш були перетяжені роботою. Складалось загальне враження, що село Колодне являється однією з наших «пашківських республік», тільки в складніших обставинах. СБ також відновила свою нормальну працю. Прокурор Смок та один із його високспоставлених підвладних, Підкова (Лук'янчук Андрон із села Забара) не тільки впорядковували поточні справи, але кінчали різні залеглисті. Однією з таких справ був свого часу виданий наказ головного командира УПА — Охріма про покарання курінного Крука за непослух. З наказу штабу був створений польовий суд; в його склад входив я, як старшина, як підстаршина — Корот та стрілець Омельчук. Тому, що курінний Крук не з'явився на суд, справа його розбиралася заочно. Акт обвинувачення курінного Крука був прочитаний прокурором Смоком і мав такий зміст:

Командир Охрім давав певні зарядження Крукові. Курінний Крук відповів, що тих заряджень не виконає тому, що вони є, на його думку, другорядного значення і що в першу чергу треба полагодити важливіші справи, а не займатися дурницями, що їх подає головне командування. Польовим судом був внесений вирок смерті, але тому, що Крук мав великі заслуги в новітніх визвольних змаганнях, кару смерті йому замінено виключенням його з рядів УПА та заборонаю вступу до останньої аж до часу, поки він, як громадянин, зможе бути викликаним до української армії. Як член ОУН, він також мав стати перед організаційним судом.

Не знаю, чим пояснити такий дивний збіг обставин. Свого часу, коли роззброювали табір «мельниківців» в Антоновецькому лісі, Крук врятував мені життя, стрі-

муючи лють Кропиви. Тепер мені довелося його судити. Командир Кропива за той час став моїм найкращим приятелем; він часто повторяв, що ніхто мене так не розуміє, як він.

28. БЕРЕЗЕНЬ 1944 РОКУ

Вже декілька тижнів в околиці Крем'янця та Вишневеця появилися листи від німецького вермахту «Кампф-групе Прютцман», що боронила Крем'янець, з пропозицією до командування УПА — розпочати переговори. Спочатку наше командування не надавало цьому жодного значення, однак останній лист, що його отримала організаційна сітка району Вишневець і в ньому німці гарантували недоторканість наших парламентарів, та наше критичне становище між фронтами спонукало нас використати цю нагоду. Хоч це не було згідне з лінією політики УПА, однак наші командири, за згодою провідника Леміша, вважали за доцільне ввійти в контакт з німецькою армією для самозбереження відділів.

Таким чином потягнення, яке зробили кілька місяців тому мельниківці, стало актуальним в бандерівців.

Отримавши відповідні інструкції з штабу, курінний Наливайко, Оля Горошко, Брут, два з почоту Енея та два з почоту Наливайка від'їхали до Крем'янця. Їх озброєних та з тризубами на шапках, що сміливо в'їхали в місто, ніхто, на диво, не затримував. Переговори відбулися в приміщенні штабу, в відділі ІС вищеназваної кампфгрупи. З німецького боку в переговорах брали участь три старшини та один зондерфюрер. Першою точкою розмов наших представників були вимоги, щоб переговори проходили на принципі, перш за все, політичного порозуміння: поперше — звільнити всіх політичних в'язнів, подруге — визнати нашу боротьбу за визвольну боротьбу суверенної нації, третє — дати зброю для УПА. Щойно тоді наш головний провід зможе вступити з німецьким урядом у переговори в Берліні.

Після того, як німецькі представники заявили, що вони жадних політичних уповноважень із Берліну не

мають та ведуть переговори лише в рамках інтересів даної групи вермахту, обидві сторони зорієнтувались, що переговори в ширшій площині провадити не можна. Такий оборот справи був передбачений нашими командирами, тому Наливайко договорився до такого: відділи УПА, що йому підлягають, окреслять приблизно терен своїх дій та дотримають неутральности. Німці з свого боку обіцяли те саме. Щодо зброї німецька відповідь була мало обіцяюча. На закінчення переговорів, наша делегація договорилась встановити спільну кличку між відділами Наливайка та німцями, щоб уникнути непорозумінь.

Ця домовленість не розв'язувала в жодній мірі наших вимог не тільки політичного характеру, але не давала нічого позитивного навіть для відділів у селі Колодне. Зваживши всі ці обставини, ми продовжували свій попередньо намічений плян, але і в тому нам не пощастило. Акція на Збараж потерпіла фіяско. Все було до акції докладно приготоване та обговорене. Не можна було передбачити невідповідної погоди. Це було причиною невдачі акції. В призначену на акцію ніч піднялася страшна завірюха і вітер кидав пригорщі снігу людям в очі. Надворі було абсолютно темно і сніг позамітав усі дороги. Провідники, що провадили наші відділи, втратили орієнтацію в терені і ми цілу ніч блукали по полях на немилосердному морозі та вітрі. Над ранок були змушені повернутись додому. В наслідок цього великий відсоток людей простудився.

Кінний відділ зв'язку, виїхавши другим напрямком на Збараж, виконав своє завдання: в'їхав на означену годину до міста, не знайшов там нас, як було передбачено, наткнувся на німецькі пости та в перестрілці втратив одного кіннотника раненим. На щастя, українська поліція в Збаражі була з нами в змові, також не почала акції; а то наші втрати були б ще більші. Чотириста змобілізованих селянських фірманок також простояли до білого дня під містом.

Звичайно, після кожної невдачі треба знайти винного та його покарати, тож сотенного Житнього перенесено

до відділу розвідки, а на його місце призначено сотенним Вазона.

Через два дні після невдалої виправи на Збараж советський загін партизанів вийшов із нашого терену в напрямку на Тернопіль у Галичину, а їх місце зайняла 113-та сибірська піхотна дивізія 4-ої панцерної советської армії. Ця дивізія була перекинута сюди з румунського фронту. В перших днях наші застави успішно відбивали розвідчі загони советів, коли ж останні почали оперувати більшими відділами, ми були змушені рушитись з місця. За день перед нашим відходом з Колодна від нас виїхав у Галичину прокурор Смок та полковник Ігор, а його місце зайняв командир Кропива.

Дальшим місцем нашого короткого постою було село Старий Олексинець, де руїни старого замку служили нам обсерваційним пунктом. В цьому селі наші медики давали нам, командирам (на всіх не вистачило вакцини) останню ін'єкцію проти тифу.

Регулярна советська армія уявляла собою цілком що-інше, ніж партизани. В білий день, при підтримці мінометного вогню, повели вони на нас наступ. Ясно, що нам нічого не залишалось, як тільки відступати. Але тут виникало питання: куди? З одного боку були совети, з другого — близька лінія німецького фронту. Захищаючись від наступу советів та поборюючи малі советські частини розвідки, ми почали пробиватися в напрямку села Попівці. В цей час появилася зовсім близько нас сотня Тополі, що згідно з наказом мала вже знаходитись по другий бік советського фронту. Тому, що ми не могли збільшувати числа наших відділів у такій критичній ситуації, сотенний Тополя дістав вдруге наказ — за всяку ціну пробитися крізь большевицький фронт. Його дальша доля мені невідома, знаю лише, що в напрямку, куди він відійшов із сотнею, чути було залеклий бій.

Вночі, десь о другій годині, совети стримали за нами погоню. Розпорошені наші відділи збиралися в селі Попівці. Перемучені та голодні стрільці порозходилися по хатах шукати їсти, більшість же з них прилягла відпочати, де попало.

Провідник Леміш, командир Еней та Кропива відбували якусь важливу нараду. Мені було ясно, що на роздумування лишилось лише кілька годин. Стрілецтво так само відчувало якусь загрозу, і тому кожен запитував своїх командирів, що буде далі? Сотенні приходили до мене з надією, щось довідатися, я ж сам знав стільки, що й вони. О четвертій годині ранку покликали мене до штабу. Провідник Леміш розказав мені схвалене рішення. Треба користати з ночі та негайно вирушити в дорогу. Сотня Грабенка має відійти до близьких лісів Крем'янця. Я маю перебрати від Наливайка курінь та, перейшовши німецький фронт, відправитись в Галичину. Далеко на захід відступати нам не вільно. Зрушений фронт покотиться дуже швидко й німці затримаються ще, можливо, на річці Буг. Для маневрування визначається мені лісистий терен між Брами та Золочевом, найдалі — західня лінія Львів-Броди.

— Тому, що ви йдете на чужий терен, прошу пов'язатися там із місцевою організаційною сіткою, котра буде вам допомагати. Окремий зв'язок дістанете до провідника Волошина-Павленка і йому безпосередньо й підлягатимете. Після переходу фронту через ваш терен, ви, як курінь групи Схід, мусите повернутись на призначені вам терени центральних земель, про що точно довідається на поданому вам зв'язку з Крем'янецьчини. Дійте далі самостійно, вважаючи на збереження людей та на виконання даного вам завдання. Коли будете мати труднощі при переході німецького фронту, можете покликатися на переговори в Крем'янці та користуватися поданою кличкою. У випадку відновлення переговорів збоку німців, мусите тримати нашу політичну лінію далі відповідно до інструкцій, що їх мав Наливайко. Виступайте в своєму імені — командира одного з відділів УПА та старайтеся витягнути від німців якнайбільше зброї.

Тому, що я не виявив особливої охоти до виконання цього важкого завдання, командир Кропива, відійшовши зі мною на бік, умовляв мене, що іншого виходу немає, та що саме я мушу перебрати курінь. Курінний Наливайко, начебто слабо орієнтується в умовах парти-

занської боротьби і його, щоб позбутися, відсилають в організаційних справах в Галичину, до провідника Волощина-Павленка. Командир Еней відходить на своє старе місце і має там законспіруватися, а Кропива та Леміш під'їдуть разом із моїм куренем вбік села Лідухів, де мають залишитися.

Над ранок, зібравши курінь, вирушили ми до села Лідухів. Цілий день приводив я до порядку курінь. Насамперед зредукував до мінімуму число возів, бо їх нагромадилося в курені більш, ніж потрібно. Поробив запаси харчів та наказав відпочинок. На другий день увечорі думав зі свіжими силами переходити фронт. Кілька годин перед моїм відходом провідник Леміш, що був недалеко від села на хуторі, покликав мене ще на розмову. Доказував мені, між іншим, потребу праці над собою. Нам, каже, потрібно командирів, які б могли керувати більшими військовими з'єднаннями. Нам треба штабовиків. Треба нам підтягтися, рости. Ми не маємо військової академії і тому єдина можливість — вибиватися окремим одиницям у ході боротьби. Кожна революція мусить опертися на якісь регулярні частини, так, як напр. повстання Б. Хмельницького спиралося на запорізьких та реєстрових козаках, так само в нашій сучасності таку роль буде відігравати СС дивізія Галичина. Ми вже вирости з вузької партійщини. У вир визвольної боротьби включився весь український народ без різниці політичних поглядів. Початки УПА були переходовим моментом, коли треба було стихійність в народі направити в русло державної творчості та не допустити до пашківських республік і отаманщини. Тому деякі моменти були прикрі навіть для вас особисто, але я думаю, що ви ставите справу вище особистих амбіцій. Підете в Галичину, не дивуйтеся існуючим порядкам, бо Галичина, будучи в інших політичних та господарських умовах, мусіла провадити трохи відмінну політику супроти німців. Волинь та Полісся були базою наших змагань, де боротьба прибрала найбільших розмірів. В тому часі на всіх українських землях боротьба провадилась з деякою різницею в методах. Тепер, з відступом німецької армії, Галичина стане всім

своїм комплексом проти нового окупанта. За Галичину ми можемо бути цілком спокійні, бо вона стояла і стоятиме на сильному національному ґрунті. Тепер у Галичині твориться велика кількість збройних відділів УПА. В цілості ми спираємось на дві військові бази: Полісся та Карпати. Час, який протягнеться до знищення большевиків аліянтами, ми напевно перетриваємо в лісі, а потім складуться умови до здійснення цілі нашої визвольної боротьби.

На тому ми, попрощалися і я відїхав до відділу. Провідник Леміш зробив на мене враження фанатика, якого мало подивляти, але треба й цінити. Його віра та переконливі слова справили на мене велике враження і я відчув, що ця людина не тільки може говорити, а й ні перед чим не заважається. Це мені найбільш імпонувало і він мені найбільше подобався з усіх дотеперішніх вископоставлених зверхників, що стояли на чолі УПА.

Коли я переходив із курунем у ночі кордон Галичини, наткнулися ми насамперед на невелику залогу «гренцшущів»; вони перелякалися нашої сили і не робили нам жодних труднощів. Налякані німці сиділи в своїй станиці тихо, а біля неї ми проходили в бойовому порядку без жодного стрілу. Далі ми натрапили на німецьку першу фронтову лінію, здовж шосе Підкамінь — Суховоля. В селі, через яке ми мали переходити, як пізніше довідався, стояла німецька сотня. Наші передові стежі, затримані їхніми постами, подавали домовлену в Крем'янці кличку, але німці не довір'яли, вважаючи нас за советів. Вони готувалися до оборони. Не орієнтуючись, що собою уявляє німецький фронт на цьому відтинку та як розташовані німецькі частини і в якій кількості, я наказав зайняти оборону, а кількох своїх людей, що володіли німецькою мовою, вислав на переговори.

По годині часу вислані люди не поверталися. Тоді я вислав ще кілька чоловіка в село, а в наглядці за ними одного спиритного стрільця, щоб довідався, що зробили німці з нашими парламентарями. Коли цей останній мені доповів, що наші люди роззброєні та заарештовані, я вирішив шукати іншого виходу. Відтягнув тихенько відділ трохи назад, розгорнув його в бойовий порядок.

маючи намір силою перебитися через німецьку лінію. На щастя, я натрапив на фронтову люку і мені вдалося і цим разом без пострілу перейти небезпечне місце.

За кілометр до села Черниці ми вже були по другому боці фронту, тобто в німецькому запіллі. Тут до нас долучилися звільнені німцями парламентарі. Як виявилось, німецька залога, почувши від наших посланців, що нас є біля трьох тисяч (справді нас було понад 500), заалармувала всю фронтову німецьку лінію та від штабу просила танків на допомогу. Наших же людей взяли, як закладників та грозили їм розстрілом. Щойно по кількох годинах прийшов зі штабу телефонний наказ затриманих наших посланців звільнити. Від того, власне, почалась історія нашого сусідства з німецьким вермахтом.

На другий день нашого ностою в Черниці, заінтриговані появою великого з'єднання УПА, німці почали ближче нами цікавитися. За даними їхньої розвідки, вони устійнили місце нашого ностою та вислали до нас фон Гоштеттера на переговори. Тому, що з німецького боку офіцер фон Гохштеттер не мав широких уповноважень, а я не хотів у межичасі порозуміватися з своїми зверхниками, наша остаточна розмова була відкладена на кілька днів. В цій розмові ми, однак, домовилися дотримувати повного неутралітету з обох сторін, спираючись на слова командира УПА та німецького офіцера. Кличка залишалась та сама, яку ми мали ще з Крем'янця. З німецького боку була подана пропозиція поповнити фронтову люку німецького фронту. З нашого боку я поставив насамперед вимоги постачання зброї та амуніції, потрібної для устаткування одного бойового куреня. Я застеріг собі, щоб командування німецькою армією не мало жодного правного відношення до нас та не впливало на хід дій нашого відділу. Ми мали провадити самостійно військові операції проти советів, німці ж мали доставити на домовлене місце домовлену кількість зброї та амуніції.

Занотувавши те все, фон Гохштеттер від'їхав до штабу своєї армії, а я для всякого виладку наказав розташувати свої сотні по селах, щоб не бути заскоченим.

Збільшивши пости, я наказав допускати до себе лише тих німців, що зголосяться в справі переговорів. В справі переговорів я написав, через зв'язок Шугая, одного грипса до командира Кропиви — «Миколи» (він змінив був своє псевдо), другого до Волошина-Павленка, а третього до повітового організаційної сітки Семена. (Його просив, між іншим, вислати мені на допомогу компетентного чоловіка). Ні від кого не було жодної відповіді.

В імені штабу 4-ої танкової армії, шефом якої був генерал-лейтнант Файгор, приїхав удруге фон Гохштеттер, але цим разом з капітаном Гюбнером та старшим лейтнантом Ріхардом. Німці робили ті самі пропозиції, обіцяючи дати зброю навіть на кілька тисяч стрільців, лише не відразу. Вони, щоправда, дотримали частинно своє слово та прислали нам 300 крісів, 6 максимів, декілька легких кулеметів, три сотенні, два батальйонні міномети та амуніцію до них, а також 100.000 патронів. Все це була советська зброя. Тому що німці не доставили всієї обіцяної зброї, я при наступній своїй зустрічі з їхніми зв'язковими офіцерами відмовився закрити їхню фронтону люку, не маючи протипанцерної та протилетунської зброї і заявив, що відходжу за кілька днів у глибше запілля. В межичасі я нав'язав був зв'язок із Кропивою, що знаходився все ще в буфері між двома фронтами. Він мені написав, щоб не провадити разом з німцями жодних спільних акцій, щоб не скомпромітуватися перед советами, бо советська пропаганда і так трубить, що бандерівці — це німецькі прихвостні. Переговори вести тільки для здобуття зброї. Коли я відписав йому, що частину зброї вже отримав, моя зв'язкова Оля Горошко принесла мені відповідь: «Леміш отримав наказ від Волошина-Павленка перервати переговори з німцями та трактувати їх далі, як наших ворогів. Від себе наказую Вам перервати переговори, які провадите, та застосувати тактику підпілля. Зброю, що залишиться після дозброєння куреня, прошу переслати на Волинь до села Л.»

Сотенний Гамалія з однією із своїх хот відвіз уночі зброю (300 крісів, 4 максими, 2 міномети та 35.000 на-

боїв) на вказаний Кропивою пункт. Після його повороту, я стягнув курінь за село Черниці, що лежали далі від фронту в лісовому комплексі південних Бродських лісів. В той час червона армія витиснула з Крем'яниці групу Прюцмана та наближалася до Бродів. П'ятий полк СС дивізії Галичина був кинутий у бій проти советів під Суховолею.

В запіллі німецького фронту знову появилася червона партизанка. До мене прибули стрільці розпорошеного п'ятого полку дивізії Галичина з проханням прийняти їх до УПА. Беручи під увагу власне скрутне становище, я не міг брати на свою відповідальність позитивного для них рішення. З моїми зверхниками зв'язок був перерваний. Зрештою, я сам не мав місця з власним куренем. Наші передбачення швидкого посунення фронту не справдилися. На відтинку лісової смуги між селами Суховоля — Залужці німці далі не були в стані закрити своєї фронтової люки. Вони намагалися створити провізоричну оборонну лінію вздовж шосе Броди — Золочів. Я опинився з куренем знова у буфері між двома фронтами. Щоб орієнтуватися в становищі німецького фронту та могли захищатися від переслідувань сильних загонів советських партизанів методом маневрування в терені, я наказав командирові розвідки Житньому посилити працю розвідного відділу при курені. Житній змобілізував усі можливості, навіть старі бабусі ходили в розвідку. Розташування ворожих сил у близьких селах було нам добре відоме, але наміри штабів обох сторін лишалися для мене таємницею. Далі відступати не було куди. Єдиним виходом із цієї ситуації я вважав персылку відділу через советський фронт у запілля. Першу сотню Залізняка, (він заступив сотенного Вазона), я вислав у напрямку Чорного лісу, що лежить на кордоні Галичини та Волині на висоті села Колодне. Згідно з відомостями, які я пізніше отримав від його раненого чотового Івченса, на сотню Залізняка під час постою ще на німецькому боці, — по донесенню місцевих поляків, буцімто це є советські партизани, — напав один відділ СС дивізії Галичина. Були великі втрати людей з одного й другого боку. Після бою, ко-

ли відділ СС довідався, що вони помилково билися з УПА, не один стрілець із дивізії СС плакав за пролиту братню кров та клявся в душі помститися полякам. Дальша доля цієї розбитої сотні мені невідома.

Далі я вислав сотню Панаса в напрямку села Лідухів. Сам же я залишився з сотнею Гамалії. В межичасі со-
ветська партизанка займала всі сусідні села. Тиснучись найближче до німецької передової лінії, дійшли ми до села Голубинці, де розташувався відділ розвідки Житнього, а я з рештою відділу зайняв кілька хат під самим лісом за річкою. Виставивши кулеметні гнізда до нічної оборони, сотенний Гамалія запевняв мене, що цього разу можемо спати спокійно. Невеликий відділ розвідки советських партизанів, якби й появився, то нам нічого не зробить. Надворі ішов густий сніг та панувала непроглядна тьма. Десь опівночі затріщали наші кулемети. Я, навіть не підводячися з ліжка прислухувався до стрілянини. Сплячі біля мене товариші з почоту також не рухались. Постовий, що стояв надворі коло хати, навіть не вважав за доцільне мене турбувати, бо сутички з советськими партизанами мали ми кілька разів на день. А тимпаче тепер, коли оборона була пришикована ще з **вечора, не було, здавалося б, жодної** причини до **неспокою**.

Раптом почали розриватися міни. З детонації вибухів можна було встановити, що це бив батальйонний міномет. Всі піднялися. Прибіг сотенний Гамалія. В ту хвилину вибухнуло недалеко від хати гарматне стрільно. Я наказав негайно відступ до лісу. Надворі безперервно йшов сніг та, потрапивши на обличчя людини, топився і неприємна вода текла людям за комір. Відділ відступив у порядку до лісу, де до нього долучились кулеметники і борсаючись у снігу, стиха кляли тяжкого «дбохтяра». Амуніційні тарахкали своїми вже неповними дисками. Совети перенесли вогонь тяжкої зброї вбік, так що ми могли спокійно просуватися далі. На цей раз ми мали справу з регулярними частинами червоної армії.

Тому, що всі близькі села були зайняті советами або німцями, нам залишився лише один вихід — заглибити-

ся в ліс. Дві доби перебували ми в лісі. Брак харчів та холод примушували нас щось діяти. Докладних даних про розташування ворога взагалі не було. Командир Житній та кілька людей з його відділу встигли все таки відступити своєчасно з Голубиці. Я знайшов на карті одну гаївку і ми рушили туди з надією знайти хоч дах над головою. Хоча ця гаївка й лежала на краю ліса, ми все ж таки мали в ній притулок протягом двох ночей. Це був порожній будинок, проте з цілими вікнами та печами. Хлопці моментально заглянули у всі куточки та знайшли кілька мішків картоплі. Стало зовсім весело. Дочекавшись вечора, затопили в печі та почали пекти картоплю. На другий день, відпочивши, вирішив я поділити сотню на чоти та по одній переправляти їх за фронт. Я вислав у напрямку Підкаменя чоту Летуна, а сам залишився з рештою відділу. До нас повернулась наша героїчна розвідниця Оля, що її в ночі були захопили совети. Вона розповіла нам, що це була регулярна армія, та що всіх інших товаришів, які були захоплені, розстріляли. Їй самій удалося підступом від них втекти. Вона чула в штабі советського батальйону, де їх допитували, що має бути советський наступ, лише не знає, коли. Про нашу силу советам усе відомо.

Знов треба було залишати тепле місце та йти в ліс.

Блукаючи безцільно по лісі, натрапили ми на залишений советськими партизанами табір. Провізоричні намети були зроблені з гіляк і обкладені цеголками снігу, а всеєрєдині вистелені гіллям смєреки. Виглядали вони, як юрти ескімосів. В деяких наметах були залишені частини одягу та подертого взуття. На білизні просто купами були замерзлі воші. З того видно було, що вони знаходилися не в кращому стані, як ми тепер.

Вони десь недавно залишили цей табір, бо недалеко в густому ліску стояли покинуті ними вози й коні. Засуджені на голодову смерть, пообгризали насамперед дишлі, пізніше, видно, якомсь повипрягалися і гризли кору дерев. Скільки ми не намагалися нагнати їх на дорогу, якою вони могли вийти на якесь село, все одно коні повертались до возів. Так ми їх там і залишили.

Пускатися через фронт, не знаючи розташування со-
ветських сил, я не відважувався. Сидіти без харчів на
холоді в лісі також було неможливо. Треба було за вся-
ку ціну дістатися до села та здобути харчі. Згідно з да-
ними розвідки, село Жарків лежало в неутраьній зоні
фронту, в крайньому випадку могли там бути німці.

Ввечорі, коли стемніло, без шуму, по-партизанському,
ввійшов я з відділом на край села і зайняв кілька хат від
лісу. Перелякані селяни розповіли нам, що в їхньому
селі стоїть сотня німців. Рад-не-рад, я мусів з ними
якось порозумітися. Виславши Брута і Олю до штабу на
переговори, я доручив їм покликуватися на наше поро-
зуміння в селі Черниці. Як можна було передбачити, ні-
мецький капітан, командир сотні, був у тих справах не-
поінформований і накинувся на наших посланців з кри-
ком. Його чорти брали, коли наші поставили його пе-
ред фактом, що нас усіх є біля 200 (справді нас було
біля 100) і відділ в бойовій готовості чекає його рі-
шення. Телефонічного зв'язку не було. Зрештою, пода-
ні нами прізвища німецьких старшин, з якими ми вели
переговори, його переконали і він згодився тримати з
нами неутралітет.

Тут зробив я помилку, яка потягнула за собою дале-
койдучі наслідки.

Переконаний, що буде на це час, я з вечора не зробив
запасу харчів для відділу. Перетомлені повстанці на-
їлися до сита і лягли відпочивати. Якраз у ту ніч совети
зробили перше оточення Бродів. Німецькі танки на від-
тинку шоси Львів-Броди перервали їх перстень і змуси-
ли до відступу. Частини червоної армії, що опинилися
на південь від шоси (наступ був з півночі), відступаючи,
зайшли нас ззаду.

Над ранком почулися в нашому селі, де ми були на
постої, поодинокі постріли і глухі вибухи гранат. По-
стові, які стояли від сторони німців, дали знати, що в
селі совети і що кілька хат, де сплять наші стрільці, вже
від нас відрізані.

Трудно було повірити в щось подібне. Я ніколи не
сподівався, щоб німці здалися советам без бою. Так
само як учора їхні пости не помітили нашого приходу

в село, так було і сьогодні з советами. Збаламучені присутністю нашого відділу німці, почували себе чомусь безпечно. Їм і в голову не приходило, що ворог може зайти ззаду. Про наступ вони нічого не знали, бо не мали зв'язку зі своїм штабом.

Совети, зліквідувавши перших німецьких постових, без шуму ліквідували решту німаків сонними в постелях. В хату, де містився сотенний штаб, вони кинули кілька гранат і було по всьому. В тій катавасії згинуло 8 хлопців, між ними був відомий відвагою кіннотник Куля і з мого почоту старшина Сурмач. З рештою відділу вдалося мені, ледве захопивши зброю, увійти в ліс. До нас долучилося 17 урятованих німців. Кілька з них було без зброї, а навіть один вискочив лише в білизні. Совети пустили в рух тяжку зброю, а коли розвиднілося, почали нас переслідувати советські літаки.

Груба верства снігу обтяжувала наше просування. Вибираючи непроглядну дорогу, за годину ми більше не робили, як 3 кілометри. Треба було що певний час змінити стрільців, які протоптували стежки. В глибині лісу випадково зустрівся з чотєю Летуна. Пройти фронт було неможливо тому, що советські частини були сконцентровані і творили на цьому відтинку суцільний фронт. Направивши німців на Підгірці, я скликав старшинську нараду.

Становище було всім ясне. Брак харчів, мала рухливість відділу не давали жодного права пускатися в глибше советське запілля. Затриматися з відділом на день у фронтовій смузі було надто ризиковно. Треба було також узяти під увагу настрої людей. Перевтомлене стрілецтво було байдуже до всього. На короткому відпочинку лягав один чи другий стрілець на сніг і не хотів далі рухатися. Йому було всеодно, де вмирати. Їх опритомнювали лише командири, доказуючи потребу боротьби з ворогом, що вимагала багато посвяти й витривалости.

Рішенням старшинської ради було: треба перейти з відділом у німецьке запілля фронту і з весною, коли зазеленіють корчі, вирушити в дорогу на Волинь. За той час, можливо, наступлять на фронті якісь зміни, більше

сприятливі нашим замірам. Того ж самого дня, завдяки тим німцям, яких ми направили на Підгірці, нам удалося нав'язати контакт з першою німецькою лінією і перейти фронт.

В ГАЛИЧИНІ

Не орієнтуючись в розташуванні дальших німецьких фронтних частин, початково я перейшов з відділом на північ автостради Львів-Броди з надією, що зазначений на карті комплекс соколівських лісів буде для нас добрим пристановищем. Одначе в дуже скорому часі виявилось, що воно не так. Після ознайомлення з тереном і за розвідочними даними, що їх ми зібрали, ситуація не була така сприятлива, як ми розраховували.

В селі Ожидові містився штаб 13-го корпусу німецької армії. В околиці села Соколівки знаходилося більше з'єднання советських партизан. Через те, що німці намагалися їх знеутралізувати, терен для нас був небезпечний і для того, щоб пережити тут перехід фронту, зовсім не надавався. Тим більше, що деякі села в тому терені були мішані з поляками.

Тиждень часу перебували ми в терені, де властиво село Брахівка було для нас і для відділу самооборони Малиновича-Легуна (якого ми там зустріли і залишили) вихідною базою.

Німці, перепустивши нас через передову лінію фронту, не лишили нас у спокою. Різними способами намагалися відновити з нами зв'язок, щоб тим самим, хоч частково забезпечити своє запілля. З уваги на існуючу ситуацію і щоб зникнути з засягу переслідування німцями, треба було шукати нової розв'язки.

Відбувши кілька сутічок в тих лісах з невеликими стежами советської партизанки та польськими боївками, які з ними співпрацювали, ми перейшли назад автостраду на південь в трикутник Броди-Красне-Золочів. Цей терен поміж головними дорогами, які являлися артеріями німецького фронту, на диво був у тому часі спокійний. Беручи під увагу моє завдання і всі можливості пе-

ретривати перехід фронту в тому терені, я вирішив розбити сотню на рої і розмістити їх по селах. За допомогою орг. сітки (б) люди поодиноких роїв були розподілені по родинах, в котрих легко було примінити легенду, та частково забезпечені фальшивими документами. При чому, зв'язок був домовлений і на випадок потреби сотня могла бути протягом однієї ночі знову цілою бойовою одиницею. Таку тимчасову розв'язку ми примінили в дійсності німецького запілля. Натомість, щоб достосуватись до вимог самого факту переходу і советського запілля, я наказав бійцям копати криївки. Прихильне ставлення і свідомість національного обов'язку населення давали запоруку успішности пляну.

Паралельно з відступом німецького східнього фронту, валки біженців цивільного населення центральних і західніх земель України чимраз то збільшувалися. Щоб не попасти вдруге в підсоветську дійсність, старалися якнайдалше відійти від фронту на захід. Деякі з них зупинилися в околицях Львова, а дехто пішов і далі — залежно від особистих міркувань чи обставин.

Тому, що стабілізації фронту під Бродами ніхто не міг передбачати, на початках в цій смузі витворилася неначе порожнеча орг. людей. Всі вже причаїлися і чекали приходу советів. Згодом низові клітини орг. сітки відновили свою діяльність. Натомість верхівка, яка свого часу відійшла в глибше запілля фронту, була відсутня і не було з ким вирішувати важливіших справ. Для швидшого налагодження зв'язку та щоб зорієнтуватися в загальному світовому положенні, я з вишкільним старшиною Андрієм вибралися до Львова.

Життя цивільної адміністрації та державних установ в той час у Львові проходило начебто нормальним руслом окупованого міста. На вулицях був поживлений рух військових машин і пішоходів. Після відвідин ряду знайомих — зокрема Андрій мав їх чимало — ми довідалися про настрої дня. Цивільне населення відчувало поважний брак харчів. Навіть на чорному ринку важко було їх дістати. Німецький терор не зменшався, хоч їх програма була ясна кожному. Загал в основному панічно боявся приходу советів. Люди пакували свої валізки

і з відчуттям якоїсь місії або без нього вибиралися на Захід.

Користуючись нагодою, я відвідав Львівську Оперу, де якраз ставили «Аїду» і «Кармен». Нарядно зодягнена публіка, світло, м'які крісла та килими впливали на мене пригноблююче. Я блукав думками по пройдених дорогах партизанського життя та проаналізував картину, яку змалювали наші знайомі у Львові. Почуття відповідальності за мій відділ і якась неописана прив'язаність до подій, тягли мене назад до бійців у ліс. Після кількох днів ми повернулися до залишеного відділу.

Моя поїздка до Львова не увінчалася успіхом тому, що потрапити на зв'язок з вищим проводом в таких умовах була справа не така проста й легка. А складалися на це не тільки умовини. Вояк без партійного квитка не користувався повним довір'ям.

Для остаточного в'яснення моїх завдань на терені Галичини в цій ситуації, я вислав розвідчицю Олю для нав'язання контакту з Волинським Проводом УПА. На жаль, Оля з невідомих мені тоді причин, не повернулася. Щойно по довшому часі, коли устabilізувався фронт під Бродами, вдалося мені нав'язати зв'язок з обласним провідником Блакитним, а через нього з Волошином-Павленком. Наше листування грипсами ішло чомусь дуже пияво і на мій опис нашого положення, справа відділу не була остаточно вирішена. Згідно з наказом Волошина-Павленка, треба було чекати змін на фронті на місці розположення відділу і вести безпощадну війну з німцями. А місцеві обставини диктували зовсім що інше.

Був кінець квітня. Корчі давно зазеленіли, а фронт і далі стояв під Бродами, хоч з одної як і другої сторони під звуки гармат провадилася напружена підготовча робота штабів ворожих собі армій.

Совети посилювали фронт новими дивізіями, готуючись до наступу. Німці скріплювали свою оборону та очищали від ворогів запілля. У вільних досі селах, як Закомар'я, Підлісся і Ангелівка, де ми перебували, розташувалися частинно німецькі троси (господарські ча-

стини) та міняючись кватирували відділ танків і проти-летунської артилерії. Наша дотеперішня конспірація поміж цивільним населенням виявилася непрактичною. Агенти польської поліції зі Золочева і деякі люди з «Гі-ві» (допоміжні частини німецької армії), які входили в склад німецьких господарських частин, ставали нам загрозою деконспірації.

Сотенний Гамалія, один чотовий і чотирьох стрільців були першими, що попалися через них в руки Гестапо. Щоб їх врятувати, я використав колишній зв'язок з німцями з часу Крем'янецьких переговорів.

Заскочений тим фактом, я заалармував стрільців і найближчої ночі відділ зібрався в лісі Гавареччина в повному озброєнні і з військовим вирядом, як був перед тим. Ми знову стали перед дилемою: що нам робити?

Ситуація диктувала відійти з того терену в ще глибше запілля. Дістатися на Волинь через устabilізований фронт було неможливо. Почуття обов'язку перед наказом моїх військових зверхників перемогло всякі сумніви.

Основну сотню Гамалії я прикріпив до терену лісів Гавареччини. Один вибраний рій вислав на північ автостради, щоб тримався теренів Брахівки, де ми спочатку перебували, а сам з почотом закватирував в гаївці в лісі між Підліссям і Ожидовом. В цей спосіб я створив обставини для повного виконання наказу Командування УПА. Підпорядкований мені відділ мав всі можливі вигляди перечекати пересунення большевицького фронту вперед і залишитися в його запіллі.

Очікуючи цього, ми спокійно — якщо можна говорити про спокій у цих умовах — приготувалися до дальших завдань вже в більшовицькому запіллі. Ми вивчали терени, якими мали просуватися вперед, відновляли в своїй пам'яті зв'язки, намічували свої постої і бази. Ми мали пройти через терен, де довго оперували, де набирали досвіду і гарту, де з молодих селянських хлопців, робітників, студентів вирости ми в справжніх повстанців і бійців. Де ми, нарешті, мали свої великі успіхи і де на нас чекали наші друзі, знайомі, найближчі нам наші рідні.

Я і моє найближче оточення очікували з напруженням використання тих шансів. Пережиті пригоди і безпосередня зустріч з присмаками фронту змушували кожного з нас поважніше ставитись до майбутнього. Ми глибоко вірили, що звільнені від тиску шкідливої контролю організаційних «друзів-провідників», ми мали стати справжньою понадпартійною, всенародньою збройною одиницею, частиною такої ж УПА.

І нагло в перших днях травня 1944 р. я одержав грипса від Волошина-Павленка такого змісту: «Друже Курінний! Сотню Гамалії передайте курінному Наливайкові, котрий в скорому часі до Вас зголоситься, а Ви маєте підпорядкуватися зарядженням обласного провідника Блакитного. Слава Україні! Павленко».

Цього доручення я не злегковажив, ані не шукав вияснень. Все бо було аж надто ясно.

15-го травня 1944 р. сотню Гамалії я передав Наливайкові. Після стільки спільних боїв, після стільки місяців безперервної боротьби і безконечних небезпек, я попрощався з останньою своєю частиною. Цим моє завдання курінного було закінчене.

Ясно, що на зустріч визначену обласним СБ-істом з Блакитним я не пішов.

І так прийшов кінець моїм бойово-повстанським діям в рядах УПА. Гіркий кінець великих мрій, безнастанного ризику і посвяти.

(КІНЕЦЬ)

ПРИМІТКИ

1) Цугорка Дмитро, помер на еміграції в Мітенвальді, Баварія. Химинець Василь, помер на еміграції, в сані священика в Канаді. Перший і другий був абсолювентом торговельної академії в Ужгороді, Чехословаччина.

2) На місце полк. Сушка, іноді приїздив сот. С.С. так, як вони зовнішнім виглядом були до себе подібні, і цей останній часто, де було потрібно, виступав в його імені.

3) Сотник Семенюк-Орлик помер на еміграції в Англії, будучи в сані священика.

4) По приході советів в 1945 р. Леонід Яськевич (Камінь) і Борис Прокопович стали на службу МГБ і в так званих відділах стрибків винищували українське підпілля і УПА. Яськевич був полковником, а Прокопович його заступником. За собачу службу та саме МГБ в 1947 р. через военний трибунал засудило їх на 25 років в'язниці, а для їх родин і населення було подано, що їх порвала бандерівська банда. Відділи стрибків (істребительні оґряди) склалися з комсомольців, бувших сов. партизан та всякої «шантрапи». Підлягали безпосередньо МГБ, т. зв. відділові ББ (бандерівська боротьба).

5) Село Антонівці і в підсоветській дійсності було однією з найдовше тривалих баз УПА. З тої причини, в 1948 р. совети його зліквідували, а на місці села посадили посадку.

6) Генадій Литвинович — Литвин, абсолювент лісового відділу агрономічної школи Ліцею Крем'янецького в Білокриниці.

7) Володимир Потій — Троян помер на еміграції в ГанOVERI, Німеччина.

8) Федір Польовий — Поль, загинув в рядах УПА.

9) Провідник грузинів Альоша — старший лейтенант сов. армії, очолював банду в складі 8 чоловік, Ми з Литвином робили на неї засідку на хуторі Зелений Клин, а пізніше ця сама група становила ланку мінометчиків в сотні Юрка.

10) Гузоватий — Очеретенко, загинув в рядах УПА.

11) Ірина К. — Іра, вїїхала до Львова до своєї сестри Олі (яка була балериною в театрі ім. Івана Франка), а пізніше у Відні продовжувала студії медицини. Працюючи в бактеріологічному відділі при університеті, заразилась і померла в січні 1945 року.

12) Недзведський Микола — Хрін загинув в боротьбі з советами на передодні капітуляції в 1945 р. в рядах української дивізії Галличина.

13) В бою під Цуманем згинули: Пшеничний Іван з Сапанова, що віз мене з Литвином на Полісся, Риба, Паляниця, Вараниця та інші. Разом 36 чоловік.

14) Роман Шухевич — Бурлаченко з Туник, разом із другими членами ОУН міста Крем'яця, як Рузя Недзведська і Сергій Тетерин в 1945 р. засуджені советами на 25 років в'язниці.

15) Старший лейтенант Альоша — після смерті провідника групи грузинів, був його заступником і тому перебрав те саме псевдо.

16) Оля, попавши в підсоветську дійсність, не могла відшукати зв'язку до головних командирів УПА на Волині і включилась в підпільну боротьбу. Щойно весною 1949 р. Рівенське МГБ арештувало Олю на хуторі Марцинівка, а сов. влада засудила її на 25 років тюрми.

Згідно з відомостями, які я мав з советського заплілля, сотня Панааса була розбита при переході фронту, а сотня Гамалії була розбита сов. партизанкою на терені Сокальщини.

